

משטרה והיסטוריה
Police & History

כתב העת משטרה והיסטוריה עוסק בחקר השיטור, אכיפת החוק וביטחון הפנים
בארץ ישראל, משלהי התקופה העות'מאנית ואילך. המאמרים בו עוברים שיפוט
עמיתים, והוא מתפרסם אחת לשנה.

בית מורשת משטרת ישראל

משטרה והיסטוריה

גיליון מס' 6

תשפ"ה 2024

All Rights Reserved
Copyright © 2024

כל הזכויות שמורות
© תשפ"ה

אין להקליט, לשכפל, לצלם, לתרגם, לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו
בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני (לרבות צילום והקלטה)
ללא אישור בכתב מאת משטרת ישראל

עורכת: נעמי לבנקרון
עריכה לשונית: דניאלה רפאלי
גרפיקה: סטודיו באטה, אוקסנה קרבצוב
עיצוב הכריכה: שלומי שטרית

נדפס בישראל
ISSN 2664-2077
Printed in Israel

ועדה אקדמית: טל יונתן-זמיר, אורית רוזין,
ענת שטרן, יגאל שפי

התמונה בשער הקדמי: שוטרים עבריים שומרים על גבול תל אביב – יפו במלחמת העצמאות,
17.12.1948). צילום: האנס פיין, אוסף התצלומים הלאומי.

התמונה בשער האחורי: לוחמי משמר הגבול בפעילות נגד מסתננים (1957). צילום: משה פרידן, אוסף
התצלומים הלאומי.

תוכן העניינים

7.....	כותבות וכותבי המאמרים.....
	מבוא
9.....	נעמי לבנקרון
	בין צפוריה לציפורי: רצח הזוג פדר ושיטור מיעוטים במדינת ישראל (1953)
15.....	יוני שפירא.....
	אזרחים במדים: יחידת המתנדבים להגנת יישובי הספר במלחמת ההתשה, בין וולונטריזם למיליטריזם
53.....	יוסף אוחיון.....
	"אכספרימנט טרי הוא": חייהן, מותן והנצחתן של שוטרות בישראל
87.....	נעמי לבנקרון וענבל וילמובסקי.....
126.....	תקצירים באנגלית.....

כותבות וכותבי המאמרים

רס"ב ד"ר יוסף אוהיון הוא מפקד בסיס להפעלת מתנדבים במשמר הגבול. עבודת הדוקטור שכתב בהנחיית ד"ר גד קרויזר (המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין זוס), אוניברסיטת בריאילן (2019), עוסקת בהתפתחות משמר הגבול (1953-1956) ובשאלת תרומתו לביטחון השוטף בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. תחומי המחקר שלו כוללים היסטוריה צבאית ומשטרתית, בדגש על השיטור הביטחוני בשנות החמישים.

ד"ר ענבל וילמובסקי בעלת תואר ראשון בפסיכולוגיה ותקשורת מאוניברסיטת חיפה ותואר שני ודוקטורט בקרימינולוגיה מהאוניברסיטה העברית בירושלים. מרצה מרצה בתוכנית למגדר ומגוון ובמכון לקרימינולוגיה באוניברסיטה העברית, בתוכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת תל אביב ובמכללה האקדמית ספיר. עוסקת במחקר פמיניסטי בנושאים של קרימינולוגיה ומגדר, חוקרת עבריינות נשים, אלימות כלפי נשים, ואת הגוף הנשי במרחבים שונים.

ד"ר נעמי לבנקרון היא מרצה במכללה האקדמית כנרת ובאוניברסיטה העברית. מחקריה עוסקים בהיסטוריה החברתית והמשפטית של אכיפת החוק בישראל, תוך התמקדות בהיסטוריה של משטרת ישראל. עורכת כתב העת "משטרה והיסטוריה". מנהלת במשותף עם ד"ר יעל ליטמנוביץ את הבלוג "אחת קוראת אחת כותבת".

סנ"צ ד"ר יוני שפירא הוא סגן ראש היחידה לביטחון מידע, משטרת ישראל. בוגר "תוכנית מנדל" לעובדי ציבור בכירים, בעל תואר ראשון בלימודי המזרח התיכון ופילוסופיה יהודית מאוניברסיטת בר-אילן, תואר שני בהיסטוריה של עם ישראל בעת החדשה מאוניברסיטת חיפה, ותואר שלישי בלימודי המזרח התיכון מאוניברסיטת בר-אילן. עבודת הדוקטור שכתב בהנחיית פרופ' אלעד בן דרור, עוסקת בכפר צפוריה כמוקד לאומני בגליל התחתון בתקופת המנדט הבריטי. שפירא הוא תושב הגליל התחתון ועוסק במחקר עצמאי של היסטוריה מקומית בגליל התחתון ובעמק יזרעאל.

חבוא: "החברה כולה נמצאת במצב של מלחמה, כל העולם חזית"

נעמי לבנקרון*

באפריל 1956 התפרסם גיליונו השני של "רבעון משטרת ישראל". כמו בביטאונים אחרים מסוגו, נפתח הגיליון בדבר המערכת, שהוקדש הפעם לדיון במשטרה בימי מלחמה, ובו נכתבו הדברים הבאים:

במלחמה החדשה, שלא כבמלחמות שלפני המאה העשרים, אין למושגים "חזית" ו"עורף" גבולות מוגדרים וחריפים; במלחמות הקודמות חיו אנשי העורף את חייהם הרגילים כמעט ללא הפרעה; אי-שם, בגבולות, התכשפו צבאות עוינים, אך במרחק לא רב מן הגבול שררה דממה, ואורח החיים הרגיל, המשא ומתן של ימי השלום, קלח בנחת. אמנם, בימי הביניים, בשעה שעמים שלמים נעו על פני שטחים כבירים [...] הושמדו עמים ושבטים ונמחקו תרבויות עשירות, אך במאות האחרונות כמעט שנשכחו זוועות אלה: במלחמות עסקו חיילים; האזרחים ניהלו את עסקיהם כרגיל, ואף נתבעו עלידי ממשלותיהם לעשות כן. המלחמות של המאה העשרים, ובפרט מלחמת העולם השנייה, שמו קץ לתקופת ההתנגשויות "התרבותיות" ו"הג'נטלמניות". מונגולים וונדאלים חדשים פשטו על פני יבשות שלמות והשאירו בעקבותיהם חורבן והרס. שיאי ההמצאה האנושית נוצלו לצורך אחד: הרג המונים, הריסה טוטאלית, הצנת דלקה עולמית. במלחמות החדשות אין חזית ואין עורף, האזרח אינו מוגן מפני התקפה יותר מן החייל, ואם תמצ' לומר, הוא אף מחוסר הגנה יותר מן החייל. כל מקום עבודה וייצור משמש מטרה "לגיטימית" להתקפה, כי אכן כל כוחות הייצור, בלי יוצא מן הכלל, דרוכים לעמול למען המאמץ המלחמתי, והמוראל הציבורי – אף הוא נשק כביר, שהאויב מנסה להרסו. החברה כולה נמצאת במצב של מלחמה, כל העולם חזית. מצב דברים זה הוכיח בעליל מה כביר התפקיד שנועד בימי מלחמה –

* תודה לאוריית רוזין ועודד רון על עצותיהם הטובות.

מלחמה טוטאלית כאמור – למשטרה. המשטרה נאלצת לעסוק – נוסף על תפקידי המשטרה הרגילים, שמשקלם וחשיבותם עולה בימי המלחמה מחמת החמרתה ופריחתה של העבריינות, הכרוכה במצב של פורענות – בתפקידים מיוחדים וספציפיים לרוב, תפקידי שמירה והגנה מפני חבלה ומפני פגיעה, שמירה על המוראל של היישוב האזרחי ומניעת מעשים העשויים לפגוע במוראל זה, ועוד ועוד, תפקידים אחרים וחיוניים לרוב. בכל העולם הדברים אמורים, ובארצנו על אחת כמה וכמה; שכן ארצנו קטנה, כולה כמעט חזית; יישובה מגוון וטרם נתחשל לגוף מוצק אחד, והוא נתון לחדירה של זוממירע במסוה של אחים החוזרים למולדת; יש בה יישוב לא מבוטל מבני העם שמקרבו יצאו – ועלולים לצאת שוב – תוקפינו, הזוממים למחותנו מעולם החיים.¹

השלום והמלחמה מוטלים על כפות המאזנים המתנוודים במהירות מסחררת. ידים מרושעות בוחשות בקלחת המלאה קיטור ולחץ, וחורשי מזימות מנסים להביאה לידי התפוצצות. עוד לא פסה התקווה שהשכל הישר והמצפון יכריעו את הכף ושלא תנתן רשות למשחית,² אולם אין בטחון בכך, ומחובתה של משטרת ישראל לחשל את עצמה לקראת הבאות. כי אם, חלילה, יבוא יום הזעם, נכוננו לה תפקידים רבים ואחרים ומבחנים נוקבים ביותר. חיל המשטרה יוכל למלא את חובתו וימלאנה עד תומה, אם יהיה כל איש מאנשיה חדור הכרה שהוא אינו אלא חוליה בגוף שבו תלוי לא במעט שלומו ועתידו של העם, ושמחובתו להטות שכס לשאת במעמסת התפקיד במלוא האחריות, ההכרה והרצון הטוב. יעשה כל איש מאתנו את חשבון עולמו ויתקין את עצמו לבאות.³

רובם המכריע של דברים אלה, שנכתבו לפני קרוב לשבעים שנה, נכונים גם לגבי השנה החולפת, שהייתה רבת תהפוכות, סוערת וטרגית: ישראל עדיין "כולה חזית"; הרג המוני

1 המאמר נכתב ערב מלחמת 1956, תקופה שבה נעשתה ההסתננות לאלימה ומסוכנת מבעבר. בדוח המשטרה לשנה זו נכתב כי "ההסתננות נשאה גם בשנה הנסקרת אופי של התקפות טרוריסטיות מאורגנות על ידי ארגון הפדאיון. פעולותיהם התגברו ונחלשו חליפות, לפי צורכיהן ולפי כיוונן של המדינות השכנות. בייחוד יש לציין תקופות של פעילות מוגברת בתחילת השנה הנסקרת ובסופה, לפני מבצע סיני ולאחריו". משטרת ישראל **דין וחשבון שנתי 1956**, 56 (1957).

2 כוונת המערכת כאן הייתה לעסוק הנשק שהתקמה בתקופה זו בין מצרים לסוריה. ראו ORIT ROZIN, EMOTIONS OF CONFLICT: ISRAEL, 1949-1967, 94-135 (2024).

3 דבר המערכת "המשטרה בימי מלחמה" **רבעון משטרת ישראל** 2, 65 (1956). כתב העת "רבעון משטרת ישראל" נועד לפרסום חומר מקצועי משטרתי ומשפטי, ולא לצורך פרסום הוראות ותדריכים. הרשימות בו נכתבו בידי אנשי משטרה, שר המשטרה, נשיא בית המשפט העליון, שופטים ועוד. הוא הופץ בין נשיאי בתי המשפט, באקדמיה, בצה"ל, במשרד הביטחון ובקרב משפטנים. משטרת ישראל **דין וחשבון שנתי 1956**, 41-42 (1957).

של אזרחים התרחש במגוון דרכים מחרידות בשבעה באוקטובר; חורבן והרס הפכו מאז לחלק מחיי היומיום; העם טרם התגבש לכלל "גוף מוצק אחד" ואולי אף ההפך הוא הנכון; המורל הציבורי הוא רכיב שאין ערוך לחשיבותו בעיתות מלחמה, אך הוא פגיע יותר מאי פעם בעידן הרשתות החברתיות; ועל רקע כל אלה, נכוננו ללא ספק למשטרת ישראל כיום "תפקידים רבים ואחרים ומבחנים נוקבים ביותר". מתוך נקודת מבט זו, הוקדש גיליונו השישי של כתב העת "משטרה והיסטוריה" לכירור סוגיות שונות הקשורות לתפקיד המשטרה במלחמה, תוך שימוש באירועי העבר כאבני דרך שיבהירו לנו חלקים, לכל הפחות, מן הדרך המטלטלת הנוכחית, ומן הדרך העלומה הצפויה למשטרה בעתיד. סקירת התפקידים שמילאה משטרת ישראל מאז הקמתה ועד היום, מלמדת כי לצד תפקידים כלליים, המאפיינים ארגוני משטרה בתקופות מלחמה באשר הן, לרבות אכיפת חוקים ותקנות לשעת חירום (האפלה, שוק שחור, עוצר), התמודדות עם תבניות פשיעה שמשתנות על רקע המלחמה (ריגול, הסתה) או בעקבותיה (עלייה בממדי הפשיעה או שינוי במאפייניה, חקירת פשעי מלחמה), ניצבו בפני משטרת ישראל אתגרים ייחודיים שנגזרו מזהותה.

ייחודיותם של האתגרים הללו נעוצה בשלושה גורמים: מיקומה הגיאוגרפוליטי של ישראל, וריבוי המלחמות, המבצעים ופיגועי הטרור המאפיינים אותה; מצוקת כוח האדם המתמשכת במשטרה מאז הקמתה, אשר מאפשרת אומנם מתן מענה מקיף בעת מלחמה, אך משפיעה על טיבם ואיכותם של מגוון המענים שתוכל המשטרה להעניק בתקופות רגיעה; ושסע לאומי עמוק המפלג את המדינה מאז הקמתה, ובא לידי ביטוי גם במחאה חברתית הממוקדת במלחמה, שמאז שנות השבעים פורצת לעיתים כבר במהלך המלחמה, ולעיתים – רק לאחריה.

השפעתן של מלחמות על המשטרה, ובכלל זאת משטרת ישראל, נחלקת לשתי קבוצות של שינויים שהיא מחוללת: האחת, שינויים לטווח קצר, כלומר לפני המלחמה, במהלכה ומייד לאחריה, ואילו הקבוצה השנייה מייצרת שינויים לטווח ארוך, באמצעות אדוות של שינוי בחברה ובמשטרה, שהורתן בתקופת המלחמה או אף קודם לכן. ביניהם ניתן למנות שינויים בשוק התעסוקה האזרחי ובהתאמה – גם בכוח האדם במשטרה; שינוי דפוסים מגדריים בכוחות הביטחון וגם בשורות המשטרה; ושינוי בדפוסי ההתנדבות המקובלים בחברה האזרחית, כאשר היקף ההתנדבות הופך לאחד המדדים המרכזיים ל"אזרחות טובה".

בשל אופיו של הגיליון, בשונה מגיליונות קודמים של כתב העת, משתרע טווח השנים שבהן עוסקים המחקרים על פני כל שנות קיומה של המדינה. זאת, כיוון שסברנו כי מאפייניה השונים של המלחמה הנוכחית מצדיקים הפעם יצירת שילוב בין היסטוריה בהגדרתה המסורתית, לבין היסטוריה בהתהוותה.

את הגיליון פותח מאמרו של יוני שפירא, העוסק בשיטור בחברה משוסעת, תוך שימוש במקרה המבחן של היישוב ציפורי לאחר מלחמת 1948, וניתוח מקרה רצח אחד שהתרחש ביישוב בשנת 1953. מערכת היחסים בין המשטרה לבין המיעוט הערבי בתקופה זו הייתה שברירית ובעלת פוטנציאל נפיץ: סיום המלחמה, השינוי הפתאומי והמהיר של יחסי הכוחות בין הצדדים, ריבוי מספרם של הפליטים והקמת הממשל הצבאי יצרו מערך מורכב של אינטרסים לאומיים, חברתיים, תרבותיים ודתיים, שבתוכו התנהלה מערכת יחסים רוויית חשדנות, מתח ופחד בין ערבים ליהודים.

ריבוי מספרם של האזרחים הערבים בגליל, וקלות החדירה לישראל מגבול הצפון, הפכו את הגליל למוקד מורכב, שבו נדרשה המשטרה להתמודד עם פשיעה בעלת מאפיינים פליליים לאומניים, אך במקביל – לנתב את המשקעים ביחסי הציבור היהודי והערבי לעבר מסלולים בוניאמון.

המאמר השני בגיליון, מאמרו של יוסף אוחיון, עומד על ייחודיותו של מערך ההתנדבות הישראלי בכוחות הביטחון, שפעל כבר בתקופת המנדט ומוטמע בתודעת המדינה והחברה עד היום. מחקרו של אוחיון עוסק במלחמה המוכרת פחות מבין מלחמות ישראל, מלחמת ההתשה, ובפעילותה של יחידת מתנדבים בשם "לוחמי המדינה לספר" (למ"ס) שהוקמה ביולי 1969, במטרה לסייע בהגנת יישובי הספר בגבול לבנון.

היחידה הוקמה בידי צה"ל והוכפפה לפיקודו של מג"ב, שעסק בשמירה על הגבולות ובין היתר גם הדריך את תושבי הספר בתחומי הביטחון. מתנדבי היחידה היו יוצאי הצבא הבריטי, המחותרות וצה"ל, והם עסקו במגוון תפקידים הנוגעים לביטחון השוטף ביישובי הספר, לרבות שמירה ואבטחה, הכשרת מקלטים, תיקון גדרות ועבודות ביצור, וכן סייעו למתיישבים במשימות חברתיות שחרגו מייעודה המקורי של היחידה. במחקרו מבקש אוחיון למקם את פעילות הלמ"ס בתוך הקשר רחב יותר, המצביע על השינוי שחל בחברה הישראלית, באמצעות שרטוט השינויים שחלו במשקל שהוענק להתנדבות בגופים ביטחוניים בעת מלחמה, מאז הקמת המדינה ועד לסיום פעולת הלמ"ס, בדצמבר 1969. את כתב העת חותם מאמרן של נעמי לבנקרון וענבל וילמובסקי, הבוחן ייצוגים תקשורתיים של שוטרות במרחב הציבורי מאז החל שירותן במשטרה, עם הקמתה, תוך התמקדות במי שהיו עד לאחרונה בבחינת חריג נדיר: שוטרות שנהרגו בעת מילוי תפקידן. תוך שימוש במתודולוגיה של ניתוח נרטיבי, בוחן המחקר את התקופה המתפרסת מאז נפילתה של השוטרת יונה קוממי באוגוסט 1965 בעת מילוי תפקידה, דרך נפילתן של שוטרות מג"ב בעת פעילות מבצעית בשני העשורים הראשונים של המאה ה-21, ועד שבעה באוקטובר, עם נפילתן של שש שוטרות במהלך הלחימה בחמאס בדרום. סקירה זו של ייצוגים תקשורתיים משמשת עבור הכותבות נקודת מוצא לדיון בהבניית הגבורה בחברה הישראלית, המשוויכת במידה רבה יותר לגברים ולא לנשים, ולחייילים – ולא לשוטרים.

* * *

אני מודה לכל מי שסייעו להבאתו של גיליון זה לדפוס, ובראש ובראשונה לצוות בית מורשת משטרת ישראל שסייע לי רבות בהפקתו, חרף פעילותו הרבה בתקופה זו, בפרויקט תיעוד ומחקר נרחב על המלחמה. במסגרת הפרויקט נאספו עד עתה פריטים ומסמכים רבים מאזורי הקרבות, והוקלטו כ-400 ראיונות עם שוטרים שהשתתפו בשלבים שונים של הלחימה. אין ספק כי מאגר זה יהווה מקור מידע רב-ערך עבור ההיסטוריונים שיבקשו לחקור את מלחמת "חרבות ברזל" בעתיד.

סדנת מחקר של כותבי וכותבות המאמרים בגיליון זה שהתקיימה בבית המורשת בשנה החולפת, תרמה רבות להשבחת המאמרים בכתב העת.

כמו כן, אני מבקשת להודות לוועדה האקדמית המלווה את כתב העת, לרבים וטובים על עזרתם המתמשכת במחשבות ולבטים הנלווים לעריכת כתב העת, ולדניאלה רפאלי, שהייתה ועודנה יד ימיני ושמאלי בתהליך הפקתו.

בין צפורה לציפורי: רצה הזוג פדר ושיטור מיעוטים במדינת ישראל (1953)

יוני שפירא*

מערכת היחסים המורכבת, השברירית והנפיצה שנוצרה בין יהודים לפלסטיים ערבים בשנותיה הראשונות של המדינה, נבחנת במאמר זה תוך התחקות אחר חקירת המשטרה בתיק רצה כפול, שהתרחש במושב ציפורי בגליל התחתון בשנת 1953. זהו מחקר היסטורי מקומי (Local historical research) המתמקד במקום מוגדר בעל מאפיינים פיזיים-גאוגרפיים ואנושיים-תרבותיים המצומצמים למרחב מסוים, ולתקופה מסוימת. מתוך אותה פרספקטיבה מקומית, ומתוך הפריזמה המתמקדת בפשע ובחקירת המשטרה לגביו, הוא מטיל אלומת אור חדשה על תהליכים חברתיים ותרבותיים בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, ותורם נדבך היסטוריוגרפי נוסף להבנת התקופה והמקום שבהם התרחשו האירועים למיקומו של היישוב ציפורי נודע משקל סמלי רב בהיסטוריוגרפיה היהודית והערבית גם יחד: עבור היהודים הוא סימל את ההתיישבות היהודית באזור הגליל מאז תקופת המשנה, ואילו עבור הערבים היה המקום סמל למאבק האידיאולוגי הלאומי-פלסטיני שתושביו לקחו בו חלק מרכזי. לאחר כיבוש הגליל בידי צה"ל ביולי 1948 נהרס הכפר ותושביו

* סנ"צ ד"ר יוני שפירא הוא סגן ראש היחידה לביטחון מידע, משטרת ישראל. בין השנים 2000-2024 שימש כקצין חקירות ומודיעין במחוז צפון ובמחוז חוף, משטרת ישראל. עבודת הדוקטור שכתב בהנחיית פרופ' אלעד בן דרור, עוסקת בכפר צפורה כמוקד לאומני פלסטיני בגליל התחתון בתקופת המנדט הבריטי. שפירא עוסק במחקר עצמאי של היסטוריה מקומית בגליל התחתון ובעמק יזרעאל.

אני מבקש להודות לרס"ב שחר לוי, מבית מורשת משטרת ישראל, על עזרתו הרבה באיתור חומרים ארכיוניים יקרי ערך המהווים את הבסיס למחקר זה; וכן להודות ולהביע את הערכתי הרבה לד"ר נעמי לבנקרון, עורכת כתב העת, שליוותה אותי בכתיבת המאמר ותמכה מאוד בגיבושו תוך שיתוף בעושר ידיעותיה.

הפכו לפליטים שחלקם המשיכו להתגורר ביישובים הסמוכים לו וחלקם עברו ללבנון ולסוריה. על חורבותיו של הכפר נבנה המושב ציפורי בשנת 1949. עם זאת, הפליטים המשיכו להיאבק למען זכויותיהם על השטח, הן באמצעות פנייה לרשויות המדינה, והן באמצעות מעשי פשע שביצעו מסתננים, חלקם מפליטי הכפר.

על רקע זה, מבקש המאמר להתמקד במקרה רצח אחד המקפל בתוכו את מלוא מורכבותם החברתית והתרבותית של התקופה והמקום: הרצח הכפול של בני הזוג פדר, שהתרחש במושב ציפורי בערב פסח 1953. השניים היו עולים חדשים מרומניה, שהגיעו למושב באוגוסט 1950 וניהלו בו חיים שקטים ונינוחים: הוא ניהל את הצרכנייה, והיא הייתה עקרת בית. מייד עם היוודע דבר הרצח, כיוון החקירה המרכזי לדעת השוטרים והתושבים היה ברור: רצח בידי מסתננים, פליטי הכפר. חקירת הרצח שערכה המשטרה חושפת את מערך היחסים שנוצר בתוך משולש כוחות מקומי, שצלעותיו היו תושבי ציפורי היהודים, פליטי צפוריה הערבים, ומשטרת ישראל, שנדרשה בתקופה זו הן לאכיפת החוק, והן לביסוס מעמדה ורכישת אמונו של הציבור. המאמר עוקב אחר חקירת המשטרה בנושא, ובוחן, מתוך העדויות והראיות החפציות שנאספו במסגרתה, את עקבותיהם הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים של התקופה והמקום.

מבוא

בערב פסח 1953 נורו למוות הלנה ומרצ'ל פדר, עולים חדשים מרומניה, תושבי מושב ציפורי שבגליל, בעודם נערכים לארוחת חג משותפת עם שכניהם. השניים, עולים מרומניה שהתיישבו בציפורי, היו דמויות מוכרות ואהודות במושב, ותחושת אבל כבדה, לצד חששות רבים, ירדה על התושבים.¹ החשד המרכזי התמקד במסתננים מקרב פליטי הכפר צפוריה (Saffuriya, صفورية), שעל חורבותיו הוקם המושב. בחקירת המשטרה האינטנסיבית שנערכה בחודשים שלאחר מכן, נגבו למעלה ממאה עדויות, ונערכו עשרות רבות של פעולות חקירה נוספות. כמה חשודים נעצרו, אך הרצח לא פוענח מעולם. את הרצח של בני הזוג פדר יש לבחון על רקע המקום והתקופה שבהם התרחש; המסגרת המתודולוגית של החיבור היא מחקר היסטורי מקומי (Local historical research) המתמקד במקום מוגדר בעל מאפיינים פיזיים-גאוגרפיים ואנושיים-תרבותיים

1 ראו בין היתר "הרצח בציפורי – עדיין תעלומה" חרות 1953, 3.4, 6; "הרצח המסתורי בגליל" מעריב 1953, 2.4, 2.

המצומצמים למרחב מסוים ובתקופה מסוימת של שנות בינוי האומה. מתוך אותה פרספקטיבה מקומית והפריזמה שמתמקדת בעבודת השיטור במקום, מבקש המאמר להפנות זרקור חדש אל החברה שהתהוותה בראשית ימיה של מדינת ישראל, ולהוות נדבך היסטוריוגרפי נוסף בסיפורה – ובכך חשיבותו של המחקר.

ליישוב ציפורי נודע ערך מיוחד הן ליהודים והן לערבים: בהיסטוריוגרפיה הערבית נטען כי "אם יש כפר ערבי שאותו הערבים הפלסטינים מבכים במסגרת 'הנכבה' יותר מכל כפר אחר הרי זה צפוריה, שהיה ערש התרבות, הכלכלה והלאומיות-לאומנות של הערבים בגליל";² ובהיסטוריוגרפיה היהודית הוא סימל את ההתיישבות היהודית באזור הגליל, מאז תקופת החשמונאים. מקומו המשמעותי של היישוב בהיסטוריוגרפיה היהודית והפלסטינית מיצב אותו בנרטיב הלאומי הישראלי והפלסטיני כסמל, גם לאחר שחדל להתקיים. מעמדו הייחודי וחשיבותו הסמלית עיצבו הן את האבל הקולקטיבי בקרב הפליטים בפרט והחברה הערבית בכלל על חורבנו עם כיבושו ביולי 1948,³ והן את השמחה בקרב היהודים, שבאה לידי ביטוי בעת הקמת המושב ציפורי, בשנת 1949.⁴ כיבוש הכפר והקמת המושב שינו את מציאות החיים במקום ללא הכר: לצד הקמת המושב החדש ואכלוסו בעולים חדשים, נדרשו תושביו הקודמים של הכפר להתמודד עם הפיחות העצום שחל במעמדם – בן ליל הם הפכו לפליטים, הנתונים לחסדי ממשל ריבוני ישראלי. חלקם המשיכו להתגורר ביישובים סמוכים והוגדרו "פליטים פנימיים",⁵ בעוד אחרים חצו את הגבול למדינות שכנות. עם זאת, הם לא ויתרו בנקל על ביתם, ונאבקו עליו בשני מישורים נפרדים: נורמטיבי ולא-נורמטיבי. המישור הראשון כלל מאבק של הפליטים מול רשויות המדינה על זכויותיהם; והמישור השני כלל מקרים חוזרים ונשנים של חציית גבול המדינה שלא כדין, וביצוע עבירות בשטח המושב שמחירן הכלכלי והשפעתן הנפשית על תושביו הייתה ניכרת.

פעילות פלילית זו, ששיאה ברצח הניצב במרכז המאמר, הצריכה את טיפול המשטרה, שהתמודדה עם מגוון אתגרים בתקופה זו, כמתבקש משיטור בחברה מרובת תרבויות ושסעים מעין זו הישראלית. אתגרים אלה עשויים להתגבר ככל שמעמיקים הפערים

2 יוסקה בן דוד ואמנון ברקאי **הבדואים בצפון הארץ בראי התמונות** 122 (2012). ראו גם JULIE PETEET, LANDSCAPE OF HOPE AND DESPAIR — PALESTINIAN REFUGEE CAMPS 191-193 (2005); YITZHAK REITER, NATIONAL MINORITY, REGIONAL MAJORITY: PALESTINIAN ARABS VERSUS JEWS IN ISRAEL 1-5 (2009); AHMAD H. SA'DI, NAKBA: PALESTINE, 1948, AND THE CLAIMS OF MEMORY 164-166, 172-175, 181, 218-219 (2007).

3 עאדל מנאע נכבה והישרדות – סיפורם של הפלסטינים שנותרו בחיפה ובגליל, 1956-1948, 24 (2017).
4 **ספר ראשונים – מושב ציפורי 7** (1999) (להלן: **ספר ראשונים**); "כפר של עשירים שהפכו קבצנים" זמנים 1954, 5.1, 3.

5 יוני שפירא "המלחמה לא הסתיימה עם כיבוש הכפר": הפליטים הפנימיים – המקרה של הכפר צפורה שבגליל התחתון (1966-1948) (טרם פורסם).

התרבותיים, המעמדיים והפוליטיים בין קבוצת הרוב למיעוט. מתח זה היה משמעותי במידה רבה בישראל מאז הקמתה, בשל מעורבות המשטרה בתחום ביטחון הפנים, שהובילה למפגשים תדירים, טעונים ומורכבים עם קבוצות המיעוט בה. עבודת המשטרה לצד הממשל הצבאי מאז הקמתו הוסיפה נדבך של קושי ליחסים אלה, המורכבים ממילא. על בסיס מקורות ראשוניים רבים בעברית ובערבית, ספרי זיכרונות, וכן תיקים מארכיון המדינה שחלקם נחשפים כאן לראשונה, ובראשם – תיק המשטרה הכולל עדויות שנגבו, דוחות ומסמכים נוספים מתוך חקירת הרצח,⁶ יבחן המאמר את הפרשה על שני רבדיה השונים: ברובד הראשון, החברתי-תרבותי, ישרטט המאמר את הרקע הנחוץ להבנת האירועים שהתרחשו בתקופה מורכבת וסוערת זו, ואת הלכי הרוח הפוליטיים והציבוריים שעיצבו את דמותם של החשודים המיידיים בעיני הציבור והמשטרה. ברובד השני, של אכיפת החוק הלכה למעשה, יתחקה המאמר אחר ניסיונות המשטרה בתקופה מורכבת זו להיאבק בפשיעה במושב ציפורי, תוך התמקדות בדרך שבה נחקר תיק הרצח פעולות החקירה פותחות צוהר מרתק אל התנהלותה והתמודדותה של משטרת ישראל הצעירה עם אירוע פשע חמור, ששילב לכאורה בין הפלילי ללאומני ביישוב חשוב בגליל. בתוך כך, הן פורסות את מיקומם של הנוכחים והנפקדים, תושבי המושב בהווה ותושבי הכפר בעבר, משני צידי מערכת אכיפת החוק: תושבי ציפורי כעדים, ותושבי צפורה כחשודים. המידע הרב שעולה בעדויות השונות משרטט תמונה מגוונת, עשירה ומורכבת של החיים שהמשיכו להתקיים אלה בצד אלה.

שיטור החברה הערבית בישראל (1948-1953)

בשנת 1949 חיו במדינת ישראל 156,000 תושבים ערבים, שהיוו כ-14% מאוכלוסייתה. המלחמה הנחיתה מהלומה קשה על הציבור היהודי והציבור הערבי כאחד, אך תוצריה עבור כל קבוצה היו שונים: עבור הציבור היהודי הייתה זו ראשיתה של תקופה שסימנה הבטחה להתחלה חדשה, במדינה ריבונית, גם אם בתוך מציאות מאתגרת מבחינה חברתית, מוסרית וביטחונית, ואילו עבור הציבור הערבי, הייתה זו ראשיתה של תקופת אבל מתמשכת על אובדן בני משפחה, אדמות, רכוש ונכסי תרבות. במקביל, מנהיגיו נדרשו להכריע כיצד יתמודדו עם המציאות החדשה – בכניעה, בהשתלבות או במאבק.⁷

6 "רצח-נצרת (פ.א. 278/53) א"מ ל-1381/6 (להלן: תיק הרצח). תיק זה מכיל את כלל חומר החקירה, לרבות עדויות ודוחות על אודות רצח בני הזוג פדר. ראו גם התכתבויות פנימיות של צוות החקירה: א"מ ל-2334/10 "המטה הארצי – רצח – הלנה ומרסיל" (להלן: מטא"ר – תיק הרצח), המהווה נספח לתיק חקירת הרצח.

7 שרה אוסצקי-לור "עיצוב יחסי יהודים-ערבים בעשור הראשון" מדינה בדרך 61-62 (אניטה שפירא עורכת 2001).

את יחסה של מדינת ישראל לחברה הערבית בשנותיה הראשונות ראוי להפריד לשתי רמות שונות: להלכה ולמעשה. לכאורה, ברמה ההצהרתית, התחייבה ישראל כבר בפתח למגילת העצמאות, כי "מדינת ישראל תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדלי דת, גזע ומין". ברמה המעשית, לעומת זאת, נבנתה הפרדיגמה האתנית, שיצרה העדפה מובהקת של יהודים.⁸ זאת, גם כתוצאה מחשש ביטחוני מתמשך,⁹ שהושפע ממיקומה הגאופוליטי של ישראל במזרח התיכון, ותורגם לתפיסת החברה הערבית כ"גיס חמישי". בישיבת ממשלה שנערכה באוקטובר 1953 הציג בן-גוריון עקרון יסוד זה: "אם יקרה איזה דבר – יושב האויב בבית. אם יש למישהו אילוזה [אשליה] שהערבים יהיו נאמנים למדינת ישראל, הוא מתנגד לטבע האנושי [...] האם [הערבי] יהיה נאמן למדינה זו [ו] לא לאחיו מעבר לגבול [?] – זה אבסורד".¹⁰

פיצול זה בין שתי הרמות, ההצהרתית והמעשית, ובעיקר החשש הביטחוני, הובילו להקמת ממשל צבאי (1948-1966) במקומות שבהם היה רוב של תושבים ערבים. מטרתו הייתה הגבלת תנועת האזרחים הערבים במדינה, כמו גם מניעת חזרת אלה מהם שעזבו את מקום מגוריהם או את ישראל, לביתם.¹¹ הגליל, שהיה מיושב בחלקו הגדול בערבים, נכלל בתוך הממשל הצבאי, אך שלטונו חל רק על היישובים הערבים בו, ולא על היישובים היהודיים.¹²

קיומו של הממשל הצבאי יצר פגיעה מרובת רבדים בחברה הערבית, לרבות בידולה מקהילת הרוב; הגבלת חופש התנועה, אפשרויות התעסוקה והחינוך; תחושות ניכור וקיפוח ביחס למדינה ולמוסדותיה; פירוד משפחות; מניעת הקמתם של מוסדות אזרחיים בחברה הערבית; יצירת תלות מתמשכת במפלגת השלטון ובמוסדות המדינה; ולמעשה – מניעת תחושת שייכות, שוויון וחיים בכבוד, תוך הפיכת הממשל הצבאי לסמל עבור האזרחים הערבים, ליחסה המפלה והמדיר של המדינה כלפיהם.¹³ עם זאת, הוא המשיך להתקיים עד

8 להמשגה של הפרדיגמה האתנית בישראל, ראו Badi Hasisi & Ronald Weitzer, *Police Relations with Arabs and Jews in Israel*, 47(5) THE BRITISH JOURNAL OF CRIMINOLOGY 728 (2007). לדיון עדכני בפרדיגמה זו, ראו באדי חסיסי ויעל ליטמנוביץ' "משילות ויעילות בשיטור מיעוטים בחברות שסועות" *משפט, חברה ותרבות* ד 265 (2021).

9 אילן סבן "המשפט והמיעוט הערבי-פלסטיני בשלושת העשורים הראשונים למדינה: מתכונת הפיקוח" *מחקרי משפט* כד 565, 573 (2008).

10 פרוטוקול ישיבה ח של הממשלה ה-4, 17-18 (20.10.1953).

11 סבן, לעיל ה"ש 9; שרה אוסצקיילזר "הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים: העשור הראשון, 1948-1958" *המזרח החדש* מג 103, 131 (2002).

12 על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, האוכלוסייה הלא-יהודית בתקופה זו הייתה מרוכזת בעיקר בגליל, בו חיו 98,000 לא-יהודים, לעומת 93,000 יהודים. *ידיעות סטטיסטיות* ב 45, 389 (1952), א"מ ג' 2214/24 "רשימות היישובים של ערביי ישראל".

13 יאיר בוימל *צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים, השנים המעצבות 1958-1968* (2007); אוסצקיילזר "הממשל הצבאי", לעיל ה"ש 11, בעמ' 131.

לשנת 1966, חרף כישלוננו במניעת כניסתם של מסתננים לישראל, ואף שוועדה שמונתה בידי הממשלה קבעה כי אין נימוקים ביטחוניים המצדיקים את קיומו.¹⁴ המשטרה שימשה בתקופה זו "הזרוע המבצעת של הממשל הצבאי",¹⁵ עובדה שהפכה את עבודתה למורכבת יותר, על רקע השסע הלאומי העמוק ותקופת בינוי האומה. שסע, שעלול היה להיות מתורגם לשיטור מיליטריסטי של המיעוט בשל חשש ביטחוני מפניו, באופן המנוגד לעקרונות הדמוקרטיה;¹⁶ להתנגשות בין חוקי המדינה לבין תרבות המיעוט; לאכיפה מפלה המעודדת את תיוגן של קבוצות מיעוט; ולתחושות ניכור, קיפוח ואפליה היוצרות פערים מובנים בין המיעוט לרוב, ועלולות להגביר את היקף הפשיעה בקרב קבוצות המיעוט.¹⁷

אתגרים אלה מופיעים ביתר שאת בתקופות בינוי אומה, המתאפיינות בחילוקי דעות פוליטיים עזים, ובמאבקים על משאבים ועמדות כוח, הן בתוך ההגמוניה עצמה, והן בינה לבין קבוצות המיעוט. הסמכות לשימוש בכוח המוקנית למשטרה מעצם תפקידה, מקנה לה עוצמה יתרה ומגבירה את פוטנציאל הנפיצות למרקם החברתי העדין ההולך ומתגבש. בתקופות אלה הציבור עוקב בדריכות אחר התנהלות המשטרה: באיזה אופן ינוצל הכוח המופקד בידה, באילו אמצעים תשתמש, ולאילו מטרות. הטמעה ראויה של עקרונות יסוד דמוקרטיים במשטרה, ובמרכזם הזכות לחירות ולביטחון לאזרחים, תשמש כמצע חשוב בהכרה בממשל החדש, בעוד תפיסת המשטרה כפועלת לקידום אינטרסים של ההגמוניה תוך הזנחת האינטרסים של קבוצת המיעוט, עלולה להעניק לה תדמית ירודה ואמון מצומצם מצד האחרונים. לפיכך התפתחותו של שיטור יעיל בחברות בתהליכי מעבר היא מרכיב חיוני בהתפתחות הלאומית על כל היבטיה.¹⁸

בתקופת התבססותה הטמיעה משטרת ישראל בתוכה בליט ברירה את מורשת משטרת המנדט, שהשפיעה במידה רבה על עיצוב המבנה הריכוזי וההיררכי שלה, הטביעה את

14 שרה אוסצקי-לזר "שכרו המפוקפק יוצא בהפסדו הוודאי – הוויכוח על נחיצות הממשל הצבאי 1955–1959 וההכרעה להמשיך בו" צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל 334 (דבורה הכהן ומשה ליסק עורכים 2010).

15 יחזקאל סהר סיפור חייו: זכרונות המפכ"ל הראשון של משטרת ישראל (1992).

16 משה בלאיש אלימות מדינתית קיצונית נגד מיעוטים בדמוקרטיה: השוואה בין מקרי בוחן (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת חיפה 2018).

17 למקצת מן הספרות רחבת ההיקף על אודות מורכבות השיטור בחברה מרובת תרבויות, הכוללת טענות אלה, ראו למשל: Barbara Perry, *Nobody Trust Them! Under and Over-Policing Native American Communities*, 14 CRITICAL CRIMINOLOGY 411 (2006); Robin Fletcher, *Policing a Complex Community: Political Influence on Policing and its Impact on Local and Central Accountability*, 15(3) JOURNAL OF COMMUNITY & APPLIED SOCIAL PSYCHOLOGY 170 (2005). למצב בישראל, ראו חסיסי וליטמנוביץ, לעיל ה"ש 8, בעמ' 268–270, וכן את קובץ המאמרים שיטור בחברה מושועת (אורי גופר וגיא בן פורת עורכים 2013).

18 נעמי לבנקרון "בין גלוי לנעלם: היסטוריוגרפיה של משטרת ישראל בעשור הראשון" משטרה והיסטוריה 1, 17, 26–28 (2019).

חותמה בערכיה ובשיטות פעולתה, ועיצבה את תפקודה היומיומי. נוסף על כך, נדרשה משטרת ישראל בשנותיה הראשונות להתמודד עם מחסור מתמיד במשאבים, תקנים, כוח אדם, וכן עם מציאות חברתית ופוליטית רעועה ומורכבת, מרובת שסעים, מחלוקות, הפגנות ואלימות פוליטית.¹⁹ על רקע זה יש להבין את שילוב הזרועות בין הצבא למשטרה במסגרת הממשל הצבאי ומחוצה לו, ביחס לשיטור החברה הערבית ומאפייניו.²⁰ לפיכך, שתי הרמות שהוזכרו לעיל ביחס המדינה לחברה הערבית, הופיעו גם ביחס המשטרה כלפיה: הרמה ההצהרתית-השוויונית, ולפיה יחסה לכל האזרחים יהיה שווה, לצד הרמה המעשית שהושפעה במידה רבה מהחשש הביטחוני, ומתפיסת החברה הערבית כגיס חמישי, המצריכה מעקב מוקפד אחר מהלכיה.²¹ חרף החששות מפני האזרחים הערבים, עיקר הפשיעה הייתה מצד הפליטים דווקא, שחזרו כמסתננים אל ישראל, וביצעו לעיתים עבירות אלימות ורכוש, וגם עבירות רצח. פשיעה פלילית של אזרחים ערביים-ישראלים התפתחה על רקע מגבלות הממשל הצבאי, ובעיקר עבירות של תנועה במרחב ללא היתר מתאים,²² ועבירות על רקע הקונפליקט התרבותי שנוצר במסגרת מפגש בין המודרנה לבין המסורתיות הערבית, בעיקר בקרב הנוער הערבי.²³

הכפר צפורה במעבר ממנדט למדינה: נוכחים נפקדים בגליל

הכפר צפורה שימש מקום התיישבות מרכזי לדתות שונות במשך מאות שנים, וזאת הן בשל מיקומו בדרך שקישרה בין עכו לטבריה, בגליל התחתון, והן בשל מיקומו הטופוגרפי הגבוה, שהעניק לו יתרון אסטרטגי.²⁴ לצד חשיבותו הגאוגרפית, נודעה ליישוב גם חשיבות היסטורית הן ליהדות, שכן עיר יהודית התקיימה שם מאז תקופת החשמונאים, ופעלו בה כמה מחכמי המשנה, והן לאסלאם, בעיקר בשל התנהלות תושבי הכפר בתקופת המנדט, שתפורט בפרק זה, שהפכה אותו לסמל לאומי פלסטיני.

Meir Hovav & Menachem Amir, *Israel Police: History and Analysis*, 2(2) POLICE STUDIES 19 (1979); 5, 8 לבנקרון, שם; שלומי שטרית "בשוטר תלוי הדבר...": משטרת ישראל ואמון הציבור 1953-1948 "משטרה והיסטוריה" 50, 1 (2019).

20 שטרית, שם.

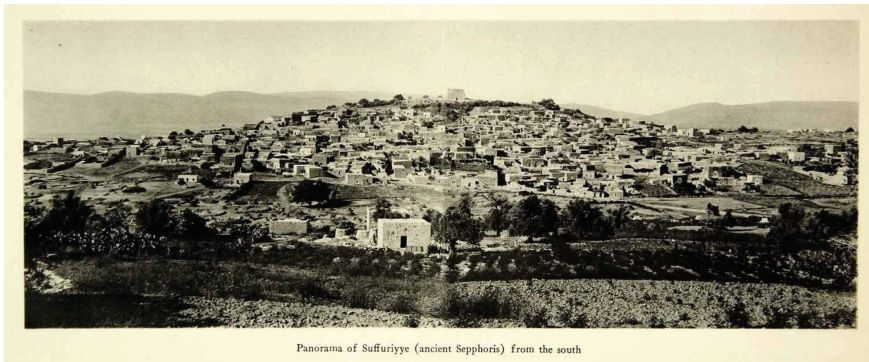
21 ועדת משנה ב' "הצעה להקמת משטרה במדינה העברית", א"מ ג' 110/26 "וועדת המשנה ב'". ראו גם עודד רון "עשר שנים לפחות הוא מהלך בין הצללים": שוטרים מקבוצות מיעוט במשטרה העברית (1947-1958) "משטרה והיסטוריה" 2, 15 (2020).

22 אלינה קורן "קרימינליזציה של קונפליקט פוליטי – פשיעה בקרב האזרחים הערבים בשנות החמישים" פלילים ח 168 (1999).

23 דוד רייפן "דפוסים ומניעים של עבריינות נוער בקרב הערבים בישראל" (משרד הסעד, המחלקה למחקר ותכנון 1965).

24 יוני שפירא *הכפר צפורה (صفورية)* מוקד הלאומנות הפלסטינית בגליל התחתון (1928-1948) (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בריאלין 2022).

לאורך כל תקופת המנדט היה צפוריה הכפר הגדול ביותר בנפת נצרת, ועם סיומה, בשנת 1948, היה זה אחד מחמשת הכפרים הערביים היחידים בישראל שמספר תושביהם עלה על 5,000 איש.²⁵ מספר תושביו הרב, כמו גם עושרו, תרמו במידה רבה להפיכתו למוקד רבי-עוצמה של המאבק הלאומי הערבי, הן בהיבט האידיאולוגי והן בהיבט המעשי. מכלול נרחב של אירועים שהתרחשו בתקופת המנדט בשטח הכפר או בוצעו בידי תושביו, נתפסו בידי הבריטים והיהודים כיוצאי דופן בחומרתם ובמשמעותם. אירועים אלה הפכו את צפוריה בעיניהם למוקד קיצוני של הלאומנות הפלסטינית בגליל התחתון, ולפיכך, בהכרח, לסיכון.

Panorama of Suffuriyye (ancient Sepphoris) from the south

איור 1: צפוריה (1940)

Library of Congress — Matson (G. Eric and Edith) Photograph Collection

בין האירועים שהתרחשו בשטח הכפר ניתן למנות את הקמת סניף "אגודת צעירים מוסלמים" בשנת 1929, שנתפסה כהתארגנות הצבאית החשובה ביותר באותה תקופה וחבריה השתתפו בין היתר ברצח הכפול של אב ובנו בביתם בנהלל בשלהי שנת 1932,²⁶ את הפיכתו למרכז פעילותן של הכנופיות הערביות בכל הארץ במהלך המרד הערבי

25 נתון זה מבוסס על שלושה סקרי אוכלוסין שערכו הבריטים בתקופת המנדט, ובעיקר זה משנת 1945, Village Statistics, Palestine (1948-1917), Department of Statistics, Jerusalem, April, 1945 וכן על אומדן דמוגרפי שהוגש לוועדה האנגלו-אמריקנית בשנת 1946 ולוועדת האו"ם (אונסקו"פ) בשנת 1947 (אם כי בשני המקרים מדובר באומדן בלבד).

26 יובל ארנון-אוחנה **חרב מבית – המאבק הפנימי בתנועה הפלסטינית 1929-1939**, 166, 265 (1981); יואב גלבר **קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948**, 20 (2004). וראו למשל, HAIM GERBER, REMEMBERING AND IMAGINING PALESTINE: IDENTITY AND NATIONALISM FROM THE CRUSADES TO THE PRESENT 133 (2008); STEVEN WAGNER, BRITISH INTELLIGENCE AND POLICY IN THE PALESTINE MANDATE, 1919-1939, 220-221 (UNIVERSITY OF OXFORD — RESEARCH THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY, LONDON, 2014).

(1936-1939),²⁷ ואת הקמת סניף "ההסתדרות הנאצית הערבית" בשנת 1942, שקידמה פעילות פרו־גרמנית בארץ וחתרה להידוק הקשר עם אגודות דומות בישראל.²⁸ נוסף על כך, תושבי צפורה היו ממקימי קבוצת "הדרווישים",²⁹ קבוצה שהייתה מהבולטות מבין ההתארגנויות המחתרניות בתקופת המרד הערבי,³⁰ ושבין היתר הייתה אחראית לרצח מושל הגליל לואיס אנדריוס ושומר ראשו בספטמבר 1937.³¹ מאוחר יותר, בשנת 1948, השתתפו לוחמים רבים מצפורה במאבק לבלמת כיבוש הגליל בידי צה"ל, תוך שהכפר עצמו משמש כבסיס יציאה מרכזי לכוחות הערביים החמושים כנגד היישובים היהודיים וכנגד הבריטים שנותרו באזור.³²

בשל כל אלה סומן הכפר בידי בריטים ויהודים כאחד, כמעוז לאומני ואידיאולוגי שסכנה רבה נשקפת ממנו. מפקד משטרת נצרת במשטרת המנדט טען כי "אנשי צפורה, [היו] ידועים בפראותם ומשובתם היתרה אפילו בפלשתינה הפרועה",³³ ועל כן התקינה המשטרה כבר בשנת 1923 מכשיר טלפון בצפורה: אחד מתוך 24 מכשירי טלפון שנמצאו אז בארץ כולה.³⁴ משלהי 1937 ובמהלך המרד הערבי חיילים בריטים איישו בקביעות מאחז צבאי בצפורה.³⁵ בשנת 1938 דיווח המודיעין הצבאי הבריטי כי "צפורה הוא כפר רע עם מוניטין רע. אנטי בריטי, אנטי יהודי. בעל עמדה תקיפה מאוד. נחשב למקום בו מוסתרים אמצעי לחימה רבים".³⁶ במהלך מלחמת העולם השנייה הוקם מחנה צבאי

27 ארכיון תולדות ההגנה (להלן: את"ה) 8/2/384 "מרכז הכנופיות כיום"; "מזיכרונות סאלח מוסא ותאופיק איסמעיל" – צפורה: צפחאת משרקה מן ג'האדנא – אלג'ר אלי'אני 136-138, 157 (ג'מעית ואלישג'רה ואל'חיה ואל'ד'כרה ואל'תראת' אל'שעבי אל'פלסטיניה, בירות (2001).

28 את"ה 8/3/502 "ללשי מלוט. בינו יודע" (23.9.1942); את"ה 8/3א/529 "ללשי מלוט. בינו יודע – דו"ח פוליטי" (5.10.1942).

29 "הקסאמים" (22.6.1942) את"ה 8/3/127.

30 יגאל אייל האינתיפאדה הראשונה 48 (1998).

31 יוני שפירא "ההתנקשות החשובה ביותר: רצח לואיס אנדרוס, מושל הגליל הבריטי, אוהד הציננות", עת'מול 289 (2024); "מאסרים רבים עקב רצח אנדריוס" דבר 28.9.1937, 1; "הטרור הערבי שלא נבלם על ידי המשטרה גובר והולך" דבר 28.9.1937, 1.

32 "חזית הצפון במלחמת השחרור – מבצע 'דקל' מ'מצע למבצעים בחזית הצפון (ירמיהו ואלכסנדרוני) – עם תום ההפוגה" (29.6.1948) (מטכ"ל/אג"מ. חזית הצפון), ארכיון יד טבנקין 12-3/752; "מרוץ עם הזמן בצפון" הארץ 16.7.1948, 3. ראו גם יוני שפירא "יוזמת השלום של היישוב היהודי בעמק יזרעאל, 1948" עת'מול 287 (2024).

33 דוגלס י' דוף אביר הגליל 128 (2002).

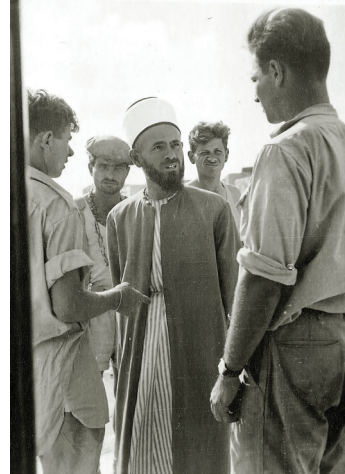
34 גרעון ביגר מושבת כתר או בית לאומי 121 (1983); רחלה מקובר שלטון ומנהל בארץ ישראל 1917-1925, 68 (התשמ"ח).

35 ראו למשל 52-53 THE HAMPSHIRE REGIMENTAL JOURNAL 33(2) *Company Y Memories* (1938).

36 "Reports on villages" (14.5.1938), א"מ פ"י 3059/9 "שונות".

בריטי גדול על אדמות הכפר רינה הסמוך לצפוריה,³⁷ אולם שמו היה "מחנה צפוריה 235" דווקא, עובדה המלמדת על המטרה שלשמה הוקם.

ביולי 1948 כבשו כוחות צה"ל את הכפר, ותושביו נמלטו ממנו, מחשש מנקמה על התנהלותם כלפי יהודים בתקופת המנדט.³⁸ מרבית תושביו פנו צפונה, וחצו את הגבול ללבנון וסוריה;³⁹ מיעוט מהם עברו להתגורר בנצרת ובכפרי הסביבה; וקבוצה שלישית המתינה במקומות מסתור בגליל לשעת כושר שבה יוכלו התושבים לחזור לביתם. בעשור הראשון הייתה תופעת הסתננות הפליטים לתחומי הארץ שכיחה ומוכרת. הם עשו זאת מתוך רצון להתאחד עם בני משפחתם, בשל הקושי להתקיים בחוץ, או מתוך כוונה לפגוע במתיישבים החדשים.⁴⁰ אך באזור הגליל הייתה התופעה חמורה במיוחד: "ההסתננות בגליל גוברת" טען שר המשטרה והמיעוטים בכור-שלום

איור 2: ציפורי, 1948. אוספי ביתמונה, צילום: אליעזר סקלרץ

שטרית בישיבה שערך בנושא, "האנשים שברחו מכפרם והיו בגאיות ובמערות חוזרים לכפרים. הבעיה מטרידה והמפקח הכללי של המשטרה טוען, שאם יימשכו כך הדברים יהא צורך בכיבוש הגליל מחדש".⁴¹ גם פליטים רבים מצפוריה לא התמידו בשהותם בלבנון ובסוריה ובחרו לחזור לישראל במסע רגלי שהיה כרוך בסיכון,⁴² והשר שטרית טען כי "בכפר צפוריה הסמוך לנצרת הבעיה חמורה במיוחד בעיני אנשי הממשל הצבאי".⁴³ לפיכך, התמודדות הרשויות עם פליטי הכפר התמקדה בפעולות שנועדו להרחיקם ממנו. אלישע סולץ, המושל הצבאי של אזור נצרת, התנגד לבקשותיהם של פליטי צפוריה

37 Agreement 1449/1/1, א"מ מ'2677/37 "Military Camp — Saffuriya 1948-1944".
 38 YOAV GELBER, PALESTINE 1948: WAR, ESCAPE AND THE EMERGENCE OF THE PALESTINIAN REFUGEE PROBLEM 62 (2006).

39 מצטטפא כבהא ורונית ברזילי "פליטים בארצם: פליטים פנימיים במדינת ישראל 1948-2006" סקירות על הערבים בישראל 20 (המכון לחקר השלום 1996).

40 בני מוריס קורבנות: תולדות הסכסוך הציוני-הערבי 1881-2001, 255-258 (2003); אורן ברכה "ספק מסכנים, ספק מסוכנים: המסתננים, החוק ובית המשפט העליון 1948-1954" עיוני משפט כא(2) 333 (התשנ"ח).

41 פרוטוקול ישיבה 3 של "ועדת העברת הערבים" (15.12.1948), א"מ ג'1322/22 "פליטים ערבים".
 42 "תתקדמו קדימה, אל תסתכלו" כל העמק והגליל 16, 28.6.1991; "השלטונות רוצים להחזיר ללבנון צעיר ערבי שגילה את אביו בישראל" קול העם 5.5.1965, 8; "מוסא ואיסמעיל" צפוריה - צפחאת משרקה 152-153 (2001).

43 שם.

לחזור לכפר, והציע ל"פליטים הפנימיים" מביניהם חלופות שיוכח. הוא נימק זאת באופן מעשי ותודעתי משולב: "כפרים אלו היו בחלקם הגדול מרכזים חזקים לפעולות איבה נגד כוחותינו [...] נוסף לעניין הפסיכולוגי של החזרת אוכלוסייה למרכזי התנגדות לשעבר, אין ליישב כאן ערבים ו/או פליטים כדי לא להפריע להתפתחות יישובים יהודים באופן סדיר".⁴⁴ עקב כך הוכרז האזור הסמוך לצפורה כשטח צבאי סגור, וגורמי הביטחון פעלו בו באינטנסיביות: הוצב בו כוח צבאי,⁴⁵ ומאמצע נובמבר 1948 החזיק צה"ל חיל מצב קבוע במקום שערך סוירים והקים מחסומים ונקודות פיקוח.⁴⁶ מי שהתקרב לכפר הסתכן בירי לעברו.⁴⁷ הפליטים לא אמרו נואש, והגיעו לכפר בדרכים חלופיות, שבהן סברו כי יקשה על החיילים לאתרם,⁴⁸ אך לעיתים נורו למוות בידי החיילים,⁴⁹ או נעצרו ואז זכו ליחס של אויב שנשבה, וכונו "שבויי ציפורי".⁵⁰

עד ינואר 1949 המשיכו להתגורר בכפר תושבים שקיבלו היתר לכך מן הצבא, ובעיקר נשים וזקנים.⁵¹ עם זאת, בראשית ינואר 1949 צה"ל דרש מהם לפנות את הכפר בתוך יממה, עד לתאריך 10.1.1949, בצעד שנתפס בידי המושל הצבאי כ"העברה מאורגנת ומתואמת" ולא כגירוש דווקא: "לרשות התושבים הנ"ל הועמדו ע"י המושל הצבאי בנצרת מספר מכוניות משא צבאיות אשר עזרו להם להעביר את מטלטליהם. הפינוי הושלם מבלי כל אינצידנטים [תקריות] עם הצבא".⁵² רוב הפליטים התיישבו באזור נצרת, אך גם בשפרעם, בעכו ובכפרים אחרים באזור, שם חיו תחת מגבלות קשות.⁵³

44 "העברת אוכלוסיה ערבית" [ללא תאריך ושם מחבר, אך בציון שמות הדוברים, לרבות סולץ], א"מ ג' 297/58 "מיעוטים".

45 מכתב מירשאל ז' ב/מפקד מחוז העמק אל מטכ"ל/אג"ת (25.8.1948). ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון (להלן: אצו"מ) 79-1864/1950 "א. חטיבת כרמלי ב. חטיבת הראל ג. גולני 30.9.1948-11.6.48".

46 הנחיות מאת סגן אלוף ב' ענבר, מפקד מחוז הגליל, אל גדוד 103 (12.11.1948), אצו"מ 65-1096/1949.

47 "הנחיות מבצעים/חטיבה 9 אל המושלים הצבאיים/מפקדי מחוזות ומג"דים, בעניין 'ארגון השלטון בשטח הכבוש - הוראות כלליות'" (16.11.1948), אצו"מ 65-1096/1949.

48 ריאיון של המחבר עם עבד אל-רחמן נג'ם (8.5.2020).

49 BENNI MORRIS, THE BIRTH OF THE PALESTINIAN REFUGEE PROBLEM REVISITED 446 (2004).

50 א"מ ג' 17115/9 "שבויי ציפורי".

51 זאת, קרוב לוודאי, הן בשל בריחתם של גברים צעירים מן הכפר, בשל חשש מכוחות הצבא הישראליים, והן בשל נישואי כמה נשים לגבר אחד. חלק מתושבי הכפר בתקופה זו שיתפו פעולה עם "ההגנה" לפני המלחמה, ופעילי "ההגנה" גמלו להם בהסדרת מעמדם בכפר לאחר המלחמה, גם אם באופן זמני. ריאיון עם סלים מחמד נג'ם (22.9.1995).

52 מכתב ממושרד המיעוטים (ליד המושל הצבאי), נצרת, אל משרד המיעוטים (הקריה) (13.1.1949), א"מ ג' 302/94 "הכפר ציפורי".

53 חוקרת ההגירה כהן-קסטרו טענה שפליטים רבים הניחו כי בשל קדושתה של נצרת, יימנע צה"ל מלפגוע בה ובתושביה, ונדמה שהצדק אכן עימה. ראו אילת כהן-קסטרו "תמורות במאזן הדמוגרפי בנצרת במאה השנים האחרונות" *מגמות* מה (3) 517 (2008).

פליטי צפוניה נאבקו בכלים שונים – משפטיים וחברתיים – במטרה לחזור ולגור באדמות הכפר. נציגיהם הלינו פעמים רבות על התנאים הקשים שבהם חיו,⁵⁴ ודרשו פתרון מהיר וראוי, אך ללא הועיל: חוק נכסי נפקדים (1950)⁵⁵ שינה את מתאָר שטחו של הכפר, ועל אדמתו הוקמו יישובים יהודיים: מושב ציפורי וקבוצת הסוללים (1949), ומאוחר יותר – חנתון (1983) והושעיה (1982). באוקטובר 1952 הוגדר הכפר בידי הרשויות כשטח צבאי סגור, והכניסה אליו הותנתה בקבלת אישור משטרתי בכתב. האישור הוענק ליום אחד בלבד, ללא אפשרות לינה.⁵⁶ בסוף שנת 1954 קבע הרמטכ"ל שיש למנוע את חזרת פליטי צפוניה לכפר, כיוון שהיא "נוגדת את האינטרס הביטחוני של האזור" והנחה את הגמ"ר צפון "על הפסקת כל משא ומתן עם פליטי ציפורי על החזרתם לשטחים הנ"ל".⁵⁷ כך, המיטה המלחמה אסון גם על פליטי צפוניה. מקהילה מבוססת, גאה, בעלת מעמד מוביל בחברה הערבית, הפכה לקהילה חסרת אדמות ובתים, ויתרה מזו גם מארגה החברתי והפוליטי נפרם, ופליטיה נותרו ללא תשתית מבוססת ואיתנה שתאפשר צורכי מחיה בסיסיים, וללא תחושת הכבוד, הגאווה והמוסגלות שעיצבה את התנהלותם עד אז. אך במקביל להתדרדרות במצבם של פליטי הכפר, היו אלה שנות התפתחות, השתקעות וצמיחה עבור האוכלוסייה היהודית בישראל. להקמת מושב ציפורי נודעה חשיבות רבה במיוחד במרחב,⁵⁸ שכן הוא שימש סמל מובהק לקהילה היהודית שישבה באזור הגליל מתקופת החשמונאים, ותושביו החדשים של המושב נתפסו כמי "שגאלו את אדמות ציפורי" הנטושה וההרוסה.⁵⁹ הקמת המושב שילבה בתוכה שלושה יתרונות: היא סיפקה

54 בנושא מצוקתם של הפליטים ראו למשל את המסמכים המופיעים בתיק א"מ ג-308/38 "פליטים בנצרת".

55 בויםל צל כחול לבן, לעיל ה"ש 13, בעמ' 186-187.

56 קרוב לוודאי שהכוונה הייתה בעיקר לאזור בתי המגורים של הכפר, שנותרו במקום מרוחק ממבני המגורים של מושב ציפורי. ארכיון אישי – יוסף ושיץ אוסף מסמכים בנושא ערביי ישראל "רישיונות יציאה לערבים – חלוקת המרחב", הממשל הצבאי גליל גושים אל קציני המבצעים (27.10.1952), ארכיון השומר הצעיר יערי 27-35-95 (3).

57 מכתב מסא"ל אהרון חרסינה, רע"ן התיישבות בשם רמ"ח מבצעים, אל מנהל רשות הפיתוח, והיועץ לענייני ערבים, (26.9.1954), א"מ גל-17038/18 "אנשי צפוניה (ציפורי)". ראו בעניין זה גם את מכתבו של סא"ל חרסינה אל ראש מחלקת מבצעים בהגמ"ר צפון (22.3.1955) בנוגע להחזרת הקרקעות באזור ציפורי, אצו"מ 78-644/1956 "הגנה מרחבית – צפון".

58 ראו למשל מכתב מאליעזר ברוצקוס, מנהל מחלקת מחקר וחקר באגף התכנון, אל מנכ"ל משרד הפנים (13.2.1955), ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג) 133346 "תוכניות להקמת נצרת עילית, בעיית יהוד הגליל, פתוח ציפורי בגליל הדרומי". את המכתב הציג ראש הממשלה בן-גוריון בעת דיון בנושא "פתוח ציפורי בגליל הדרומי", ונסקרו בו היתרונות הרבים שבהרחבת מושב ציפורי.

59 "כפר של עשירים שהפכו קבצנים" זמנים, לעיל ה"ש 4.

חלק מהפתרון המעשי שנדרש לבעיית יישוב העולים,⁶⁰ היא הוצגה כנובעת מחלוציות ציונית, ונתפסה כמשעתקת ומחדשת את המסורת היהודית המקומית.⁶¹ האפוטרופוס הכללי על נכסי נפקדים החכיר את האדמות שעליהן היה אמון לחוכרים יהודים, שיטפלו בהן עד שיוכרע יעדן. באוגוסט 1949 הוזמנה קבוצת עיתונאים להצטרף לסיור שבו יוכלו להתרשם מפעילות המשרד ביחס לרכוש הנטוש, ובין היתר סיירו באזור ציפורי. עיתונאי "על המשמר" שהצטרף לסיור, תיאר את יופיו של המקום, ואת פוריותה של האדמה:

בעמק ציפורי, לצידי הכביש נצרת-שפרעם, מוריקים בוסתנים, האדמה מעובדת, מושקית. עפי"ר מגדלים פה עצי רימון, אך מצויים גם עצי-פרי שונים: תאנים, אגוזים, שזיפים, משמיש וכו'. הבארות הרבות, הבריכות ומי המעניין, עין הקסטל, הזורמים בתעלת ביטון, מעידים על העושר הרב הצפון באדמת העמק הזה. אלה הם ערביי הכפר כנה המעבדים את הבוסתנים וגני הירק כשכירים אצל החוכרים היהודיים מחיפה ומזיכרון-יעקב.⁶²

עוד תיאר עיתונאי "על המשמר" כי "הכפר נעזב לגמרי מתושביו הערבים ובמקומם באו עולים חדשים. בכניסתנו לכפר אנו רואים פועלים יהודים וערבים מתקנים ומשפצים את הבניינים ההרוסים למחצה".⁶³

במהלך הסיור נפגש מזכיר מושב ציפורי עם העיתונאים וסיפר להם כי במקום מתגוררים כיום 122 תושבים, רובם עולים מבולגריה, היתר מטורקיה, רומניה ומצרים, ובקרוב ייפתחו במקום בית ספר וגן ילדים. עוד סיפר המזכיר "לעת עתה הם מעסיקים גם פועלי בניין ערביים מנצרת הסמוכה. התחילו בחריש, הכשרת הקרקע". כמה מפועלים שכירים אלה, בחקלאות ובבניין, היו קרוב לוודאי מפליטי צפורה, שמצאו את עצמם מעבדים את אדמותיהם לשעבר, ומשקמים את בתיהם החרבים עבור אחרים.

המתיישבים החדשים התגוררו בצריפים שסיפקה הסוכנות היהודית, וכן בבתי האבן של הכפר צפורה שנותרו על תילם.⁶⁴ למחייתם, קיבלו מהמדינה שטחי אדמה ופרות,

60 אהרון שי "גורל הכפרים הערביים הנטושים במדינת ישראל ערב מלחמת ששת הימים ואחריה" *קתדרה* 105, 152 (2002).

61 ריאיון עם נתן כרמל חבר מושב ציפורי (4.6.2000), ארכיון עמק יזרעאל 1-111.12-1 מקבץ שני; "מושב ציפורי" *דבר* 12.4.1951, 4; "חיים חדשים בציפורי העתיקה" *מעריב* 8.6.1951, 5; "מים ואור בחג החומש בציפורי" *דבר* 6.8.1954, 3; "מן העיר אל הכפר – הלוח ושוב?" *על המשמר* 5.4.1955, 2.

62 "הרכוש החקלאי הנטוש ועיבודו" *על המשמר* 18.8.1949, 2.

63 שם.

64 *ספר ראשונים*, לעיל ה"ש 4, בעמ' 15, 54, 59, 63, 112; "בעמק יזרעאל" *הצפה* 30.8.1949, 3; "ביקורי בצפורה ובסביבה" *דבר* 26.10.1949, 2.

והחלו לעסוק בענפי חקלאות שונים.⁶⁵ עם זאת, החיים במושב לא תמיד היו פשוטים, ומאחת העדויות בחקירת הרצח עלה כי מרצ'ל פדר סיפר לאחד מחבריו "שאמנם הוא עצמו מסודר יפה, כי הוא מקבל משכרת קבועה בתור מנהל בצרכניה ואשתו עובדת בבית, אולם ישנם הרבה תושבים בצפורי שאין להם פרוטה כדי לשלם עבור הלחם שמקבלים במנות בצרכניה, כך שהוא עצמו משלם עבורם מכיסו".⁶⁶

חרף העובדה שמרבית תושביו הערבים של הכפר עזבו אותו עוד בטרם הגיעו אליו המתיישבים החדשים, המשיכו שתי נקודות מפגש להתקיים בין שני העולמות: זה הנורמטיבי, וזה הפלילי. במישור הנורמטיבי, נפגשו התושבים הוותיקים והחדשים באזורי המרעה עם הבקר, ומן העדויות בתיק החקירה עלה כי שניים מהפליטים נהגו לרכוש מוצרים בצרכנייה ביישוב.⁶⁷ נוסף על כך, כמה מהם עבדו, כנראה, כשכירים במושב. מרצ'ל פדר, כפי שאתאר בהמשך, ניהל משא ומתן עם אחד מפליטי הכפר על האפשרות שיפתח בו בית קולנוע.⁶⁸

אך לצד התנהלות נורמטיבית זו, היו גם אירועים במישור הפלילי. פליטי צפוריה ביצעו עבירות כנגד תושבי ציפורי ורכושם. כבר במאי 1949 הביע ראש הממשלה בן-גוריון חשש ביומנו כי פליטי צפוריה מבצעים עבירות חמורות בגליל: "יש קבוצה טרוריסטית בגליל" טען, "אנשי ציפורי לשעבר שנמצאים בלבנון [...] המטרה [שלהם] – טרור בישראל".⁶⁹ בפברואר 1955 צוין במאמר בעיתון "זמנים", כי אדמות ציפורי הפכו בשנים האחרונות ל"נקודת מוקד של התנגשויות, מעשי חבלה וחילוכים".⁷⁰ אך תשומת הלב הציבורית שהופנתה לעבירות פליליות "רגילות" או בתוך החברה הערבית עצמה הייתה נמוכה, בעוד עבירות בעלות מאפיינים לאומניים כנגד יהודים זכו לתשומת לב ציבורית רבה יותר.

שטחי המרעה והחקלאות של המושב משכו במיוחד פעולות היזק מצד פליטי הכפר. "הערבים שישבו בצפוריה נמלטו או הוכרחו לנטוש את כפרם עם כיבושו [...] אך הם לא שכחו את אדמותיהם הטובות שנמסרו ליהודים, כי אין הם מחמיצים כל הזדמנות

65 ארנון גולן "עיצובו מחדש של המרחב הערבי לשעבר וכינונו של מרחב ישראלי (1948-1950)" **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט**, דיון מחודש 946, 958 (2004); מכתב מאת חירם דנין, מנהל אזורי במנהל מקרקעי ישראל, אל המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, תל אביב (16.2.1950), הארכיון הציפוני המרכזי KKL5/18694 "צפורי – מסירת אדמה"; סקירה מאת יוסף גבעולי אל המחלקה להתיישבות באזור הצפון (10.7.1949), הארכיון הציפוני המרכזי KKL5/17000 "צפורי קב" הסוללים – מסירת אדמה תש"ח-תש"ט"; **ספר ראשונים**, לעיל ה"ש 4, בעמ' 9, 13, 116; יומנו המלא של בן-גוריון 44 (9.10.1950), אב"ג 219767.

66 עדותו של צ'פליק (1.4.1953), תיק הרצח, לעיל ה"ש 6 (להלן: עדותו של צ'פליק).

67 עדותו של אחמד כליל (1.4.1953), שם.

68 עדותו של צ'פליק, לעיל ה"ש 66.

69 יומנו המלא של בן-גוריון 2 (9.5.1949), אב"ג 226087.

70 "גן המריבה" הפרסי בציפורי "זמנים 3, 4.2.1955.

לשוב ולבקר בהן [...] בלוויית עדרי צאן שמשחיתים את שדות הפלחה של המתיישבים היהודים" דיווח עיתונאי "מעריב", ימים ספורים לאחר בני הזוג פדר.⁷¹ רכוש וציוד חקלאי נגנבו או הושחתו,⁷² שטחי יכול וצמחייה נשרפו, לפחות חלקם מתוך זדון,⁷³ תוך הסבת נזק כבד למאות דונמים של גידולים חקלאיים, לרבות עצי זית שנשתלו בידי פליטי הכפר.

אירועים אלה גרמו לעוגמת נפש רבה לתושבים החדשים, והפגיעה הכלכלית בהם הייתה קשה ומוחשית, מה גם שהיא הגבירה את חששם של העולים שהגיעו לישראל מפני התיישבות באזורי הספר. לפיכך, המצב הצריך מענה מהיר ויעיל. "שכבת ההגנה" הביטחונית שנועדה לעטוף את היישוב כללה ארבעה רבדים: הראשון, הממשל הצבאי; השני, המשטרה, שהוכפפה לפקודת הממשל הצבאי, וכבר במאי 1949 הנחה יחזקאל סהר, מפכ"ל המשטרה הראשון, את מפקדי המחוזות להורות לכל הנפות "שהמשטרה היא הזרוע המבצעת של הממשל הצבאי, ויש למלא את בקשתם בכל מקרה של פניה למשטרה בענייני ביטחון";⁷⁴ רובד ההגנה השלישי היה אפשרויות השימוש שהוענקו למשטרה במשאבים שלא עמדו לרשותה בחקירת פשיעה שביצעו אזרחים יהודים, כגון תקנות ההגנה (שעת חירום) 1945, שימוש בש"ב וכן ב"יחידה לתפקידים מיוחדים" (לת"ם), אשר טיפלה מטעם המשטרה בעניינים הקשורים לאזרחים ערבים;⁷⁵ והרובד הרביעי היה מערך הביטחון השוטף המקומי,⁷⁶ שבראשו עמד במושב ציפורי רכז הביטחון סנדו זילברמן.

71 "הרצח המסתורי בגליל", לעיל ה"ש 1; וראו גם "ערבים התנכלו ליבול בציפורי" **שערים** 11.5.1953, 3.

72 ראו למשל "ערבי גנב מנוע מרכוש נטוש בציפורי" **חרות** 8.4.1949, 6; "נעצרו ששה חשודים בהצתת מכון מים" **הארץ** 17.1.1955, 2; "ששה נעצרו כחשודים בפיצוץ משאבת 'הסוללים'" **דבר** 17.1.1955, 4 (במקרה האחרון, שהתרחש בינואר 1955, התעורר החשד כיוון שהייתה זו פעם שנייה בתוך חודשים ספורים שהתלקחה דליקה בנסיבות דומות, ונמצאו עקבות ממקום הדליקה לכפר עילוט, שם התגוררו כמה מפליטי צפורה).

73 ראו למשל "300 דונם זיתים עלו באש בציפורי" **חרות** 31.7.1953, 8.

74 (25.5.1949), א"מ ל-2293/19 "הממשל הצבאי". וראו גם הנחיות שנשלחו מהמט"ר אל מפקדי מחוזות המשטרה (13.1.1950), אצו"מ 922/1952-111 "הגדרת סמכויות בין הממשל הצבאי והמשטרה".

75 יאיר בוימל "עקרונות מדיניות האפליה כלפי הערבים בישראל" **עיונים בתקומת ישראל** 16, 391, 392, 397 (2006); וראו גם משטרת ישראל **דין וחשבון שנתי 1953**, 10 (1954), שם צוין כך: "המחלקה לתפקידים מיוחדים מקיימת את הקשר בין המשטרה ובין המוסדות הביטחוניים; כן מרוכז במחלקה זו הטיפול בעניינים המתייחסים למיעוטים".

76 יוסי אוהיון "מערך השיטור של משמר הגבול ביישובי הספר בשנים 1953-1956: בין משימות ביטחוניות לפעולות אזרחיות-חברתיות" **משטרה והיסטוריה** 2, 48 (2020); רב"ש (רכוז ביטחון שוטף) מונה מטעם המשטרה, בדרך כלל ממג"ב, בעקבות מודל שהחל להתפתח באפריל 1954, בעוד מא"ז (מפקד אזור) מונה מטעם צה"ל.

רצח בני הזוג פדר

על קורותיהם של בני הזוג טרם הרצח, ידוע אך מעט. במסמכי המשטרה נכתב כי שניהם התגוררו "בצפורי הישראלית", שאליה הגיעו שלוש שנים קודם לכן.⁷⁷ שניהם היו ילידי רומניה, הלנה הייתה עקרת בית, בת 40, ומרצ'ל היה מנהל הצרכנייה במושב, בן 45. בערב ליל הסדר (30.3.1953) נדברו השניים עם שכניהם כי יחגגו את ליל הסדר יחדיו בבית השכנים, משפחת לוי. כשבוששו אורחיהם להגיע, נשלח יוסף לוי לביתם של הלנה ומרצ'ל לברר מדוע הם מתעכבים, וגילה את גופותיהם. הוא חזר מבוהל לביתו, עדכן את בני משפחתו, ופנה מייד להזעיק את חובש הכפר, שמואל בן מאיר. עם הגעתו למקום, מסר החובש בעדותו, "בדקתי את הדופק בפרק הידיים של פדר ואשתו ומצאתיהם בלי רוח חיים וכבר התקררו קצת. תיכף גירשתי את האנשים החוצה עד הופעת המשטרה, לפי דעתי שפדר ואשתו הם כבר מתו מלפני שעתיים מעת בואי".⁷⁸

בינתיים הגיעו תושבים נוספים לבית משפחת פדר, ואברהם לוי ירה "שלוש יריות מרובה אנגלי כאזעקה לאנשי הכפר",⁷⁹ סימן מוסכם ששימש אות להתכנסות כלל תושבי צפורי על נשקם במרכז היישוב, בעת סכנה.⁸⁰ נֶשֶׁק המושב ניגש למחסן הנשק, וחילק חמישה רובים לחברי המושב שנמצאו בבית פדר, ושמרו על המקום עד להגעת המשטרה.⁸¹ בינתיים, בהיעדר מכשיר טלפון במושב, נדרשו התושבים להגיע אל תחנת המשטרה כדי לדווח על הרצח. אך גם רישיון נהיגה ורכב לא היו עניין שכיח, ופועל הבניין מאיר זילברשטיין, שהתארח בחג אצל הוריו בצפורי, מסר בעדותו כי נסע יחד "עם אדם מתושבי הכפר שהוא יודע לנהוג מכונית"⁸² אל משטרת נצרת, לדווח על הרצח. עם הגשת התלונה נפתח בתחנה תיק חקירה מספר 159, שאת מהלכו אתאר כעת.

החקירה מתחילה: "ומצאתיהם בלי רוח חיים וכבר התקררו קצת"⁸³

חקירת הרצח הוטלה על הלשכה הפלילית בנפת העמקים, ששכנה בבניין "המוסקוביה" בנצרת. מאוחר יותר הצטרפו לטיפול בתיק שוטרים מיחידות מקצועיות (כמו מז"פ) ומתחנות אחרות. בניין "המוסקוביה" הוקם בידי האגודה הרוסית הפרובוסלבית בשנת 1904, ונועד להיקרא על שם הדוכס סרגיי אלכסנדרוביץ, מייסד האגודה. עם זאת, תושבי

77 עדותה של רוזה פייס (5.4.1953), תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

78 עדותו של שמואל בן מאיר (31.3.1953), שם.

79 עדותו של אהרון לוי (3.4.1953), שם.

80 עדותו של יצחק גרימברג (3.4.1953), שם.

81 עדותו של בן ציון נפוסי (31.3.1953), שם.

82 עדותו של מאיר זילברשטיין (30.3.1953), שם.

83 עדותו של שמואל בן מאיר (31.3.1953), שם.

העיר נהגו לקרוא לו "מוסקוביה", על שם העיר מוסקבה, והוא שירת בתקופה העות'מאנית צליינים שהגיעו מרוסיה, ומצאו בו מקום לינה ומזון. בתקופת המנדט היווה הבניין מרכז שלטוני, שבו שכנה, בין היתר, תחנת משטרה, שנותרה בו לאחר הקמת המדינה.⁸⁴ מבין השוטרים שהיו פעילים בחקירה, כשני שלישי היו ערבים.⁸⁵ אומנם, עם הקמת המדינה פוטרו כל השוטרים הערבים ששירתו במשטרת המנדט מתוך חשש שהם עלולים להוות "גיס חמישי", אך עד מהרה החלה המשטרה לגייסם לשורותיה, בשל כמה סיבות: המחסור הקבוע בכוח אדם, הצורך בשוטרים השולטים בשפה ובתרבות הערבית, והעדפת מפא"י את הוודאות שבנאמנותם הפוליטית של אזרחים ערבים, על פני חשש מגיוסם של יהודים שעלולים היו להיות מזוהים עם מתנגדי הממשלה.⁸⁶ בשנת 1953 כבר התגייסו למשטרה 142 שוטרים ערבים, שהיוו 53.1% מתוך כלל המתגייסים בשנה זו. ובסך הכול שירתו באותה שנה במשטרה 417 שוטרים ערבים, שהיוו כ-7% מכלל השוטרים.⁸⁷ נוסף על כך, קרוב לוודאי שמספרם של השוטרים הערבים בתחנת נצרת היה רב יותר, בהתאמה לשיעורם היחסי הגבוה של הערבים באוכלוסיית הגליל,⁸⁸ עובדה שהשפיעה על מספרם בקרב השוטרים שטיפלו בתיק הרצח.

עם זאת, חרף הגידול הניכר במספר השוטרים הערבים, החלוקה האתנית והמגדרית של המשטרה בתקופה זו הייתה ברורה: גברים אשכנזים שירתו בתפקידי פיקוד בכירים, בעוד שוטרים ערבים⁸⁹ מילאו תפקידי זוטרים יותר – פרקטיקה זו, שאותה הגדירה עפרה בלוך כ"היררכיה מדירה", מאפשרת לחברי קבוצות מיעוט להשתלב בדרגות הנמוכות בלבד של מוסדות המדינה.⁹⁰ גם שוטרות היוו אז אחוזים בודדים בלבד מכוח האדם במשטרה, הודרו במידה רבה מתפקידי שטח,⁹¹ ולפיכך לא נטלו חלק בחקירה זו. את חקירת הרצח ניתן לחלק לשלושה שלבים על ציר הזמן: השלב הראשון החל כבר בליל הסדר, ובמהלך שלושת הימים שלאחריו נבדקו כמה כיווני חקירה ראשוניים בזירת הרצח: המקום צולם, שורטט תרשים מדויק של הבית וסביבתו, גששים סרקו את האזור

84 שלומי שטרית ואורי קוסובסקי משטרת ישראל בשביל ישראל: מבני משטרה היסטוריים 70-77 (2014).

85 בסך הכול נמצאו בתיק דוחות ומסמכים שנערכו בידי 15 שוטרים – מתוכם 11 ערבים, והשאר יהודים.

86 לדיון נוסף בשוטרים ערבים במשטרה בעשור הראשון ראו רון "עשר שנים לפחות", לעיל ה"ש 21

87 משטרת ישראל דין וחשבון לשנת 1953, 18 (1954).

88 ראו נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, לעיל ה"ש 12.

89 גם מספרם של העולים החדשים במשטרה הלך וגדל בעשור הראשון, אך מאמר זה אינו עוסק בהם.

90 Ofra Bloch, *Hierarchical Inclusion: The Untold History of Israel's Affirmative Action for Arab Citizens (1948-68)*, 39(1) LAW AND HISTORY REVIEW 29 (2021).

91 שרון גבע "שחרור בתנאים מגבילים: נשים במשטרת ישראל 1948-1958" *משטרה והיסטוריה* 1, 89, 106-103 (2019).

בחיפוש אחר עקבות, בוצעה נתיחה של הגופות, ונגבו כמה עדויות מחברי המושב. בשלב השני נגבו עדויות ונערכו פעולות למיצוי חקירת המידע שעלה מהן, לרבות ניסיון לאיתור חשודים ומעצרים, ונעשו ניסיונות לאיתור נשקם של הרוצחים. תקופה זו הסתיימה באמצע יולי 1953, כשלושה וחצי חודשים לאחר הרצח, כשמוצו פעולות החקירה, ותיק החקירה הוכנס לכספת "עד התפתחות נוספת".⁹² בשלב השלישי נראה היה כי המשטרה נואשה, ולו באופן חלקי, מהאפשרות למצוא את הרוצחים, והסתפקה באיסוף מידע מודיעיני שהגיע לפרקים לידיה. המידע האחרון צורף לתיק החקירה באוקטובר 1956.

השוטר סמואל כמיס, נוצרי ששימש כמפקח חקירות, הגיע ראשון לזירת הרצח יחד עם קבוצת שוטרים. הוא ריכז את הפעולות הראשוניות, וכתב דוח בערבית שממצאיו תורגמו לעברית.⁹³ זמן קצר לאחריו הגיע למקום גם מפקח ראשון יוסף גורי, שמונה לקצין האחראי על החקירה,⁹⁴ וכתב אף הוא דוח שתיאר את זירת הרצח. שני הדוחות כללו תיאור קפדני, עשיר וגדוש של ביתם של בני הזוג; לעיתים תוארו הפרטים באורח זהה על ידי שני השוטרים, לעיתים השלימו הדוחות זה את זה. התיאור של זירת הרצח שיובא כאן מבוסס על שני הדוחות.

איור 3: ביתם של בני הזוג פדר (31.2.1953), תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.
צילום: השוטר יהודה לפקוביץ

92 "יומן חקירות" 4 (12.7.1953), תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

93 מפקח סמואל כמיס "דו"ח בקורת" (30.3.1953), שם.

94 זאת, בפיקוחם של מפקד הנפה ושל ראש אגף החקירות במטא"ר.

בני הזוג פדר התגוררו באחד מבתי הכפר הערבי שנותרו בשטח המושב, וגבל בחורבות של בתים אחרים. אחד מחדרי הבית שימש את אביו של מרצ'ל, שהתגורר עימם, אך שהה באותו לילה בעכו, אצל בנו השני. בדוחות השוטרים נכתב כי "החלונות נמצאו סגורים ובמצבם הטבעי", כך שנראה היה כי הרוצחים נכנסו מן הדלת. החדרים היו מוארים עם הגעת המשטרה למקום, ובחדר שבו נמצאו הגופות ניצבה מנורה פשוטה על שולחן קטן, סמוך לדלת הכניסה.

גופותיהם של בני הזוג נמצאו במרחק של כחצי מטר זה מזה, כשהם לובשים בגדי ערב, מוכנים ליציאה: מרצ'ל היה לבוש חליפה כחולה, חולצה לבנה ועניבה, ונעל נעליים ללא שרוכים. מתחתיו נמצאה מברשת נעליים, שלסברתו של כמיס "ייתכן שהוא השתמש בה בעת המקרה". שערותיו של מרצ'ל היו "מסודרות" כפי שציין גורי, והוא ענד שעון זהב על ידו. הלנה לבשה שמלה שחורה, גרבי משי, נעליים בעלות עקבים נמוכים, ושערותיה היו מסורקות לאחור.⁹⁵ כמיס וגורי תיארו גם את המנח המדויק של הגופות, את כיוון זרימת הדם מהן, ואת הקליעים והתרמילים שנמצאו בזירה.

בחדר שבו נתגלו הגופות היו שני ארונות, שדלתותיהם פתוחות באופן חלקי, אך "הבגדים בארון נמצאו מסודרים ובלתי מפוזרים". על כוננית שליד הארונות הייתה מונחת טבעת נישואין מזהב וכן 300 לירות, ועל הארון שליד דלת הכניסה נמצאה סיכת זהב בצורת חיפושית, וארנק ובו שלוש לירות. עובדות אלה הוכיחו כי מטרת הרוצחים, קרוב לוודאי, לא הייתה שוד דווקא. גורי כתב בדוח שלו "נראה שלא נגנב דבר בתוך החדר, ולא נערך חיפוש בו", ואילו כמיס כתב ב"תור הזהב" "לא נתברר באם בוצעה גניבה בבית או המקרה בוצע כנקמה". כמיס לא ציין "נקמה" בידי מי; אולי מכיוון שהדברים היו ברורים מנקודת מבטו.

בחדר השני היו ספה, שתי "מנורות רוח" (עששיות) דלוקות, והרדיו, שהיה מונח על שולחן, השמיע מנגינות ברשת "קול ישראל". באמצע החדר ניצב שולחן נוסף, ועליו שני בקבוקי משקאות חריפים וצלחת ובה תפוזים ובננות. בחדר נערמו כלי מטבח נקיים. לבני הזוג היו שני כלבים: הכלבה "ציפורי", שמרצ'ל סיפר לאחד מחבריו כי היא "נשארה מתקופת הערבים שגרו באותו מקום, והייתה בעלת מזג נוח למדי", והשני, "הכלב התוקפני שהיה תמיד קשור בשרשרת",⁹⁶ שלגביו אמר אחד מתושבי המושב למפקח כמיס כי הכלב "כעת נראה שקט וייתכן לו משהו שהפכו למצב בזה".

במהלך הלילה נגבו מספר עדויות, וביניהן ממזכיר המושב לופו חכמי (23:00), מיוסף לוי שגילה את הגופות (23:45), ומהחובש שמואל בן מאיר שהגיע בין הראשונים

95 מפקח ראשון יוסף גורי "דו"ח בקורת" (30.3.1953), תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

96 עדותו של צ'פליק, לעיל ה"ש 66.

לזירה (00:45). הגופות נשארו במקומן עד הבוקר, והשוטר עבדאללה בשארה הופקד לשמור על הבית עד לסיום הטיפול הראשוני בזירה. בבוקר המחרת הגיעו לציפורי בשעה 6:30 שלושה גששים בדואים – האחד מתחנת עפולה, השני מתחנת ראש פינה והשלישי מתחנת נצרת, והם סרקו את סביבת הבית ואת הסמטאות סביבו. חרף מאמציהם, לא גילו הגששים את עקבות הרוצחים בשל ריבוי האנשים בזירה והגשם שירד בלילה, ששיבשו את הזירה.⁹⁷ בהיעדר ממצאים, לא יכלו להיעזר בכלב הגישוש שהביאו עימם.⁹⁸

במקביל, תועדה זירת הרצח באמצעים הדלים שעמדו לרשות השוטרים באותה עת; דוחות חשובים נכתבו לעיתים על חלקו האחורי של טופס אישום פלילי (לעיתים ריק, לעיתים משומש), ונייר מילימטרי פשוט שימש את אנשי הזיהוי הפלילי לצורך שרטוט הזירה. בתיק הרצח של הזוג פדר נמצא שרטוט מדויק של הבית וסביבתו.⁹⁹ הרופא הממשלתי הגיע אף הוא לציפורי, וקבע לאחר בדיקה כי לא הבחין בסימני התעללות בגופות המנוחים.¹⁰⁰ לאחר מכן הועברו הגופות לבית החולים הממשלתי בחיפה, לצורך ביצוע נתיחה וקביעת סיבת המוות.¹⁰¹ הנתיחה נערכה למחרת (1.4.1953),¹⁰² ולאחריה הוציא משרד המנהל המחוזי בעפולה צו קבורה לגופותיהם של בני הזוג.¹⁰³

97 "דו"ח פעילות הגששים" (31.3.1953), ש.ם.

98 "דו"ח פעולה – כלב גישוש" (31.3.1953), ש.ם.

99 השוטר יהודה לפקוביץ שרטט תרשים הכולל את הבית, דרך הגישה, מקום מציאת הגופות ו"מפתח מפה" מפורט מאוד, ששימש את החוקרים בהמשך הדרך. "תרשים מקום הרצח" (31.3.1953), תיק הרצח, ש.ם. על צעדיו הראשונים של מז"פ בתקופה זו ראו נעמי לבנקרון ואורלי יורדן "תיאטרון הפשע של שקמוני": פושעים, בלשים וייצוגיהם התרבותיים במחלקה לזיהוי פלילי של משטרת ישראל (1949-1969) "משטרה והיסטוריה" 5, 75 (2023).

100 דוח מאת ד"ר ע' פבר, רופא מחוזי, אל מפקח משטרה נצרת (2.4.1953), תיק הרצח, לעיל ה"ש 6
101 זאת, לפי פקודת חוקרי סיבות מוות (1926) (בוטלה 21.2.1958). "בדיקת גופות פדר מרצל ופדר אלנה" (2.4.1953); "בדיקת הגופה של פדר מרצל, בן 45, מציפורי ע"י נצרת"; "בדיקת הגופה של פדר הלנה, בת 43, מציפורי ע"י נצרת" (1.4.1953), ש.ם.

102 דוח מאת ד"ר גלי אל אבהרם כהן, המושל הצבאי בגליל (1.4.1953), ש.ם.

103 "צו קבורה" משרדי המנהל המחוזי עפולה (1.4.1953), ש.ם.

הרופא הווטרינרי הממשלתי ונלקח לבדיקה למעבדה הממשלתית.¹⁰⁶ עם זאת, גם כאן לא נתגלו ממצאים שיכלו לסייע באיתור כיווני חקירה נוספים.

שתי בעיות מרכזיות היקשו על תהליך החקירה מכאן ואילך. האחת, שיבוש זירת הרצח, כיוון שעקבות הרוצחים – ככל שהיו כאלה – התערבבו בעקבותיהם של התושבים המבוהלים שנזעקו למקום, ואם היו עקבות שנותרו בסמטאות הכפר, הרי שאלה נמחקו בגשם שירד באותו לילה; והבעיה השנייה הייתה הלחץ הציבורי הניכר לאיתור הרוצח, בשל ההנחה הרווחת כי הרצח בוצע בידי פליטי צפוניה, נושא שאדון בו בהרחבה בפרק הבא.

כיוון חקירה מרכזי: "גילוי ראשון של מעשה נקמה של ערבים-גולים"

שני כיווני חקירה מרכזיים הובילו את החקירה בימים הראשונים: האחד, שהפך עד מהרה לכיוון החקירה המרכזי והיחיד, היה כי הרצח בוצע כנקמה של פליטי צפוניה בתושבי ציפורי. כיוון החקירה השני התבסס על ההשערה שחייהם האישיים של בני הזוג הובילו לרצח, ובעיקר – היותו של מרצ'ל קאפו במחנה עבודה ברומניה בעת המלחמה, אך השערה זו, לדברי המשטרה, "נתבדתה לחלוטין" עד מהרה.¹⁰⁷ להלן אדון בשני כיווני החקירה המרכזיים.

מעניין לבחון גם את הדרך שבה תוארו כיווני חקירה אלה בתקשורת: בעיתונים המזוהים עם השמאל, ובעיקר "על המשמר" ו"קול העם", הובלט כיוון החקירה הקשור בחייו האישיים של מרצ'ל, וצוטט כתב עתי"ם שמסר כי בין תושבי ציפורי לבין שכניהם הערבים "שוררים יחסים מצוינים וביקורים הדדיים היו תכופים ביותר".¹⁰⁸ בעיתון "קול העם" צוין גם כי מתקיימות חקירות "בדבר עברו של הנרצח ועסקיו בארץ ובחו"ל", והוזכרו קשריו לגורמי חוץ שונים. סיקור תקשורתי זהיר זה, שניסה להצביע על כיווני חקירה אפשריים נוספים, נועד, קרוב לוודאי, למנוע השתרשות תפיסות שליליות על אודות תושבי הערבים של הגליל. לעומת זאת, עיתון "הארץ" הבלטי כבר בימים הראשונים את ההנחה כי הרצח בוצע בידי פליטים, שנעזרו בתושבי הסביבה:

הסברה שהרצח בוצע על ידי פליטים ערביים כפעולת נקם לאומי מקבלת מהלכים יותר ויותר. בחוגים מסוימים מובעות אפילו דעות שיד כנופיה מאורגנת היתה בדבר ושהרצח תוכנן יפה מראש ולרוצחים ניתן סיוע על

106 מט"ר – תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

107 "תעלומת הרצח בציפורי – בעינה" הארץ 5.4.1953, 6.

108 "חוקרים ברצח הזוג הציפורי" [כך] על המשמר 2.4.1953, 4; "סברה שהרצח בציפורי קשור בשרות פדר בראש מחנה עבודה במלחמה" שערים 2.4.1953, 2; "המאמצים לגילוי רוצחי הזוג בציפורי – נמשכים" קול העם 3.4.1953, 6.

ידי אנשי הכפרים הערביים בסביבה. הערבים, תושבי ציפורי לשעבר, היו ידועים כלאומנים קיצוניים וידוע שהמשפחה הערבית שלה היה שייך הבית בו התגוררה משפחת פאדאר היתה בין תומכי המופתי ובניה השתתפו בכנופיות של שייך עיז אל-דין אלקאסם שפעלו בשנים 1935-1937 ולאחר מכן בסביבות אלו.¹⁰⁹

ואומנם, הכיוון המרכזי שהתקבע עד מהרה, היה רצח בידי פליט או פליטים. הכפר צפוריה, כפי שתואר לעיל, היה ידוע לשמצה בקרב היישוב היהודי בתקופת המנדט, כלאומני וקיצוני במיוחד. לא היה די בהקמת המדינה על מנת לפוגג את החשש מפניו, במיוחד על רקע פשיעת המסתננים שליוותה את יישובי הספר מימיהם הראשונים. לפיכך, רבים מתושבי ציפורי היו משוכנעים כי הרצח בוצע כמעשה נקם של פליטי צפוריה כנגד מי שהשתלטו על בתיהם ואדמתם. עיתונאי "הבקר" שביקר במושב תיאר כיצד תושביו "הסתגרו בבתיהם מחשש הישנות מעשה הרצח בכפרם", וטענו בעיקשות כי הרצח בוצע בידי פליטי צפוריה, חרף היעדר ראיות ברורות בנושא.¹¹⁰ באזכרה שנערכה לבני הזוג פדר, ציינו התושבים את הצורך בחיזוק תחושת הביטחון של היהודים באזור.¹¹¹ העובדה כי הרצח התרחש בגליל, הפכה אותו בעיני הציבור באופן אוטומטי כמעט לפשע בעל מאפיינים לאומניים, שעלולות להיות לו השפעות עתידיות חמורות כלפי ההתיישבות היהודית הצעירה והמתפתחת באזור, ומוקפת ביישובים שבהם מתגוררים פליטים ערביים חדורי תחושת השפלה ונקמה. לפיכך, לפרשה נלווה סיקור תקשורתי אינטנסיבי, שקרוב לוודאי הגביר את הלחץ הציבורי על המשטרה לפענח את התיק. כך למשל נכתב בעיתון "הצפה": "כל נסיבות הרצח [בציפורי] מראות בוודאות שהפעם לא היתה כאן כל כוונת שוד כרגיל אצל המסתננים הערבים [...] לפנינו גילוי ראשון של מעשה נקמה של ערבים גולים, תושבי המקום לשעבר, במתיישבים היהודים שהתנחלו בבתיהם ובשדותיהם",¹¹² ולפיכך הרצח בציפורי הוא "אות אזהרה" לצורך במתן מענה הולם לסיכון הטמון במסתננים.¹¹³ היו גם מי שתלו את האשם ברצח ביחסה המקל של הממשלה לפליטים: "תנועת ההסתננות גברה ורבים מהפליטים סייעו לה כמעט בגלוי,

109 "סריקה גדולה בסביבות ציפורי לגילוי תעלומת הרצח הכפול" הארץ 3.4.1953, 8. באופן דומה, גם בעיתון "דבר" הועלתה השערה כי שני נערים רועים, שנעצרו מייד לאחר הרצח, ובהם אדון בהמשך המאמר, רצחו את בני הזוג, וכי "הם היו שליחיו של בעל-הבית הערבי, בו התגוררה משפחת פדר. ערבי זה התגורר לאחר כיבוש ציפורי בכפר רנה, הנמצא בין כפר קנה לנצרת". "החקירה בפרשת הרצח בצפורי מסתעפת" הבקר 3.4.1953, 6.

110 "החקירה מסתעפת" הבקר, שם.

111 "אזכרה לנרצחי צפורי" דבר 4.5.1953, 2.

112 "הרצח בציפורי" הצפה 2.4.1953, 2.

113 שם.

כנופיות מזוינות החלו לשוטט בהרי הגליל [...] וההפקרות הגיעה לשיאה עם רצח זוג המתישבים במושב ציפורי".¹¹⁴ כך, הטרגדיה המקומית חרגה מן התחום המוגדר היטב של מושב אחד בגליל, והפכה לדוגמה מוחשית וכואבת של אוזלת ידה של הממשלה להגן על אזרחיה.

מלבד רצח בני הזוג פדר אירעו באביב 1953 עוד כמה אירועים חמורים בצפון, וביניהם מתקפת ירי לעבר אוטובוס של מטיילים ליד מירון שהובילה למותו של נער; רצח משתף פעולה צ'רקסי ותיק; וכמה מקרים של ירי לעבר אזרחים וכלי רכב, ללא נפגעים. גורמי הביטחון הניחו כי העבירות בוצעו בידי שתיים או שלוש חוליות של פליטים שפעלו בתיאום עם המודיעין הסורי.¹¹⁵ רק בשבוע שבו נרצחו בני הזוג פדר, דיווח עיתון "הארץ", שהתרחשו חמש התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין "ערבים מזוינים, שחצו את קווי שביתת הנשק וחדרו לשטח ישראלי לביצוע גניבות ושוד", ובמהלכן נהרגו שבעה מסתננים.¹¹⁶

מצב ביטחוני טעון זה הוביל לכך שלא רק אזרחים יהודים ותושבי ציפורי והגליל אחזו בדעה שהרצח היה פעולת נקם של פליטים, אלא גם המשטרה סברה כך "כמעט בוודאות",¹¹⁷ כפי שדווח בתקשורת. סברה זו של המשטרה התבססה על העובדה שלא נגנב דבר במהלך הרצח, למרות הימצאותם של כסף ותכשיטים באופן גלוי למדי בבית; ועל כך שנראה היה כי המבצעים הכירו היטב את שטח הכפר וניצלו זאת בהגעתם ובבריחתם. השערה זו אף התחזקה בעקבות עדותן של מורה ותלמידה מן המנזר, ולפיה בסמוך למועד הרצח הן הבחינו בקרבת מקום בשני ערבים רעולי פנים.¹¹⁸ ראש הממשלה בן-גוריון עקב אחר המתרחש באזור, וביקש ממפק"ל המשטרה לעדכנו באופן ישיר על עבירות חמורות שאותן הגדיר כ"בעלות אופי מדיני מובהק".¹¹⁹

גורם נוסף, שחזק את חשדות המשטרה כי הרצח בוצע בידי פליטים, היה פעילותו של מרצ'ל להקמת בית קולנוע במסגד בכפר שנותר עומד על תילו לאחר המלחמה. אחד

114 אריה גיסין "מי גרם את הרצח בציפורי" זמנים 3, 6.1.1954 (להלן: גיסין "מי גרם את הרצח בציפורי")
115 הלל כהן ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל – סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות 112 (2006).

116 "המלחמה במסתננים" הארץ 5.4.1953, 6.

117 "תעלומת הרצח בציפורי" הארץ, לעיל ה"ש 107.

118 עדותה של סמירה זהר (31.3.1953), תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

119 יומנו המלא של בן-גוריון 94 (1.5.1953), אב"ג 218814; מסמך מאת יהושע פלמון, היועץ לענייני ערבים, משרד רוה"מ, לסא"ל נחמיה ארגוב, מזכירו הצבאי של ראש הממשלה (10.6.1953), א"מ ל-2293/8 "מטה ארצי – מצב הביטחון בגליל". עם זאת, ספק אם נדרש עדכון מיוחד מצד המפק"ל לראש הממשלה, שכן גם העיתונות הקדישה לנושא תשומת לב רבה בחודשים הבאים. ראו, למשל, "ערבים העלו בקרם על אדמות ציפורי" הארץ 7.5.1953, 6. לפי הידיעה, הבקר גרם נזקים כבדים לשדות התבואה של המושב, ואנשי ציפורי "הורידו אותם בכח" משדותיהם והודיעו על כך למשטרת נצרת. הרועים נעצרו והועמדו לדין.

מן העדים, חבר ותיק של בני הזוג, סיפר כי מתוקף היותו של מרצ'ל חבר הוועד, הוא טיפל בהשגת הציוד הנדרש לפתיחת הקולנוע, ובאיתור מבנה מתאים. יחד עם אליעזר בראון, תושב כפר תבורי שעבד בציפורי כמדריך,¹²⁰ איתרו השניים מבנה מתאים בין בתי הכפר הנטושים, ששימש בעבר כמסגד. לאחר מכן יצר מרצ'ל קשר עם פליט מצפוריה שהיה באותה עת בעל בית קולנוע בנצרת, לצורך עזרתו בהקמת הקולנוע במושב. האיש הסכים לעזור בתנאי שיהא זה רכושו הבלעדי, ולא בשותפות עם התושבים. מרצ'ל גם סיפר לחברו כי אדם זה היה "מבקר בכפר צפורי לעתים קרובות הואיל והיה לו רכוש רב בכפר צפורי".¹²¹

הסוכנות היהודית התנגדה ליוזמה, ומפקד תחנת המשטרה בעפולה הציע אף הוא להימנע מצעד זה "הואיל והקמת קולנוע במסגד תעורר רוגז בין הערבים". אך חברי המושב המשיכו לפעול להקמת הקולנוע, חרף ההתנגדויות. בחנוכה 1952 הושלמה הבנייה, המבנה חובר לחשמל, ונתלו בו תמונות של גדולי האומה, כפי שמסר בראון בעדותו. עובד במחלקת הייעוץ של מושב ציפורי מסר בעדותו כי תושב עילוט פנה אליו וביקש לברר איתו האם הוקם קולנוע במסגד בציפורי,¹²² וגם צ'פליק העיד כי מרצ'ל סיפר לו "שהערבים בסביבה רוגזים על סדור הקולנוע במסגד שבציפורי".¹²³ במסמך שבו תועדה עדותו של צ'פליק הדגיש מאן דהוא את המשפט האחרון בקו, ייתכן שההדגשה מרמזת על העניין שמצא בו גובה העדות או הקצין הממונה על החקירה שקרא אותו. עם זאת, גם כיוון חקירה זה הוביל לבסוף למבוי סתום.

גביית עדויות מפליטים ותושבים

העדים שנחקרו בפרשת רצח בני הזוג פדר התגוררו בכל אזור הגליל, ובמהלך החקירה נאספו 113 עדויות ב־12 יישובים שונים. העדויות נגבו בקצב מהיר יחסית, כמעט מדי יום ביומו מאז הרצח. למעלה ממחצית מהעדויות (66) נגבו על ידי הקצין האחראי על החקירה, מפקח ראשון יוסף גורי, בנצרת, טמרה, שפרעם, עכו, ציפורי, עפולה, כפר מנדא, בית שאן וחיפה. זאת, קרוב לוודאי, לא רק בשל תפקידו כקצין האחראי על החקירה, כי אם גם מכיוון שהלחץ הציבורי לפענוח התיק היה רב, והוא רצה לוודא כי העדויות ייגבו כראוי. יתר העדויות נגבו בידי שוטרים זוטרים, ערבים, שרשמו את העדויות בשפה הערבית, והן מופיעות בתיק החקירה בצירוף תרגומן לעברית. בתקשורת צוין כי השוטרים

120 עדותו של אליעזר בראון (5.4.1953), תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

121 עדותו של צ'פליק, לעיל ה"ש 66.

122 מחמוד חוסני (5.4.1953), שם.

123 עדותו של צ'פליק, לעיל ה"ש 66.

חוקרים בפרשה "ללא הפוגה", וכי עוסקים בכך "מיטב חוקרי המשטרה, ובראשם ראש אגף החקירות וראש האגף הפלילי במטה הארצי"¹²⁴. כיוון החקירה המרכזי, כי הרצח בוצע בידי פליטי צפוּריה, הבנה את רשימת העדים, את מספר היהודים ומספר הערבים בה, ואת טיב השאלות שהופנו לכל קבוצה. 71 מתוך העדים היו ערבים (63%): 66 מוסלמים, 4 נוצרים ודרוזי אחד. 30 מתוכם התגוררו בצפוּריה לפני המלחמה. היתר, 42 במספר (37%), היו אזרחים יהודים, 29 מתוכם תושבי ציפורי בעת גביית העדות. רובם המכריע של העדים בתיק (105) היו גברים, לצד 8 נשים בלבד, יהודיות וערביות. 6 מהן היו עקרות בית, וכן מורה מהמנזר בכפר, ותלמידה בת 14 העדויות מספקות שני סוגי מידע שונים: האחד – על הרצח עצמו, והשני – מידע הקשור בחיי היום-יום של החברה, התרבות והיישוב שמהם הגיע העד. למגינת ליבם של החוקרים, סיפקו העדויות קמצוץ מידע בלבד על אודות הרצח, שלא היה בו די, בסופו של יום, לחשיפת זהות מבצעיו; אך מנקודת מבט היסטורית, חושפות העדויות תמונה מורכבת ועשירה שאין ערוך לחשיבותה, של חיי הפליטים בישראל ובארצות השכנות, ושל חיי התושבים במושב ציפורי בתקופה זו.

חקירות של עדים יהודים: "ואין איש בכפר צפורי שלא יאהב אותו"

רוב העדים היהודים שהעידו בתיק החקירה היו עולים מרומניה, כמו הנרצחים עצמם. בעדותם סיפרו את המעט שידעו בנוגע לערב הרצח, על מערכות היחסים בין הקורבנות לבין תושבי ציפורי ובינם לבין עצמם, על החיים במושב הצעיר ועל מערכות היחסים בין תושביו לבין תושבי האזור. בין העדים היו מזכיר המושב, האחראי על הנשקיה בן, ומי שהשתייכו למעגל החברתי של בני הזוג, ועסקו במקצועות מגוונים, לרבות נהגים, שומרים, חקלאים, אנשי צבא, מקצועות רפואה ומוכרי סדקית.

תחילה חקרה המשטרה את העדים היהודים בניסיון לקבל תמונת מצב ראשונית מן המעגל הקרוב לזירה ולקורבנות. חקירתם החלה בליל הרצח, ונמשכה בשבוע הראשון לאחריו. בתקופה זו כמעט לא נחקרו עדים ערבים. הראשונים שנחקרו היו האנשים הקרובים ביותר לנרצחים, וביניהם ידיד המשפחה, יוסף סגל (31.3.1953), שני מכרים ותיקים שהכירו את בני הזוג עוד ברומניה – מרקוס צ'פליק (1.4.1953) ולאופולד קונוביץ (3.4.1953); אחיו של מרצ'ל, ארמנד פדר (1.4.1953), ולייב קייס, שעבד עימו בצרכנייה, נחקר פעמיים (31.3.1953, 30.3.1953).

124 "החקירה בפרשת הרצח בצפורי מסתעפת" הבקר 3.4.1953, 6.

נוסף על כך, בסמוך למועד הרצח (2.4.1953) ניסו השוטרים לאתר רישום פלילי של מרצ'ל בתחנות משטרה שונות.¹²⁵ במברק שעליו לא צוין תאריך, ביקשה המשטרה לדעת "נא הודיענו באם אי פעם הוגשה תלונה אודות מרצ'ל פדר, עולה מרומניה – בוקרסט, בן 45, על התעללות ביהודים עת היותו אחראי במחנה לעבודות כפיה בזמן המלחמה".¹²⁶ בעיתון "הבקר" פורסם כי המשטרה חקרה על אודותיהם של עולים מרומניה ששהו במחנה העולים בעתלית, ובמעברות בפרדס חנה ובטירה.¹²⁷

התחקות זו אחר עברו של מרצ'ל והעדיפות שניתנה לחקירת האנשים הקרובים אליו, נבעו, ככל הנראה, מהנחת החקירה השנייה ולפיה תפקידו של מרצ'ל כקאפו במלחמת העולם השנייה היה זה שהוביל לרצח. בעשור הראשון של מדינת ישראל התרחשה לא פעם עשיית דין עצמית של יהודים בקאפו שזוהו במרחב הישראלי, שכללה הפרות סדר ושימוש באלימות כלפי חשודים.¹²⁸ באווירה זו, כפי שציין איתמר לוין, "המילה קאפו הפכה לאות קין [...] מי שנתפס כמשתף פעולה הוקע מיד אל עמוד הקלון".¹²⁹ לעיתים הייתה זו הוקעה אל עמוד הקלון לא רק מילולית בלבד, כי אם גם פיזית: כשהתגלה אדם החשוד כקאפו בעת אספת המפלגה הקומוניסטית באחת המעברות ביולי 1950, היו בקהל מי שדרשו לעשות בו לינץ' באופן מיידני.¹³⁰ לפיכך, אין פלא כי חוקרי הרצח של בני הזוג פדר בחנו גם כיוון חקירה זה.

כמה מן העדים הכירו את בני הזוג ברומניה, ואת עיקר המידע עליהם (ובעיקר על מרצ'ל) גוללו חבריהם הוותיקים לאופלד קונוביץ¹³¹ ומרקוס צ'פליק,¹³² אם כי היו סתירות אחדות בעדויותיהם. קונוביץ הכיר את מרצ'ל במהלך משחק קריקט ברומניה, וצ'פליק הכיר אותו באמצעות חבר משותף – "יהודי משומד", לדבריו, שהיה עורך דין. אימו של מרצ'ל נפטרה בלידתו, ואביו מסר אותו לטיפולם של דודיו, שהיו חשוכי ילדים, בעוד הוא עצמו נישא בשנית, ונולד לו ילד נוסף. מצבם הכלכלי של הדודים היה איתן, עובדה שאפשרה למרצ'ל "חינוך לוקסוס", כפי שתיאר צ'פליק, שכלל, בין היתר, לימודי כלכלה בסורבון ולימודי צינוקוגרפיה (התקנת גלופות) באנגליה. עם מות דודו, ירש מרצ'ל בית

125 מברק מאת עמ"מ זינגר, תחנת רחובות, אל פל. עמקים (2.4.1953), תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

126 מטא"ר, תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

127 "החקירה בפרשת הרצח בצפורי מסתעפת" **הבקר** 3.4.1953, 6.

128 אורי קוסובסקי "ובעוזריהם: תפקידה של משטרת ישראל בחקירת חשודים בשיתוף פעולה עם הנאצים" **משטרה והיסטוריה** 1, 184, 193 (2019).

129 איתמר לוין "העדים מאשימים ודורשים: סקירה ראשונית של יהודים שנחשדו בישראל בשיתוף פעולה עם הנאצים ושלא הועמדו לדין" **קתדרה** 162, 95, 99 (2017).

130 שם, בעמ' 96.

131 עדותו של קונוביץ (3.4.1953), תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

132 עדותו של צ'פליק, לעיל ה"ש 66.

חרושת, מעבדה וסוכנות למכשירי צינוקרפיה, וכן כמה בתים בבוקרשט. בשנת 1936 התגייס לצבא הרומני, שירת שנה בבית הספר לקצינים והשתחרר בדרגת סגן משנה.¹³³ זמן קצר בטרם פרצה המלחמה הכיר מרצ'ל את הלנה, שהתגרשה באותה תקופה מבעלה הראשון. בשל החוקים שהונהגו ברומניה, ואסרו על נישואי תערובת, חיו השניים יחד מבלי להינשא. בשנת 1941 נדרשו היהודים לעזוב את דירותיהם, וקונוביץ עבר לגור באחד מחדרי דירתם של בני הזוג. בנוגע לאירועים שהתרחשו בשלב זה, קיימת סתירה בין כמה עדויות: קונוביץ טען כי עבד יחד עם מרצ'ל במחנות עבודה שונים בסביבות בוקרשט עד סוף 1944 או ראשית 1945 (הוא לא זכר את המועד במדויק), בעוד הלנה עבדה בתקופה זו בתור פקידה בעיריית בוקרשט.

גם אחיו של מרצ'ל, ארמנד פדר, מסר בחקירתו דברים דומים: "היתה תקופה שאחי המנוח שרת אצל הנאצים כמנהל עבודות כפיה ליד בוקרשט במחנה קוטולה טריאס ותפקידו היה לראות שהעבודה תהיה מבוצעת בסדר ונדמה לי שהוא בעצמו עבד גם כן. אני בחוץ לארץ לא שמעתי אף פעם שהיו אנשים לא שבעי רצון ממנו לרגלי תפקידו שם".¹³⁴ צ'פליק, לעומת זאת, טען כי מרצ'ל לא היה כלל במחנות:

איור 5: תעודת המסע של בני הזוג פדר מרומניה לישראל. תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

בתקופת הנאציזם לא היה [מרצ'ל] במחנות עבודה בתור עצור [...] לא ידוע לי על תפקידו כמשיגח במחנות עבודה שבהם היו כלואים יהודים [...] מרצ'ל לא היה במחנה עבודה. לפי הסדור שהיה ברומניה היה [כך] יכולים כל הסוחרים להשתחרר מחובת עבודת כפיה ע"י תשלום סכום מסוים לממונה על עניינים יהודים – לאותו סוג המשוחררים היו שייכים גם מנהלי בנקים, עורכי דין ובעלי השכלה גבוהה ומקצועות חפשיים. מרצ'ל שלם את המס הדרוש וכך שוחרר הוא, אביו, אחיו וכל פקידיו.¹³⁵

133 עדותו של ארמנד פדר (1.4.1953), שם.

134 שם.

135 עדותו של צ'פליק, לעיל ה"ש 66.

לאחר המלחמה ביקשו בני הזוג להינשא, אך משפחתו של מרצ'ל התנגדה לכך. לדברי צ'פליק, הוא שכנע אותם "הואיל והיא הצילה את חייו בתקופת הנאצים". הם התחתנו והתגוררו בבוקרשט, אך הלנה "למרות היותה נוצריה, השפיעה עליו שיצאו שניהם את רומניה ויעלו ארצה", כפי שאומנם עשו באוגוסט 1950, תחילה למחנה הקליטה "שער עליה", לאחר מכן למחנה עתלית, ובאוגוסט 1950 הגיעו לציפורי. לדברי צ'פליק הגיע הזוג לישראל חסר כול, ובשל כך החליטו להתגורר תחילה בציפורי, לעבוד שם שלושה ארבע שנים, לחסוך כסף ולעבור להתגורר בעיר גדולה.

עם הגעתם למושב עסקו בני הזוג בחקלאות, אך באוקטובר 1952 נקרתה בפני מרצ'ל אפשרות לעבודה קלה יותר, עם סילוקו של מרדכי ריימן, מנהל הצרכנייה, מתפקידו. ריימן תואר בידי חברי המושב כאדם שלילי, שעסק בהברחת סחורות בשוק השחור "איש רע, ואף איש במושב אצלנו וגם לא הועד, רצה שימשיך בתפקידו [...] הסיבה האחרונה שפטרו את ריימן היות ונתפש מעביר במכונית סחורה מוברחת ע"י משטרה ליד חיפה".¹³⁶ מרצ'ל עצמו סיפר לאחד ממכריו, כי ההברחה בוצעה ברכב משא של ציפורי, וכי ריימן הוכה בידי אנשי ציפורי, גורש מהוועד המקומי, ועזב את היישוב.¹³⁷

העדים לא חסכו במילים טובות על בני הזוג, ובעיקר ביחס למרצ'ל, שהיה קרוב לוודאי מוכר יותר בשל עבודתו בצרכנייה. לייב קייס, שעבד עימו, אמר "את המנוח פדר כולם אהבו ואין איש בכפר צפורי שלא יאהב אותו. כמו כן אין איש שישנא אותו, הוא עוזר לכולם והתייחס לכולם טוב".¹³⁸ גדליה ינקוביץ מסר בעדותו "אני יודע שהם משפחה שכזו שלא היו מסוגלים לריב עם אף אדם מרוב טוב ליבם".¹³⁹ עדים אחרים שללו את האפשרות שהרצח בוצע בידי מי מתושבי הכפר: מרדכי לוי אמר "לי אין כל חשד, אנשים בכפר צפורי כולם אהבו אותו וכל אחד שבא לקנות ולא היה כסף איתו היה נותן לו בהלוואה",¹⁴⁰ והעד הרשקו דרבניאנו מסר "אני אף פעם לא אוכל לחשוד שאיש מכפר צפורי ירצח את המנוח פדר ואשתו כי ידוע לי שהוא היה אהוב על כולם".¹⁴¹

136 עדותה של רוזה פייס (5.4.1953), תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

137 עדותו של צ'פליק, לעיל ה"ש 66; עדותו של לייב קייס (3.4.1953), שם.

138 עדותו של קייס, שם.

139 עדותו של גדליה ינקוביץ (31.3.1953), שם.

140 עדותו של מרדכי לוי (2.4.1953), שם.

141 עדותו של הרשקו דרבניאנו (3.4.1953), שם.

הלנה, לעומת זאת, הייתה מוכרת פחות ממרצ'ל, ועובדת היותה נוצרייה הייתה קרוב לוודאי לצנינים בעיני כמה ממכריהם של בני הזוג.¹⁴² ייתכן כי דווקא בשל כך היו מי שצינו דברים שבחיה מעבר לנדרש בעדויותיהם. כך למשל ציין קונוביץ בחקירתו בהחלטיות: "אני בוודאות מוחלטת יכול להגיד כי לא למרסל ולא להלנה היו שונאים, היות והשניים לא עשו רעה לאיש לא ברומניה ולא בארץ, להפך, הלנה עזרה רבות ליהודים". ובתשובה לשאלת החוקר השיב "להלנה לא היו כל מחזרים פרט למרסל, וחיו יפה ביניהם".¹⁴³ ארמנד פדר העיד כי היא "היתה אשה הגונה מאד",¹⁴⁴ ויוסף סגל סיפר כי בשיחות עימו הלנה "הדגישה במיוחד כי אהבת בעלה השפיעה עליה מאד והפכה לידידת העם היהודי. היא תמיד היתה אומרת שהיא אוהבת את ארצנו".¹⁴⁵

חקירות עדים ערבים

כשני־שלישים מהעדים בחקירה היו ערבים. רובם התפרנסו מחקלאות ומעמל כפיים, וחלקם הועסקו בידי יהודים בקיבוץ הסוללים, בחיפה ובמקומות נוספים. למעלה משליש מהעדים הערבים היו אנאלפביתים, שחתמו על הודעתם בטביעת בוחן, מבלי שיכלו לוודא שגרסתם תועדה במדויק. רובם נחקרו בעיקר על החזקת אמל"ח או העברתם לאחרים, ובעיקר ביחס לרובי סטן שבאמצעותם נרצחו בני הזוג פדר. בהתאם לכיוון החקירה המרכזי, כמחצית מהעדים הערבים (שלושים) היו מפליטי הכפר צפוריה, ועדותם פותחת צוהר מרתק אל חייהם בחמש השנים שחלפו מאז נכבש הכפר. חרף פיזורם בין יישובים וארצות שונות, נותר חלק מן המארג הקהילתי והמשפחתי המורחב שלהם על כנו, גם אם השתנה במידה רבה.

ביחס ל"פליטים חיצוניים", שעזבו את ישראל בזמן המלחמה, עולה מן העדויות התנועה המתמשכת שלהם בין ישראל לשכנותיה, וחציית גבולות על ידם יותר מפעם אחת, ובעיקר ללבנון. כך למשל, אחמד נאג'י פיאד, מוסלמי בן 14 מכפר כנא שעבד כפועל בבית חרושת "אסקימו" בחיפה, סיפר בעדותו כי לאחר עימות עם אביו ברח מביתו יחד עם פליט ששהה בכפר ושלושה פליטים מזויינים מהכפר צפוריה, ויצא למסע דרך

142 הדברים שכתבה לילך רוזנברג-פרידמן על משפחות מעורבות שהגיעו לישראל מן הגוש הקומוניסטי בשנים 1956-1960, נכונים גם לענייננו: "המשפחות הללו ביקשו לעצמן חיים חדשים, אלא שהמפגש עם החברה היהודית בישראל שגבולותיה הלאומיים והאתניים היו בהליך גיבוש, לווה לעתים קרובות בטלטלה עזה שחרגה מקשיי קליטה של מהגרים באשר הם", ראו לילך רוזנברג-פרידמן "לאומיות, אתניות ומגדר: קליטתן של מהגרות פולניות לא־יהודיות בישראל בראי העיתונות העברית, 1956-1960" ישראל 26, 115 (2020).

143 עדותו של קונוביץ, לעיל ה"ש 131.

144 עדותו של ארמנד, לעיל ה"ש 133.

145 עדותו של יוסף סגל (31.3.1953), שם.

הוואדיות וההרים של הגליל העליון, במטרה להצטרף לבני משפחתו בצידון שבלבנון; במהלך המסע רצחו הפליטים נוסעי רכב סמוך לגבול;¹⁴⁶ מחמד ופאטמה אל-צפורי, בני זוג בשנות השלושים לחייהם, מפליטי צפורה שהתגוררו בטמרה, העידו על קרובי משפחתם שנהרגו במהלך ניסיון לגנוב את הגבול ללבנון ולהבריח אמצעי לחימה;¹⁴⁷ כנען טאהא, בשנות החמישים לחייו, מפליטי צפורה שהתגורר בפרוש רומאנה, העיד כי בן דודו המתגורר במחנה הפליטים אל-חלוה בלבנון, מסתנן לארץ כמה פעמים בשנה ומבריח אמצעי לחימה.¹⁴⁸

גם "הפליטים הפנימיים", שנותרו בישראל בזמן המלחמה, המשיכו לקיים מארג קשרים ביניהם חרף פיזורם ביישובים שונים. לפי המידע שעלה בעדויות, המשיכו פליטי צפורה להיפגש בבית הקפה "ג'ניני" שנמצא ליד "המוסקובה" בנצרת. היו אלה מפגשים חברתיים, אך טעונים גם במשמעות פוליטית: הם נהגו לשחק קלפים, לשתות קפה בצוותא, ערכו שם חתונות,¹⁴⁹ ובאסיפות שהתקיימו במקום נאספו כספים לרווחת פליטי הכפר.¹⁵⁰ הכספים שנגבו נועדו הן להוצאות קיום יומיומיות של הפליטים, במיוחד למקרה שמי מהם "יפול בצרה", והן לצורך ניהול מאבקים "נגד הממשלה". כל פליט נדרש לתרום חמש לירות, ובהתחשב בעובדה ששכר יום עבודה בחקלאות עמד בתקופה זו על לירה וחצי,¹⁵¹ היה זה ללא ספק סכום משמעותי.

מן העדויות עולה כי באותה תקופה נכחה המשטרה בחיי האזרחים הערבים והפליטים דרך קבע. הם פגשו בה בעת שערכה חיפוש ביישובם אחר מסתננים,¹⁵² ונעצרו על ידה עת עזבו את מקום מגוריהם ללא אישור של הממשל הצבאי.¹⁵³ במקרים שבהם פרצו מחלוקות או קטטות פנימיות, נראה שלרוב הוסדר הדבר בתוך הקהילה,¹⁵⁴ אך במקרה אחד לפחות, שהחל כקטטה באזור מרעה, פנו שני הצדדים למשטרת נצרת, המקרה הגיע לבית משפט שלום בעיר, והסתיים בקנס בסך שתי לירות.¹⁵⁵

146 עדותו של אחמד נאג'י פיאד (13.12.1953), שם.

147 עדותם של מחמד ופאטמה אל-צפורי (23.9.1953), שם.

148 עדותו של כנען טאהא (18.5.1953), שם.

149 עדותו של אברהים סלימן (21.5.1953), שם.

150 עדותו של עיסא מוחמד אחמד (27.4.1953), שם.

151 עדותו של מחמד עתמאן (16.6.1953), שם.

152 עדותו של חסן פלאח (30.9.1953), שם.

153 עדותו של סלימאן לוטפי (23.4.1953), שם. העד השתחרר ממאסר של עשרה ימים בבית שאן, שהוטל עליו כיוון שעזב את נצרת ללא אישור של המושל הצבאי.

154 אחד המקרים התרחש בעקבות ניסיון אונס של בת משפחה בזמן שבעלה ריצה עונש מאסר, והוא הסתיים בעזיבת משפחת הקורבן את היישוב. עדותה של ודחה שתיווי (17.9.1953), שם; והעד מחמוד אבו סלם (11.5.1953) תיאר קטטה גדולה שפרצה כשקבוצה מפליטי צפורה תקפו את תושבי עילוט.

155 עדותו של אחמד עוקלה (17.9.1953), שם.

במהלך החקירה היו עדים שמסרו מידע על עסקאות נשק שבוצעו בידי אנשים המוכרים להם, או בתוך היישוב שבו התגוררו ושהיה בו לכאורה כדי להפליל אדם אחר, או לכל הפחות, לשמש קצה חוט בפרשה. כך למשל, בשתי עדויות נמסר מידע על מסתנן שהגיע מלבנון עם נשק, והעביר או מכר אותו לאדם שהיה קשור לרצח בציפורי.¹⁵⁶ בעדות אחרת מסרה חאג'ה אל חסן, עקרת בית אנאלפביתית מפרוש רומאנה, כי ידוע לה שאחיה נהג למכור שמן לבני הזוג, והיא חשדה שחבר של אחיה, תושב טמרה, ביצע את הרצח, אך היא לא ידעה לומר לחוקר את שמו. עדות משמעותית נוספת הייתה זו של ראג' מוסא,¹⁵⁷ שטען כי רשיד מחמד התוודה בפניו שביצע את הרצח יחד עם שלושה פליטים נוספים מצפוריה, כיוון שבני הזוג פדר התגוררו בבית שהיה שייך לקרובי משפחתו, שהפכו לפליטים בלבנון. לדברי העד, התעתד רשיד לברוח ללבנון כיוון שהבין שהישראלים יעצרו אותו בקרוב.

”ורק האלוהים יכול לשחררם”: השודים ועצורים בפרשת הרצח הכפול

כפי שצוין לעיל, מאפייני הרצח הכפול ניתבו את מרחב ההתנהלות של החקירה המשטרתית: את זהותם של העדים, החשודים, והן מספר רב של פעולות חקירה נוספות. כיוון שאחד הפרטים הברורים המעטים מזירת הרצח, היה כי הרוצחים השתמשו בנשק מסוג ”סטן”, רבות מהפעולות שבוצעו בחקירה עסקו בהיבטי הזיהוי הפלילי, בעיקר השוואות תרמילים ורובי סטן. היחידה החוקרת דרשה מתן דחיפות לפעולות אלה: ”נא לתת זכות קדימה לבדיקה זאת ולראות את העניין כדחוף ביותר” הודגש בפנייתה.¹⁵⁸ בדיקות מעין אלה נערכו גם בנשקם של תושבי ציפורי.¹⁵⁹

ה”סטן” היה תת-מקלע בריטי, שייצורו החל במלחמת העולם השנייה, ושעיקר החידוש הטמון בו היה פשטות ייצורו ותפעולו. מן המידע בתיק החקירה עולה כי נשק זה נמצא בידי לא מעט אנשים במדינת ישראל באותן שנים, והשוטרים שחקרו את הפרשה, ובעיקר עוזר המפקח המחוזי בנצרת, שמעון ברוק, קיבלו לא מעט מידע על אודות נשקים בכלל וסטן בפרט,¹⁶⁰ שנמצאו בידי אזרחים ופליטים. כך למשל, לפי מידע שנמסר לברוק והתבסס

156 עדותו של מחמוד פלאח (1.10.1953), ועדותו של חוסין פלאח (30.9.1953), שם.

157 עדותו של ראג' מוסא (30.4.1953), שם.

158 מברק מאת ה' אלישקביץ, ב'ר' ענף פלילי מטה מחוז טבריה, ענף פלילי, אל מטא”ר/אח”ק/מז”פ (14.7.1953), שם. המוצגים נשלחו כשהם נתונים בתוך ”מעטפה סגורה וקשורה בחוט משיכה וחתומה בחותמת שעווה אדומה עם טבעת משטרת ישראל” כדי שלא יזוהמו, כפי שתואר בתיק החקירה.

159 עדותו של מרדכי מנשה (3.4.1953), שם.

160 עדותו של חסיין מוסא פלאח (30.9.1953); עדותו של מחמוד חסן פלאח (1.10.1953); עדותו של דיאב חסיין מחמד (1.10.1953), שם.

על השוואת תרמילים, נמצא כי בנשק שבו בוצע רצח הזוג בציפורי נעשה שימוש גם בירי לעבר אוטובוס בגבול הצפוני ביולי 1953,¹⁶¹ ובמרץ 1954 התקבל אצלו מידע מודיעיני ולפיו כנופיה ובה שישה ערבים בדואים מערב אל-זבידאת, שגנבו נשק ממחסן במושב שדמות דבורה וסחרו בו גם מעבר לגבול – מעורבת ברצח הכפול.¹⁶²

בעקבות המידע המודיעיני, והמידע שנאסף בעדויות, בוצעו חיפושים ומעצרים רבים בכפרים הערביים סביב נצרת, ונחקרו רבים מתושביהם. כבר ביומה הראשון של החקירה, נמסרה לשוטרים עדות שעוררה תקווה כי נמצא קצה חוט לזהותם של הרוצחים: לייב קייס, שעבד בצרכנייה עם מרצ'ל, מסר כי שני צעירים ערבים הגיעו לצרכנייה בצהרי יום הרצח, ורכשו תפוזים וסיגריות. השניים, בני דודים תושבי פרוש רומאנה, בני 16 ו-17, מוחמד כליל מוסא ואחמד מוחמד מוסא, נעצרו מייד.¹⁶³ בחקירתם מסרו עדויות דומות למדי, ולפיהן עסקו ברעיית בקר מאז ילדותם, וביום הרצח יצאו לרעות את הבקר באדמת ציפורי. לא היה זה צעד חריג עבורם, כפי שמסר אחמד בעדותו, והמניע היחיד לבחירת מקום המרעה היה "איפה שיש עשב לבקר".

סמוך לשעת הצהריים אצלו הסיגריות שלהם, והם ביקשו לרכוש חדשות בצרכנייה של ציפורי, שבה רכשו מוצרים בעבר. אחמד סיפר גם כי בעבר נכנס למושב בעת שחיפש אחר עגל אבוד, ואז "תפס אותי אדם יהודי מזוין ברובה. אח"כ הביאוני לתחנה זו, והמשטרה שחררה אותי". לפיכך, ידע כי הכניסה עלולה לסכנו, אבל, כפי שהסביר לחוקריו "נאלצתי להיכנס לציפורי כיון שאיני יכול לסבול בלי עשן, למרות שבשנה אשתקד הביאוני למשטרה בגלל כניסתי לציפורי".

כשהתקרבו למקום פגשו אדם שתואר בידי מוחמד כ"אדם יהודי מוכר לי בפנים אשר לפעמים ראיתיו רועה את הבקר של הכפר". הם שאלו אותו בערבית אם יוכלו לרכוש סיגריות בצרכנייה, ונענו בחיוב. בני הדודים נכנסו לחנות וקנו סיגריות, שני גפרורים וקילו תפוזים. לאחר מכן חזרו לעדר הבקר שאותו הותירו "בסוף מטעי הזית", בדרך הקצרה ביותר לדעתם, שעברה מתחת למנזר הניצב בשולי היישוב, ולא ראו איש בדרכם. מעדותם זו משתמע כי הכירו את המקום ואת הדרכים המובילות אליו. לאחר מכן נשאר באזור עד הערב, חזרו לביתם, ולמחרת כשיצאו שוב למרעה, נעצרו והובאו לתחנת נצרת. שם שמעו לראשונה על הרצח מגשש בשם חוסיין דיאב, שכפי הנראה שימש גם כמתורגמן לעת מצוא ותרגם את חקירתם. עם זאת, חקירתם לא הניבה מידע נוסף, והם שוחררו.

161 האירוע התרחש בכביש שומרה-גורן (12.7.1953). "דו"ח ריות על אוטובוס בכביש הצפוני" מאת י' קליר, מפקח תחנת מעונה, אל הלשכה הפלילית מטה נפת יזרעאל (30.1.1954), שם.

162 "דו"ח – ידיעות" (2.3.1954), שם.

163 עדותו של מוחמד כליל מוסא (1.4.1953); עדותו של אחמד מוחמד מוסא (1.4.1953), שם.

שבועיים לאחר ביצוע הרצח הוצע פרס כספי נכבד, בסך 2000 לירות, למוסרי מידע שיוביל למבצעי הרצח.¹⁶⁴ עובדה זו מלמדת על חשש המשטרה כי דלות הממצאים בזירה תהיה בעוכריה, וכי לא יהיה די בעדויות כדי לחלצה מן המבוי הסתום שאליו נקלעה החקירה. לכן, חרף דלות משאביה, הציעה המשטרה פרס כספי משמעותי. ייתכן והיה בפרס זה גם כדי ללמד על איתנות קהילת הפליטים: אם אומנם היו הרוצחים פליטי צפוניה, והיו ביניהם מי שידעו דבר מה על הרצח, הרי שנמנעו מלמסור מידע, ומי שמסרו ידיעות כלשהן חזרו בהם.

עם זאת, באותו שבוע ממש נעצרו שלושה אזרחים ערבים במושב ציפורי: אחמד סלים ראשיד (29) מכפר רנה, אחמד סלימאן בקר (28) מנצרת, וסלים מחמד עותמן (24) לגביו צוין רק כי הוא "מציפורי הערבית". השלושה נעצרו בידי משטרת עפולה, והובאו לבית משפט שלום בטבריה, שם נקבע כי יוחזקו במעצר 15 יום, בחשד לנשיאת נשק ללא רישיון ובביצוע הרצח הכפול. סלים מחמד עותמן, הפליט מצפוניה, אמר בחקירתו: "אין לנו שום דבר נגד תושבי ציפורי היהודים [...] לא נחזור לכפרנו ולאדמתנו תוך רצח אנשים חפים מפשע".¹⁶⁵ בעיתון "הבקר" דווח, כי "בינתיים מוסיפים ערביי הסביבה להביא למשטרה כלי נשק ותחמושת. נראה כי הערבים חוששים שהחזקת הנשק עלולה להטיל עליהם חשד כשותפים לרצח".¹⁶⁶

הארכת מעצר ל־15 יום נוספים התבקשה עבור אחמד סלימאן בקר וסלים מחמד עותמן, ועבור שלושה חשודים נוספים. בנסיבות אלה ולנוכח התהודה הציבורית שיצר הרצח הכפול בחברה הישראלית ובממשלה, ניתן לתהות אם הש"ב היה מעורב בחקירה, אך קשה להכריע בעניין. לא ברור מה התרחש בחקירה, אך בתאריך 2.6.1953 הוציא הרמטכ"ל צו למעצר מנהלי לשנה כנגד אחמד סלימאן בקר,¹⁶⁷ שהתבלט כבר מראשית החקירה בעיני החוקרים כגורם מרכזי בהסתננותם של פליטי צפוניה לישראל, ונתפס כחשוד מרכזי ברצח. אולם הראיות נגדו לא הספיקו להגשת כתב אישום, כי אם רק להוצאת צו מעצר מנהלי. פליטי צפוניה נוספים חשו שגם הם נענשו בגין הרצח, כפי שטען אחד מהם בריאיון עם העיתונאי אריה גיסין, וגם זכויות מועטות שניתנו להם לפני הרצח, בוטלו כעת.¹⁶⁸

164 "פרס 2000 ל"י למגלים של רוצחי הזוג בציפורי" דבר 12.4.1953, 4; "פרס 2000 ל"י למגלה רוצחי הזוג מצפורי" הבקר 12.4.1953, 4.

165 "3 ערבים נעצרו כחשודים ברצח הזוג בצפורי" הבקר 16.4.1953, 4; "נתפסו 3 חשודים ברצח, נושאי נשק באדמות צפורי" מעריב 16.4.1953, 3.

166 "3 ערבים", שם.

167 רביאלוף מרדכי מקלף, אל המפכ"ל, צו מעצר לפי תקנה 111 לתקנות ההגנה (שעת חירום), 1945, תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

168 גיסין "מי גרם את הרצח בציפורי", לעיל ה"ש 114.

בראשית ספטמבר 1953 נעצרו חשודים נוספים בביצוע המעשה, גם הם היו, כנראה, מפליטי צפורה, או בדואים ששהו בכפר. הם נחקרו באינטנסיביות בידי המשטרה, שסברה כי הם אכן היו אלה שביצעו את הרצח. שניים ממכריהם שניסו לשחררם ממעצר פנו לחנא, קצין במשטרת נצרת, בבקשה לעזור בעניין, וטענו כי עדות שקר הובילה למעצרים, אך נענו כי הדבר אינו נתון בידו, אלא בידי הקצין שמעון ברוק בלבד.¹⁶⁹ שמו של ברוק, שהיה עוזר מפקח מחוז נפת יזרעאל, חזר על עצמו אצל רבים מן העדים הערבים, כמי שקיבל מידע מודיעיני מסוגים שונים מהם, ולא מרצונם החופשי, אלא מתוך הבנה כי איימסירתו עלולה לפגוע בהם.¹⁷⁰ השניים לא אמרו נואש, ונסעו למשרדו של הקצין ברוק בטבריה, בניסיון לשכנעו כי העדות נגד העצורים שקרית, אך ברוק השיב להם כי "ההודאה הזו נכונה ורק הסכסוכים בין הערבים מגלים את האמת", תוך שהוא חושף טפח מתפיסת עולמו בנוגע לתרבות הערבית.¹⁷¹ הנציגים חזרו לכפר, ומסרו לבני המשפחה כי העצורים "נפלו בפשע חמור מאד ורק האלוהים יכול לשחררם".¹⁷² עם זאת, כפי הנראה נדרש פחות מכך: לחץ ואיומים שהופעלו כלפי עדים מרכזיים המקורבים לחשודים הוביל להתערעורת גרסתם, ולפיקח החליטה המשטרה לשחררם למעצר מנהלי.¹⁷³

בסוף 1954 הופיע גם כיוון חקירה שונה, ולפיו נזיר מהמנזר הממוקם בפאתי המושב היה מעורב ברצח. כיוון החקירה הראשון שנבחן ביחס אליו התבסס על מניע דתי-לאומני ולפיו, הנזיר הסית את מבצעי הרצח לביצועו בתואנה, שמרצ'ל פדר הפך את המסגד הנטוש בציפורי לבית קולנוע. כיוון החקירה השני שנבחן ביחס לנזיר היה רומנטי ולפיו, המניע לביצוע הרצח היה התעלמותה של הלנה פדר מחיזוריו של הנזיר. בשל החשש כי חקירת כיוון זה תוביל לעימות עם מוסדות הוותיקן, ביקשה המשטרה את סיוע משרד החוץ לערוך את החקירה בתוך המנזר, אך הכנסייה סירבה לכך, בטענה ש"הכנסייה חרדה

169 עדותו של חסן עודה עלי (30.9.1953), תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

170 ברוק כיהן בשנת 1961 כקצין בדרגת רפ"ק במחלקה לתפקידים מיוחדים, ובשנת 1965 עבד במשרד היועץ לעניינים ערביים במשרד ראש הממשלה. "חקירת לקשטין – למטה הארצי" הארץ 6.4.1961, 8; "לימוד מבוגרים" דבר 30.3.1965, 3. לתיאורו של ברוק בידי כמה מן העדים הערבים בחקירת הרצח, ראו למשל את עדותו של מחמד דיאב חסיין (1.10.1953); עדותו של פלאח חוסין מוסא (30.9.1953).

171 לגישה דומה ראו גיסין "מי גרם את הרצח בציפורי", לעיל ה"ש 114, שם נכתב "הפליא הדבר שהערבים מיילאו פיהם מים. בדרך כלל נוהגים הם למסור בנקל ידיעות על מעשי רצח, שוד והסתנוניות (מסירות והלשנות אלה נובעות בדרך כלל מאיבה בין משפחות, או מטעמים 'מסחריים' – תמורת תשלום)".

172 עדותו של עודה עלי, לעיל ה"ש 169.

173 בתקופה זו, נראה כי מעצר מנהלי, בהיעדר ראיות, התאפשר גם בביתם של החשודים, כמעין מקבילה ל"מעצרי ימים" כיום. "נתגלו רוצחי צפורי" **שעים** 1.9.1953, 3; גיסין "מי גרם את הרצח בציפורי", לעיל ה"ש 114.

ליחסים עם הערבים". בעקבות הסירוב כיוון חקירה זה לא מוצה עד תום, אך ספק אם היה לו בסיס ראיתי.¹⁷⁴

המעצר האחרון בתיק זה בוצע באוקטובר 1956, בעקבות פעילות מעקב משטרתית ממושכת אחר מי שנחשדו בפעילות ברשת ריגול וחבלה ערבית. במהלך החקירה עצרה המשטרה בהרי נצרת שני פליטים חמושים, שהיו ידועים למשטרה כמשתייכים למשפחות פעילים לאומנים: האחד מצפוריה, שהתגורר במחנה פליטים בלבנון, והשני מכפר כנא, שהתגורר בצידון. בין היתר נחשדו השניים בביצוע הרצח הכפול, אולם גם כלפיהם לא התבססה תשתית ראיתית מספקת.¹⁷⁵ פעולות חקירה נוספות, טכניות מעיקרן, בוצעו עד אוקטובר 1956. עם זאת, הרוצח או הרוצחים של בני הזוג פדר לא נלכדו מעולם, וחרף מאמצי החקירה הממושכת של כוחות הביטחון, הערפל לא הוסר מפרשת רצח קשה זו עד היום.

סיכום

המאבק האתנו־לאומי בין יהודים לפלסטינים, ששורשיו נעוצים בתקופת המנדט, נמשך למעשה גם לאחר הקמת המדינה. תושבי הכפר צפוריה, שנהנו ממעמד כלכלי וחברתי איתן בתקופת המנדט, בשל פוריות אדמותיו של הכפר ובשל היותו סמל בולט ללאומנות פלסטינית קיצונית, הפכו לאחר כיבוש כפרם ל"פליטים פנימיים" מעוטי יכולת. הם נזקקו לחסדי השלטון הישראלי, וגאוותם הלאומית הפלסטינית ספגה מהלומה אנושה. לפיכך, מאבקם נמשך, אך שינה פניו: כעת, האלימות תפסה מקום שולי יותר, והוחלפה בחיים משותפים כפויים שהתאפיינו בחשדנות, עוינות ופחד.

החברה השסועה שנוצרה בישראל לאחר המלחמה התאפיינה ביחסים שבריריים ובעלי פוטנציאל נפיצות למרקם החברתי, ובמיוחד באזור הגליל, שבו התגוררו רבים מן הפליטים. המאבק הלאומי המתמשך שניהלו הפליטים על אדמות ציפורי, הן במישור הנורמטיבי מול רשויות המדינה, והן במישור הפלילי שכלל פשיעה כנגד תושבי המקום החדשים, נכח במידה רבה בהווייה של אזור הגליל. יחידת הניתוח הצרה הניצבת בכיסו של מחקר זה, המתמקדת במושב ציפורי ובמקרה הרצח הכפול, מאפשרת את בחינת השינויים שחלו במערכות היחסים המורכבות בין אזרחים למדינה, בין יהודים לערבים,

174 "המשטרה עצרה חשוד ברצח הזוג בצפורי, חשד שכומר ממנזר סמוך מעורב בפרשה" **הבקר** 6.1.1954, 4; "פרשת הרצח בצפורי" **הבקר** 30.11.1954, 7. ראו גם מברקים ומכתבים מתאריכים 29.12.1954, 8.1.1954, 10.2.1955 בין הפטריארך של חיפה אנטוניו ורגרי לבין ראש אגף החקירות במשטרה, בנוגע לעיתונאים שלכאורה ניזונו ממידע שקיבלו מהמשטרה בנושא זה. מטא"ר – תיק הרצח, לעיל ה"ש 6.

175 "הודעת המשטרה על חיסול כנופיית פדאין לבנונית" **קול העם** 23.10.1956, 4; "חוסלה רשת ריגול וחבלה בגליל" **דבר** 23.10.1956, 2; "התגלתה רשת 'פדאין' שפעלה בצפון הארץ" **למרחב** 23.10.1956, 1.

ובתפקידה המורכב של המשטרה, בתווך בין כל אלה, בתקופה שבה התעצבו והתגבשו דפוסי החיים בחברה השסועה של ראשית ימי המדינה.

במציאות זו, עיצוב מערכת יחסים המבססת הכרה בריבונות ובמשילות של הממשל הישראלי החדש, היווה אתגר מרכזי בפעילות המשטרה בשטח באזור הגליל, המבהיר את מורכבות חקירת הרצח הכפול במושב ציפורי לא רק כפשע חמור ואלים, כי אם גם בשל השלכותיו החברתיות והפוליטיות הנרחבות. על רקע מציאות זו, פעולת המשטרה במהלך החקירה שיקפה מגמות שונות שאותן ניתן לנתח בשלושה ממדים: פעולות החקירה שבוצעו; מערך הלחצים שהופעל על המשטרה; וזוהתה כארגון משטרתי בחברה משוסעת. ביחס לממד הראשון, של פעולות החקירה שבוצעו, ניתן לקבוע בוודאות כי אף שצוות החקירה נדרש להלך בין הטיפות, הוא נמנע מלהסתפק באיתור "חשודים מיידיים", והקדיש מאמצים רבים גם לכיווני חקירה נוספים. רובן ככולן של פעולותיו הוכיחו חקירה יעילה, יסודית, שיטתית ומקיפה: צוות החקירה ביצע מאות פעולות חקירה כבר מהשעות הראשונות שלאחר הדיווח על הרצח, וחקר עשרות רבות של עדים, תוך שיתוף פעולה בין יחידות, תחנות ושוטרים בתפקידים שונים.

עם זאת, צוות החקירה נדרש להתמודד גם עם מערך לחצים מורכב: לחץ ציבורי, לחץ בכלי התקשורת, וקרוב לוודאי שהופעל עליו לחץ גם מטעם גורמים פוליטיים לאיתור מבצעי הרצח, בשל החששות הרבים שעורר; לחצים שהופעלו על עדים ערבים מצד קרובים ומכרים וקלעו אותם בין הפטיש לסדן, בין הקהילה למדינה, גרמו להם לשנות את עדותם, ובכך השפיעו במידה ניכרת על מהלך החקירה; לחצים מצד הוותיקן, שדרש להימנע מפעולות חקירה הקשורות במנזר בציפורי וכנגד הנזירים המתגוררים בו, וגם אם כיוון חקירה זה היה חלש מלכתחילה, דרישת הוותיקן בלמה אותו כליל; מוקד לחץ אחר היה הטענה לפגיעה במקומות קדושים לאסלאם, בחשד לביזוי המסגד שנותר בחורבותיו של הכפר צפורה.

נוסף על כך, פעולות החקירה חשפו גם את העובדה שפערי החברה הישראלית בת התקופה הלחלו גם אל תוך המשטרה, והפרידו בין רוב למיעוט, בין פיקוד לזוטרים, ובין סמכויות שהופעלו באופן מבדל כלפי סוגי אוכלוסייה שונים: השוטרים הערבים היו הזוטרים בצוות החקירה, ומילאו בעיקר משימות טכניות כגון טיפול בזירה, שמירה עליה עד לסיום איסוף הממצאים, העברת הגופות לנתיחה, לצד פעולות מהותיות יותר של גביית עדויות. לעומת זאת, הקצין האמון על החקירה, מפקדי הלשכות השונות ופיקוד המשטרה בכללותו בתקופה זו, היו ברובם המכריע יהודים. הם אלה אשר פיקחו על ביצועו וקצב התקדמותן של פעולות חקירה, והכריעו בכל הנוגע למהלכי חקירה רגישים מבחינה ציבורית כגון חיפושים ומעצרים.

עם זאת, פעולות חקירה שנערכו ביישובים ערביים או עם אוכלוסייה שנכללה בשטח הממשל הצבאי היו שונות, מלכתחילה, משום שהחוקרים פעלו כרוע מבצעת של הממשל

הצבאי, וניתן להניח כי במקרים מסוימים נעשה הדבר בשיתוף הש"ב. עצם קיומה של היחידה לתפקידים מיוחדים, שנועדה בין היתר למעקב אחר האוכלוסייה הערבית בישראל, והשימוש בצווי מעצר מנהליים נגדה, פגעו במידה רבה בזכויות הפרט שלה, ויצרו מחיצה מבלדת בין יחס המשטרה כלפיה, לבין יחסה כלפי האוכלוסייה היהודית. כך, אף שהמשטרה כשלה בחקירה, והרוצחים מעולם לא נמצאו, הרי שתיק חקירת הרצח הכפול פותח צוהר רבי-ערך להתבוננות בעבודתה של משטרת ישראל, ויש בו כדי ללמד לא רק על מערכת היחסים המורכבת בחברה הישראלית, ובינה לבין המשטרה, כי אם גם להוות שיעור היסטורי מרתק לעוסקים בתחום החקירות במשטרה כיום. הניסיון המקצועי שרכשתי בשנותיי הרבות כקצין חקירות ומודיעין מלמד, שאף אם השתפרו והשתכללו כלי עבודה ומערכי טיפול משטרתיים לא מעטים במהלך השנים, בכל הנוגע למאפייני הטיפול המשטרתי בעת הזאת בזירות פשע חמור ובפעולות החקירה לגילוי מבצעי העבירה – רב הדומה מהשונה. אם כן, פעילות המשטרה הנסקרת במאמר זה לא רק מלמדת על היבט חשוב בעיצוב וגיבוש היבטים חברתיים בראשית ימי המדינה, אלא אף מהווה דגם ליסודות ההתנהלותיים והמקצועיים שעליהם מושתתת עבודת המשטרה בארץ עד היום.

אזרחים במדים: יחידת המתנדבים להגנת יישובי הספר במלחמת ההתשה, בין וולונטריזם למיליטריזם

יוסף אחיון*

ביולי 1969, בעיצומה של מלחמת ההתשה, הוקמה בצה"ל יחידה חדשה: "לוחמי המדינה לספר" (למ"ס). היחידה הוקמה ביוזמת האלוף במילואים אליהו בן-יחור, שגם עמד בראשה. המתנדבים ללמ"ס היו בני 75-50, רובם יוצאי הצבא הבריטי, ארגוני המחותרות וצה"ל. חברי היחידה הוצבו ביישובים בגבול לבנון, הוכפפו למשמר הגבול בפיקוד צפון, ועסקו במגוון תפקידים בתחום הביטחון השוטף: שמירה על היישובים, הכשרת מקלטים, תיקון גדרות ועבודות ביצור. היחידה פורקה בדצמבר 1969, לאחר שישה חודשי פעילות בלבד.

מאמר זה, המבוסס על מגוון רחב של מקורות, ובעיקר על מסמכים ארכיוניים שטרם נחשפו עד כה, מבקש לבחון לראשונה את הרקע והנסיבות שהובילו להקמת היחידה, מי תמכו בהקמתה ומי הסתייגו ממנה – ומדוע, מה היו המהמורות והקשיים שליוו את התפתחותה, ולתאר את פועלם של המתנדבים ביישובים שאליהם נשלחו. טענתו המרכזית של המאמר היא כי פירוק היחידה לא נבע מקשיים ארגוניים דווקא, אלא היה נעוץ בערעור במעמדו של ערך ההתנדבות בחברה הישראלית, כחלק מתהליך שהחל עם תום מלחמת 1948, והגיע לשיאו בתום מלחמת ששת הימים. לצד חשיפת פעולתה של יחידה ייחודית זו, המאמר מוסיף נדבך חשוב למחקרים העוסקים בהירתמותה של החברה האזרחית בישראל בעיתות מלחמה.

* מתמחה בחקר היסטוריה צבאית ומשטרתית, בדגש על השיטור הביטחוני בשנות החמישים. עבודת הדוקטור שלו שכתב במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס) באוניברסיטת בר-אילן, עוסקת בהתפתחות משמר הגבול (1953-1956) ובשאלת תרומתו לביטחון השוטף בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל.

מבוא

מלחמה ההתשה הייתה הארוכה מבין כל מלחמות ישראל, אך הישגיה עמדו ביחס הפוך לפרק הזמן שעל פניו השתרעה: הייתה זו מלחמה מתמשכת, שהחלה זמן קצר לאחר מלחמת ששת הימים והסתיימה בהפסקת אש שנכנסה לתוקפה ב־7.8.1970. המלחמה נעדרה מטרות או הישגים, התרחשה בריחוק רב מישראל, בעיקר באזור תעלת סואץ, והמידע שנמסר לציבור בזמן אמת על הקרבות ומהלכי המלחמה היה מועט. אך "חטאה" המרכזי של מלחמה זו, כך נדמה, היה טמון בהיותה היפוכה המוחלט של המלחמה שקדמה לה, והייתה מלחמה קצרת טווח ועתירת הישגים. העובדה כי מלחמת ששת הימים הסתיימה יום אחד בלבד בטרם החלו תקריות הגבול שהובילו למלחמת ההתשה, מלמדת כי ההפרדה בין השתיים הייתה מלאכותית, ונועדה למעשה לנתק את הניצחון המזוהר של הראשונה, מן השגרה האפרורית והמחירים הכבדים ששולמו בגין השנייה. לפיכך, אין פלא כי מלחמת ההתשה נעלמה מן הזיכרון הלאומי הקולקטיבי.

לצד היעלמותה של מלחמה זו מן הזיכרון הקולקטיבי, נעלמו ממנו גם התרחשויות, תהליכים ומאבקים, והאנשים שנטלו חלק בעיצובם. מאמר זה מבקש להעלות מתוכם הנשייה פרשייה אחת מאותן התרחשויות, ולספר את קורותיה של יחידת המתנדבים "לוחמי המדינה לִסְפָּר" (להלן: "למ"ס), שהוקמה להגנת יישובי הספר בגבול לבנון ביולי 1969, בעיצומה של מלחמת ההתשה. היחידה הוקמה ביוזמתו של אליהו בן־חור, שהתמנה גם למפקד היחידה, ופעלה בתקופת קיומה הקצרה בכפיפות למשמר הגבול (להלן: "מג"ב). מתנדבי היחידה לא היו עולי ימים: הם היו בני 50-75, ורובם שירתו בעבר בצבאות שונים, במחתרות ובצה"ל. חרף גילם, המבוגר יחסית בהשוואה לזה המקובל בכוחות הביטחון, ביקשו המתנדבים לסייע ליישובי הספר במגוון תפקידים בתחום הביטחון השוטף, לרבות שמירה ואבטחה, הכשרת מקלטים, תיקון גדרות ועבודות ביצור. בפועל, עשו יותר מכך: הם התגייסו לעבודה השוטפת ביישובים, וניסו לגשר, גם אם באיחור ובהיקף מצומצם, על הפער החברתי והכלכלי שצמח בחברה הישראלית.

חרף תרומתם הרבה של המתנדבים ליישובי הספר, פורקה יחידת הלמ"ס חודשים ספורים לאחר הקמתה, בדצמבר 1969. מטרותיה החשובות של יחידה זו, לצד פרק הזמן הקצר שבו פעלה, יוצרים פער מתמיה, הניצב במרכז המאמר. במטרה לפענחו, ינתח המאמר את סיפורה העלום של יחידת הלמ"ס, תוך עיון בשינויים שחלו בערך ההתנדבות במסגרת תפיסת הביטחון הישראלית. בראשית דרכו, שולב ערך ההתנדבות ביישוב היהודי בתקופת המנדט, ונקשר בו עד שהשניים הותכו זה בתוך זה לקשר בל ינותק.

1 חוקרים חלוקים בדעותיהם בנוגע למועד תחילתה של מלחמת ההתשה. יש הסבורים שהחלה ימים אחדים לאחר תום מלחמת ששת הימים, יש הסבורים שהחלה לא לפני ספטמבר-אוקטובר 1968, ויש הטוענים כי החלה רק במרץ 1969. ראו להלן את המקורות המצוינים בה"ש 22-25.

עם זאת, לאחר הקמת המדינה, החלה היחלשות הדרגתית שלו, שבאה לידי ביטוי, בין היתר, גם בכוחות הביטחון.

מגוון נרחב של מקורות שימשו אותי לכתיבת המאמר. מסמכי ארכיון רבים, הנחשפים לראשונה במחקר זה, שמורים בארכיון יד טבנקין, וכוללים פרוטוקולים של ישיבות הוועדה שעסקה בהקמת הלמ"ס, תכתובות של בן-חור עם צה"ל ומשרד הביטחון, ופרוטוקולים של ישיבות המטכ"ל שהבהירו את שורשי התנגדותו של צה"ל לפעולות ההתנדבות, התנגדות שהובילה לבסוף לפירוק היחידה. בארכיון המדינה אותו מסמכים של משטרת ישראל ומג"ב, שסייעו בהבנת תמיכתם בהקמת הלמ"ס.

לצד מקורות ממסדיים אלה, התבססתי על ראיונות עם מתנדבי הלמ"ס שפורסמו בתקשורת, ועל מכתבים אישיים של מתנדבים שתיארו את רשמיהם מתקופת ההתנדבות. האוטוביוגרפיה של אליהו בן-חור² כוללת את קורותיו עד קום המדינה בלבד, אך קריאתה מאפשרת ניתוח מעמיק של תפיסת עולמו הביטחונית, ושל מרדנותו ביחס לממסד הפוליטי והצבאי, שהובילו אותו להקמת הלמ"ס, אך גם לפירוקה. מקור אחר, בעל אופי פרשני, שימש לי ניסיוני כמפקד בסיס מתנדבים במג"ב זה עשר שנים, תפקיד אשר אפשר לי להכיר מקרוב את עולם ההתנדבות של החברה האזרחית למשימות שיטור וביטחון במרחב ההתיישבות הכפרית. חרף השינויים שחלו בו עם השנים, העקרונות המארגנים נותרו בעינם במידה רבה.

בחלקו הראשון של המאמר אסקור את מקומו המרכזי של הוולונטריזם בחברה הישראלית, מאז תקופת היישוב ועד לתקופה שבה עוסק המאמר, ובמיוחד בהיבטיו בתחום הביטחון. העולים שהגיעו לישראל וביקשו לממש את החזון הציוני נשאו עימם בצקלונם את ההתנדבות כערך שזכה למשקל רב ביהדות, אך גם ובעיקר נדרשו להטמיעה בחברה שהקימו מתוך שיקולים הקשורים לאילוצי התקופה: היעדר משאבים, הצורך בהגנה מפני הסיכונים הביטחוניים וחזון לאומי משותף. לפיכך, נמדד הפרט בחברה היישובית לא פעם במידת תרומתו לכלל. מגמה זו נחלשה על רקע המעבר מקולקטיביזם לאינדיבידואליזם משנות החמישים ואילך, אך לא פסה מן היישוב: היא שינתה אומנם את ממדיה ומאפייניה, אך המשיכה להתקיים, וגברה בתקופות של מלחמות ומשברים ביטחוניים מהסוג שישראל הייתה משופעת בהם מיום הקמתה.

חלקו השני של המאמר יתאר את הקמת יחידת הלמ"ס. תחילה, אסקור בקצרה את המהלכים המרכזיים במלחמת ההתשה, תוך התמקדות בגבול הצפון, ואשרטט את דמותו הייחודית של אליהו בן-חור, הוגה היחידה וממקימה. לאחר מכן אציג את הגורמים שהביאו להקמת היחידה, ואת המאבקים האידיאולוגיים והארגוניים שנלוו לתהליך, תוך תמיכה של המשטרה ומג"ב, והתנגדות מצד צה"ל, אשר זלזל בנחיצות היחידה.

2 אליהו בן-חור **לצאת את הגדר: זכרונות איש מגן** (1985) (להלן: **בן-חור**).

חלקו השלישי של המאמר יציג את תקופת פעולתה הקצרה של יחידת הלמ"ס, ויעסוק, בין היתר, בתהליכי איתור המתנדבים, הכשרתם, זהותם ומאפייניהם, בקשיים שנלוו לתהליכי ההקמה והתפעול של היחידה, ויתאר את התפקידים הביטחוניים שמילאו המתנדבים ביישובי הספר ועבודות נוספות שביצעו. כמו כן יוצגו הפערים העמוקים שחשפה שהותם במקום, פערים שנוצרו והשתמרו בחברה הישראלית, בין ותיקים לבין עולים, בין הספר למרכז, ובין נשים לגברים.

חלקו הרביעי והאחרון של המאמר יבחן את הגורמים שהובילו לפירוק הלמ"ס חודשים ספורים לאחר הקמתה: לכאורה, בשל היעדר יכולת לממן תשלום ביטוח עבור המתנדבים, אך למעשה, בשל השפעת זרמים שעיצבו בתקופה זו את החברה הישראלית, ובעיקר ירידת ערכה של ההתנדבות בתחום הביטחון, לצד התחזקות מעמדה של הקונספציה בעקבות מלחמת 1967, בדבר יכולותיו של צה"ל וכושר ההרתעה שלו. שינויים אלה נתפסו כמיתרים את הצורך הדוחק שהיה קיים בעבר, לגייס כל אדם הנכון להתנדב לטובת מאבקם של מעטים מול רבים, והוביל לזלזול בהתנדבותה של קבוצת אזרחים ותיקים, מתוך אמונה בעוצמתו של צה"ל.

א. הקשרים היסטוריים וחברתיים לצמיחת הלמ"ס

1. וולונטריזם, ביטחון ופוליטיקה בישראל – בין מנדט למדינה

מלחמות משקפות תהליכי המשכיות ושוני, ואירועים המתרחשים במהלכן מתבססים על דפוסים קיימים, אך לא פעם יובילו המלחמות גם לשינויים נרחבים בדפוס ההתנהגות הללו. היבט ייחודי של המלחמות בישראל הוא דפוס ההתנדבות, המוטמע בחברה הישראלית ובתרבותה עוד טרם הקמתה של המדינה. כפי שאטען במאמר זה, יחידת הלמ"ס לא צמחה יש מאין, ולא ניתן להבינה מבלי לסקור תחילה את מיקומו המרכזי של הוולונטריזם ביישוב היהודי בתקופת המנדט, לרבות בתחום הביטחון, כערך וכפעולה, ואת הפיחות שחל במעמדו עם הקמת המדינה.

התנדבות היא מעשה הנובע מבחירה חופשית, מתוך חתירה ליישום אידיאולוגיה, רעיון או מטרה מסוימת, המסייעים לפרט או לכלל. היא מבוצעת ללא תמורה כלכלית או אחרת, על בסיס גישה של אחריות חברתית, תוך תרומת זמן, מומחיות או שירותים לפרטים, ארגונים, מוסדות וקהילות.³ בבסיס תפיסת הביטחון הישראלית ניצב המתח המתמיד בין האתיקה הוולונטרית לבין הממלכתיות, שנלווה להפיכתה של ישראל ל"אומה במדים", והשפיע על התארגנויות אזרחים לפעילות המיועדת להגנה על ביטחונה של

3 בנימין גדרון, מיכל בר וחגי כץ המגזר השלישי בישראל: בין מדינת רווחה לבין חברה אזרחית (2003).

המדינה, תוך הזדהות אזרחית עם הרעיון הלאומי של הציונות.⁴ תודעה זו היא שעמדה ביסוד המעורבות האזרחית הרחבה בחיים הציבוריים והפוליטיים, והובילה להירתמותו המתמשכת של היחיד לטובת הכלל, לצורך השגת היעד השאפתני שהציבה הציונות לעצמה.⁵

לפיכך, גם פעילות הקשורה לביטחוננו של היישוב, ניצבה על בסיס וולונטרי שנבע מהזדהות עם מטרות לאומיות, והיא באה לידי ביטוי גם, ואולי בעיקר, בפעולות שנועדו להגנת היישוב במחתרות,⁶ בצבא הבריטי⁷ ובהג"א.⁸ גם השירות כשוטרים או נוטרים, שלא היה על בסיס התנדבותי אלא היה בציודו שכר דל, נעשה לרוב בהוראת מוסדות היישוב.⁹

עם זאת, ההתנדבות בתקופת היישוב לא הייתה חפה מאינטרסים ומאבקים פוליטיים, כפי שיוכיחו למשל מאבקי המחותרות בתקופת הסזון,¹⁰ העיכוב הקריטי בהקמת הג"א בשל מאבקים פוליטיים על שיוכו המוסדי של הארגון,¹¹ או המאבקים שהתרחשו על רקע פעולות ההעפלה. באוטוביוגרפיה שלו מתאר בן-חור אירוע שהתרחש כששליח מטעמו יצא בשחייה מן החוף לעבר ספינה שהובילה מעפילים לחופי הארץ: "לאחר זמן מה חזר וולודיה מקלל. הוא סיפר כי על הסיפון עומדים אנשים ומתווכחים מי המפקד".¹² מקומה של ההתנדבות לא נפקד גם לאחר הקמת המדינה, אם כי היקפה פחת ומאפייניה השתנו: נשים ותיקות קלטו עולות חדשות,¹³ ושוטרים אספו לבתייהם ילדים

4 דגנית מנור "שוליות במרכז: על התנדבות מגויסת במשמר האזרחי ומורשת קימרינג בחקר הביטחון" ישראל/פלסטין, מחקרים בעקבות מסעו המדעי של ברוך קרמלינג 435 (קרן אור שלזינגר, גדי אלגזי וירון אזרחי עורכים 2017).

5 ראו, למשל, חיים צרפתי "הקמת הג"א חיפה ופעילותו בזמן ההפצצות האוויריות על העיר במלחמת העולם השנייה (1940-1942)" משטרה והיסטוריה 5, 13 (2023); מרדכי נאור "עורף במלחמה: המשמר האזרחי בתל אביב, 1938-1945" עיונים בתקומת ישראל 12, 305 (2002).

6 גם בן-חור עצמו עבד בשורה של עבודות במקביל להתנדבותו בהגנה, בין היתר עבד במאפייה ו"כמיישר חולות" בתל אביב. בן-חור, לעיל ה"ש 2, בעמ' 21.

7 יהודים התנדבו במלחמת העולם השנייה לצבא הבריטי. ראו למשל, זאב שפר ספר ההתנדבות: פרשת ההתנדבות הצבאית של יהודי ארץ ישראל במלחמת העולם השנייה (1949); ענת גרנית הכהן אישה עבריה אל הדגל: נשות היישוב בשירות הכוחות הבריטיים במלחמת העולם השנייה (2011).

8 הג"א, ארגון הגנה אזרחית, נוסד בחיפה בשנת 1939 כמענה להתקפות האוויריות האפשריות על חיפה במהלך מלחמת העולם השנייה. עם הקמת המדינה השתלב הארגון בצה"ל והיה מופקד על הגנה אזרחית בכל רחבי הארץ. ראו צרפתי, לעיל ה"ש 5; נאור, לעיל ה"ש 5.

9 ריקה יצחקי-הראל "חיל הנוטרים ומשטרת היישובים העבריים בשנים 1936-1945" עלי זית וחרב יד 99 (2014).

10 יעקב שביט עונת הצייד הסזון: העימות בין היישוב 'המאורגן' לארגוני המחותרות 1937-1947 (1976).

11 צרפתי, לעיל ה"ש 5.

12 בן-חור, לעיל ה"ש 2, עמ' 59.

13 אורית רוזין "נשים קולטות נשים: תפקידן של נשים ותיקות בקליטת העלייה הגדולה בשנות החמישים, היסטוריה ותאוריה" עיונים בתקומת ישראל (סדרת נושא) 2, 645 (2005).

מהמעברות בחורף הקשה שפקד את ישראל בשנת 1950.¹⁴ ההתנדבות בתחום הביטחון התייגרה במידה רבה עם הקמתם של צה"ל והמשטרה, וממדיה הלכו והצטמצמו, אך היא המשיכה להתקיים, תוך שהפערים שהלכו והעמיקו בינה לבין שני הארגונים, הן במשאבים ובכוח האדם והן במטלות שהוקצו להם, השפיעו על מידת שימושם בה: צה"ל זכה למרב המשאבים וכוח האדם, וכן לעיקר היוקרה. אומנם, במלחמת 1948 הגיעו לארץ ישראל אלפי מתנדבי מח"ל (מתנדבי חוץ לארץ) והשתתפו בקרבות הרבים,¹⁵ אך במלחמות שלאחר מכן כבר נשען צה"ל על חיילים ישראלים.¹⁶ המשטרה, לעומת זאת, נדרשה להתמודד מראשית דרכה עם תקציבים דלים, תקן כוח אדם צר בהיקפו שאף אותו התקשתה למלא, וריבוי מטלות. כדי למלא את משימותיה היא הסתייעה במתנדבים, במסגרת פעילות מג"ב ובמסגרת פעולות השיטור הרגילות.¹⁷

מג"ב הוקם באפריל 1953 על רקע התרחבות ההסתננות האלימה, במטרה להגן על יישובי הספר.¹⁸ אך המשאבים וכוח האדם שעמדו לרשותו היו מועטים מאלה של צה"ל, ולפיכך נדרש לשלב בפעולתו את תושבי היישובים האלה. לצד פעילותו בתחום הביטחון השוטף ביישובי הספר, עסק מג"ב בשנות החמישים בתחומים חברתיים ואזרחיים שחרגו מייעודו, כגון הובלת מזון ותרופות, שיפוץ וצביעה של גני ילדים, והסעת יולדות לבתי החולים. כל אלה הידקו את מערכת יחסיו של מג"ב עם התושבים,¹⁹ וסייעו בשיפור תדמיתו בעיני הציבור. בדוח השנתי של המשטרה לשנת 1956 צוין כי:

אנשי יישובי הספר, הרואים יום יום מה עושה עבורם, ומה מקריב עבורם משמר הגבול; האנשים הפונים אל הממונה על הבטחון השוטף והמוצאים בו – לא רק בשטח הבטחון, אלא בכל בעיה המטרידה אותם – יועץ, מדריך, עוזר – כל אלה הם סוכני היחסים הציבוריים של המשטרה, כל אלה הם המוציאים לה שם טוב.²⁰

14 שלומי שטרית "בשומר תלוי הדבר...": משטרת ישראל ואמון הציבור, 1948-1953 "משטרה והיסטוריה" 73 (2019).

15 מיכאל (מיקי) כהן "הם באו אלינו כאשר היינו זקוקים להם ביותר: המח"ל במלחמת העצמאות" עלי זית וחרב ח 177 (2008).

16 למעט מלחמת 1956, אך במלחמה זו היה הסיוע חיצוני, מצד בריטניה וצרפת, על רקע שותפות אינטרסים.

17 משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1956, 10 (1957); להתנדבות בחברה הישראלית ערב מלחמת 1956, ראו ORIT ROZIN, EMOTIONS OF CONFLICT: ISRAEL, 1949-1967, 94-135 (2024).

18 על מג"ב ראו יוסף אוהיון התפתחות משמר הגבול (מג"ב) ככוח שיטור צבאי למחצה ושאלת תרומתו לביטחון השוטף של מדינת ישראל בשנים 1953-1956 (עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בריאילן, 2019).

19 יוסף אוהיון "מקומו של משמר הגבול (מג"ב) במאבק בהסתננות בפרוזדור ירושלים" מחקרי ארץ יהודה ו 146 (2023).

20 משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1956, 43 (1957).

2. מלחמת ההתשה והשפעתה על יישובי גבול הצפון

מלחמת ההתשה הייתה היפוכה המוחלט של מלחמת ששת הימים שקדמה לה: היא הייתה ארוכה, נטולת הישגים, וגבתה את חייהם של מאות חיילים ואזרחים.²¹ בניגוד לשמה הזוהר של קודמתה, המדגיש את פרק הזמן הקצרצר שנדרש לניצחון רב הישגים, שמה של מלחמת ההתשה הוענק לה בידי נשיא מצרים, בנאומו לציון יום מהפכת הקצינים החופשיים (23.7.1969), ובו אמר כי ארצו נוקטת אסטרטגיה של התשה כנגד ישראל.²² גם צה"ל הסכים למעשה לשם זה, שכן לא ראה במלחמה זו סיכון קיומי. לפיכך, אין פלא כי מקומה נפקד מהזיכרון הקולקטיבי של מדינת ישראל.²³

מלחמת ההתשה החלה למעשה כבר ביום שלאחר סיומה של מלחמת ששת הימים, בשורת תקריות אש. היא התאפיינה באינטנסיביות שונה בכל חזית, והשתנתה עם חלוף הזמן.²⁴ ראשיתה וחלקה המרכזי בתקריות אש בגבול המצרי, ולאחר מכן התקדמה לעבר בקעת הירדן ולגבול לבנון, והפכה למלחמה כוללת במרץ 1969, שנמשכה עד להכרזת הפסקת אש (7.8.1970). במלחמה זו נטל חלק, לראשונה, גם ארגון פת"ח ("תנועת השחרור הלאומי הפלסטיני") שבסיסיו היו ממוקמים אז בירדן. אך בעקבות מבצע של צה"ל נגדם בכראמה שבירדן (21.3.1968) החל הארגון להעתיק את בסיסיו לדרום לבנון, ושם המשיך בביצוע פעולות חבלה נגד ישראל.²⁵

כיוון שפעילות יחידת הלמ"ס התמקדה ביישובי הספר הסמוכים לגבולה הצפונית של ישראל, אתמקד בשרטוט מאפייניו של גבול זה בחודשים שקדמו להקמת היחידה. הגבול הצפוני בין ישראל ללבנון נמתח לאורך כ-100 ק"מ, והוא מתפתל מראש הנקרה ועד לקיבוץ דפנה. בסוף שנות השישים שכנו לאורכו 18 יישובים, 12 קיבוצים, 8 מושבים ושתי מושבות: קריית שמונה, שהפכה מאוחר יותר לעיר, ומטולה, שהיא כיום מועצה מקומית.²⁶ הגבול עבר בשטח שרובו הררי, ללא מכשול פיזי או גדר, ולפיכך שימשו היישובים הסמוכים לו יעד לחדירת מחבלים, מיקוש דרכים וירי צלפים. אלוף פיקוד הצפון בתקופה זו, דוד אלעזר, תיאר את הגבול כ"זירה קשה יותר מכל זירה אחרת [...] פעולות

21 1,362 חיילים נהרגו במהלך המלחמה, וגם אזרחים נפגעו במהלכה: רק בחודש אוגוסט 1969 בוצעו 39 פעולות חבלה שהובילו למותם של שני אזרחים, ולפציעת שני אזרחים נוספים. "פעילות חבלנית משטח לבנון במשך החודש האחרון" מעריב 7.9.1969, 9.

22 שמעון גולן "מלחמת ההתשה בחזית המצרית – הסלמות והסלמות נגד" יסודות 1, 361 (2019).

23 יואב גלבר **התשה: המלחמה שנשכחה** (2017).

24 למלחמת ההתשה הוקדשה ספרות ענפה. ראו, למשל, שמעון גולן **המלחמה להפסקת ההתשה** (2018); מוסטפא כבהא **חרב אלאסתנזאף: מלחמת ההתשה בראי המקורות המצריים** (1995); זאב דרורי **אש בקוים: מלחמת ההתשה בחזית המזרחית 1967-1970** (2012) ומקורות נוספים במאמר.

25 ערן אלדר "המלחמה על התודעה: תעמולת הכוזב הפלסטינית בשנות מלחמת ההתשה בזירה הצפון מזרחית" קשר 61, 30 (2023-2024).

26 דב שובל "ביישובי ההר על גבול לבנון" על המשמר 12.12.1969, 5.

ביעור ושיטור בו היא קשה ביותר.²⁷ לסכנותיו של גבול זה נוספו בסיסיו החדשים של פת"ח בלבנון; פעולתו הראשונה באזור (8.5.1968) הייתה ירי של כעשר פצצות מרגמה לעבר קיבוץ מנרה בגליל העליון, אך למרבה המזל הן נפלו במטעי התפוחים בלילה, ולא גרמו נזק.²⁸

המחבלים (רובם מארגון פת"ח), נהגו להניח מוקשים בדרכים שבהן נעו הסיורים, להטמין מטעני חבלה ביישובי הספר ולירות לעברם ממרגמות. בדוח הרשמי של מג"ב לשנת 1969 פורטו לא מעט מקרים מעין אלה: הנחת שני מטעני חבלה מתחת לבית במושב שתולה, שגרמו נזק כבד (9.1.1969); ירי שמונה פגזי מרגמה לעבר מושב אביבים (13.1.1969); הטמנת שלושה מוקשים בבתים במושב אביבים שהתגלו מבעוד מועד בידי שוטרי מג"ב, אך בזמן פירוקם נורתה אש מקלעים לעבר היישוב (21.5.1969); הטמנת מוקש בדרך עפר ברמת אדמית שאותר ופורק בטרם התפוצץ (30.5.1969); פגיעה בשני רכבי סיור של מג"ב, בהפרש של יום אחד, ממוקש שהוטמן בכביש הסמוך ליראון, שני שוטרים נפצעו (3.8.1969); ניסיון חבלה באוטובוס אגד סמוך ליראון (1.10.1969); שורה של תקיפות לעבר קריית שמונה,²⁹ אחת הקשות שבהן הייתה הפגזה שהובילה למותם של שניים מתושבי העיר (3.9.1969), אחד מהם בן תשע;³⁰ והנחת ארבעים מוקשים שנועדו לפגוע בחקלאים ובשוטרי מג"ב שסיירו לאורך הגבול (4.12.1969).³¹

כך, נדמה שישראל אימצה בלית ברירה את השם שהוענק למלחמה על ידי נשיא מצרים – "התשה". היא נתפסה בתודעת צה"ל והחברה הישראלית כמלחמה שעשויה להתיש את ישראל, אך כזו הנעדרת איום קיומי ממשי למדינה. בניגוד לדימויה כ"התשה" בלבד, היא גבתה מחיר דמים כבד, אולם פעילות שוטרי מג"ב וחיילי צה"ל התמצתה בעריכת סיורים, מארבים ותצפיות לאורך הגבול, ללכידת מחבלים שחדרו לישראל ואיתור מוקשים שהטמינו בשטח.³²

27 אלי לנדאו "צה"ל ימצא תשובה מתאימה – גם ללבנון" **מעריב** 9.1.1969, 14.

28 סופר צבאי "פת"ח הפעיל מרגמות מלבנון" **היום** 9.5.1968, 1.

29 **משמר הגבול צפון-פלוגה ח' 1953-1991**, 38 (יעל עוזרי עורכת, ללא ציון שנת הוצאה).

30 "שניים נהרגו וחמישה נפצעו בהפגזת קטיושות על קריית שמונה משטח לבנון" **הצפה** 3.9.1969, 1.

31 דב שובל "ביצורים בגבול לבנון בגבור פעולות המחבלים" **על המשמר** 4.12.1969, 3.

32 יוסף ארגמן **הגבול – פרשיו בתולדות מג"ב** 108-116 (1996).

ב. לידתו של ארגון: בין אידיאולוגיה למאבקי כוחות

1. "לצאת מן הגדר": קווים לדמותו של אליהו בן-חור, התנגדותו לממסד הפוליטי ותפיסת עולמו הביטחונית

הדמות המרכזית בהקמתה של יחידת הלמ"ס הייתה אליהו בן-חור (1907-1985), אשר הגה ויישם את הרעיון. הוא נולד ברוסיה, וכבר מגיל צעיר היה לו ברור כי ייעודו הוא הביטחון. בדומה לרבים מבני גילו, העריץ גיבורים יהודים וארץ ישראלים, וכבר בהיותו בן 14 איים על שוטרי גבול פולנים שנהגו בו ובבני משפחתו "בגסות ובאנטישמיות": הוא כיוון לעברם אקדח צעצוע שקיבל במתנה לחג הפורים, ואמר "איך אתם מעיזים לעכב אותנו פה? אנחנו מהגרים לארץ ישראל".³³ באוטוביוגרפיה שלו תיאר זאת כרגע מכונן: "זו הייתה הפעם הראשונה שנתגלתה בי נטייה לצבאיות".³⁴

אותה "נטייה לצבאיות" שהתגלתה בו בגיל 14 תורגמה לתפיסת עולם מוצקה שפיתח בנושא, ולפעילות נרחבת. הוא נעדר אומנם השכלה פורמלית ולמד בעצמו, בהשפעת המקומות והתקופה שבהם עברו עליו ילדותו ונעוריו, אך הוא לא נתן לעובדה זו לעצור בעדו והיה אוטודידקט גם בתחום הביטחון, כפי שהסביר בפשטות באוטוביוגרפיה שלו:

כשהייתי בן שבע פרצה מלחמת העולם הראשונה, כשהייתי בן עשר פרצה המהפכה הקומוניסטית ברוסיה, שבה חיו הורי, וכשהייתי בן שתי-עשרה הייתי פועל. בן שבע-עשרה נכנסתי ל'הגנה'. בעשרים וארבע שנותי ב'הגנה' הייתי רק בקורס אחד, קורס מפקדים, המקביל לקורס מפקדי כיתות. למדתי בעצמי, קראתי מאות ספרים בהיסטוריה כללית ובהיסטוריה צבאית. אחדים מהם גם תרגמתי, לצורך מערכת ההדרכה של ה'הגנה' ושל צה"ל בראשיתו. אך האוניברסיטאות שלי היו חיי.³⁵

הוא הגיע לארץ עם משפחתו בשנת 1923, ועבד בשורה של עבודות כפיים: תחילה במאפייה, שבה היה שכרו שש כיכרות לחם ביום, ולאחר מכן במוסך וולוו וכנהג אוטובוס.³⁶ שנה לאחר הגעתו לארץ, בגיל 17, התגייס ל"הגנה", בעת ששני אחיו התגייסו לחליהספר העברירדני, ואביו ייסד את גדוד כבאי תל אביב והתנדב אף הוא ב"הגנה".³⁷ קצרה היריעה במאמר זה מלתאר את שלל תפקידיו ופעולותיו הרבים מספור, אך אזכיר כמה מהם: בהיותו בן 24 מונה למפקד אזורי של ארגון "ההגנה" במרחב שומרון (1930),

33 בן-חור, לעיל ה"ש 2, בעמ' 20.

34 שם.

35 שם, בעמ' 18.

36 שם, בעמ' 21.

37 אביו של בן-חור היה ממניחי יסודות הכבאות בארץ, שם.

ולאחר מכן לסגן מפקד מחוז ירושלים (1936). במסגרת פעולותיו בארגון, היה ממקימי "אגודת השומרים בארץ ישראל" (1932) ארגון שעסק בשמירה על יישובים יהודיים,³⁸ היה אחראי לאבטחת עובדי סולל בונה שהקימו את גדר הצפון³⁹ במהלך המרד הערבי, גדר שנועדה למנוע חדירת קבוצות חמושות מלבנון ומסוריה, ועל הנחת קו צינור המים הראשון שהתחבר ליישובי הנגב המערבי (1947).⁴⁰ ביולי 1941 התגייס לצבא הבריטי, שם המשיך במפעל ההעפלה שבו החל בארץ, ועסק בהברחת ניצולי שואה מאירופה לישראל.⁴¹ עם זאת, לצד מגוון הפעולות הביטחוניות שביצע, המשיך לחתור לפיתוח ראייה מקיפה וישימה בתחום הביטחון. בספרו מתח ביקורת קשה ונוקבת על ארגון "ההגנה" שכשל, לטענתו, באופן מוחלט בתפקידו ב-15 השנים הראשונות לקיומו.⁴² במטרה לשנות מצב זה, קרא כל מקור שהצליח להניח את ידו עליו, לרבות ספרות צבאית רוסית, או ספרות שעסקה בלחימה ניידת בלילה ביפן.

אך בן-חור לא הסתפק בספרים שקרא, והכוח המעצב העיקרי של תפיסת עולמו הביטחונית היה שיחותיו עם ותיקי ארגון "השומר". בן-חור הגיע אומנם לישראל לאחר שהארגון חדל להתקיים, אך הוא ראה בו את היסוד לכוחות המגן של היישוב היהודי בתקופת המנדט: "מסורת 'השומר' היתה הצעד הראשון במסע אלף הקילומטרים של בניין העוצמה העברית והיא השפיעה יותר מכל האחרות".⁴³

במטרה ללמוד את שיטות עבודתו של "השומר", נפגש בן-חור עם חבריו – אלכסנדר זייד, יונה רסין, נחום הורביץ ואחרים – ואלה הציגו לו את האתגרים הרבים שניצבו בפניהם בעת הקמת הארגון, לרבות שלטון זר, מיעוט משאבים, ומספרם המועט של היהודים באוכלוסייה בהשוואה למספרם של הערבים. לאחר קריאת הספרות בנושא והפקת תובנות מניסיונם של אנשי "השומר", גיבש בן-חור מענה שנבנה בהתאם לאתגרים והתבסס על חמישה עקרונות מרכזיים בתפיסת הביטחון שלו: הראשון שבהם היה היציאה מן הגדר: הגנה על הביטחון אינה יכולה להתמצות בשמירה בתוך היישובים ובשדות, שכן הניידות והשליטה במרחב הן רכיבי חיוני להגנה על הביטחון; השני, הקמת ארגון ביטחון מקצועי, מאומן היטב, הפועל בפריסה ארצית מתוך נקודת מבט לאומית, הממוקדת בטובת הכלל ולא רק בזו של היישוב הבודד; העיקרון השלישי, פיתוח הרתעה באמצעות קביעת תג מחיר

38 ירמיהו רבינא אגודת השומרים: זכרונות ומעשים – פרקים בתולדות השמירה והביטחון מפני ותיקי אגודת השומרים הא"י (1966).

39 גד קרויזר "הקמת גדר הצפון במרד הערבי ושאלת כישלונה: בחינה מחודשת" קתדרה 120, 201 (2006) (להלן: קרויזר "הקמת גדר הצפון").

40 מרדכי נאור "קונצ'רטו לצינור מס' 1 – צינור המים הראשון לנגב 1947" יישוב הנגב 1900-1960, 6 (מרדכי נאור עורך 1986).

41 מאיר דוידזון דמותו של אלוף במחלוקת 16 (1990).

42 בן-חור, לעיל ה"ש 2, בעמ' 34.

43 שם, בעמ' 23.

לפגיעה ביהודים, שיושג, בין היתר, באמצעות פשיטה על בסיסי האויב בשעות הלילה, כי "הלילה הוא ידיד האמיצים"; העיקרון הרביעי, הכרה בחשיבות המידע המודיעיני על המתרחש בקרב הערבים, שיושג רק מתוך התערות עימם, הכרת שפתם ומנהגיהם; והעיקרון החמישי והאחרון בתפיסת הביטחון, חשיבות הכיבוש הכפול של הקרקע – הן באמצעות הקמת נקודות התיישבות במקומות בעלי חשיבות אסטרטגית, והן באמצעות כיבוש העבודה החקלאית, בעיקר בגליל, שתפחית את התלות בפועלים הערבים.⁴⁴ לצד הידע הרב שרכש בתחום הביטחון, לא יכול היה בן-יחור להתעלם מהתהום שאינה ניתנת לגישור בין אנשי צבא לפוליטיקאים, והחל לפתח מידה מסוימת של בוז, שלא תמיד טרח להסתיר, כלפי הנהגת היישוב. כמו רבים אחרים ביישוב, הוא הבין את חשיבות המרות הלאומית, בתקופה שבה נעדרו אמצעי כפייה ממלכתיים עצמאיים, אך סבר שיש בעייתיות רבה במצב שבו "הפוליטיקאים נשאו ברמה את דגל עליונות המוסדות האזרחיים הנבחרים על הגוף הצבאי".⁴⁵ כפיפות זו היא שהובילה לטענתו לדחיקתם הצידה של ראשי "השומר", הפלמ"ח, וגם של חברים בודדים בשורותיהם, שנחשדו בידי פוליטיקאים כמו בן-גוריון ושאול אביגור, שהם עלולים לאתגר את מעמד ההנהגה הפוליטית או להאפיל על חבריה:⁴⁶

חששו מארגון צבאי חזק ובעל יוקרה שלא יוכלו לשלוט בו [...] מבחינת סמכותם הפוליטית והאישית זה היה צעד מחוכם, אך בטחון ישראל ניזוק במידה מסוימת בשל כך (מפרשה זו למדתי עד כמה מסוכנת פוליטיקה במערכת הבטחון. לימים הוכרחתי אני לשלם את מחירה של אי הסכמה לפוליטיקאים). כשאני עושה את המאזן הכולל, אני מגיע למסקנה שאי אפשר היה להימנע מדיאלקטיקה זו של עימותים בין אנשי בטחון מקצועיים לבין פוליטיקאים. בשעת מבחן בטחוני קשה ניתנת ההגנה בידי אנשי הבטחון [...] אחר כך, בעיתות רגיעה יחסית, מחסלים או מחלישים העסקנים את יחידות-הצבא המובחרות כדי שמעמדם שלהם בצמרת לא יועם. רק לעיתים נדירות בהיסטוריה אפשר כנראה לקיים מזיגה חיובית ושיתוף-פעולה פורה בין אנשי בטחון מקצועיים לבין עסקנים פוליטיים. לצורך זה צריכים לעמוד בראש המערכת הלאומית מנהיגים אמיתיים, ותופעה זו אינה מתרחשת בדרך כלל.⁴⁷

44 ש.ש.

45 ש.ש, בעמ' 45.

46 ש.ש, בעמ' 60.

47 בן-יחור, לעיל ה"ש 2, בעמ' 34.

העימות הראשון של בן־חור על רקע זה עם הנהגת הארגון היה לאחר פרעות תרפ"ט (1929), שנבעו לטענתו מכשל של "ההגנה", אך הובילו רק לחיפוש שעירים לעזאזל בתוך הארגון, ולעזיבתם של כמה ממפקדיו.⁴⁸ גם בתקופת המרד הערבי (1936-1939) מתח בן־חור ביקורת קשה ונוקבת על כישורי המודיעין הכושלים של "ההגנה", ועל הנהגת היישוב היהודי, ובראשה בן־גוריון, שכשלו בזיהוי הסימנים למרד המתקרב.⁴⁹ אך בן־חור כבר הבין שהמענים המתאימים לא יגיעו מהנהגת היישוב, וגם לא מבכירי "ההגנה": "ההיסטוריה הצבאית וניסיוני האישי לימדוני כי שינויים בדרכי־לחימה התחוללו למטה, בשדה־הקרב, בקרב הלוחמים והמפקדים הזוטרים ולא במטות הכלליים ובמועצות הגנרליים".⁵⁰

בתקופה שקדמה למרד הערבי, ובעיקר במהלכו, ניסח בן־חור ויישם את שיטות העבודה הנדרשות ל"הגנה", שהתבססו על שיחותיו עם אנשי "השומר". הראשונה הייתה, כאמור, "היציאה מן הגדר", ובמסגרתה הותקפו יישובים ערביים בחסות הלילה תחת שמירה סטטית, מתוך הנחה כי ההגנה הטובה ביותר היא ההתקפה. גישה טקטית זו הייתה מרכזית בהשקפת עולמו הביטחונית. נוסף על כך, בן־חור הקים את יחידת "הנוודת", שביצעה את פעולות התקיפה,⁵¹ ואת פלוגות השדה שבמסגרתן חתר לאיגום כוחות היישוב תחת מפקדה ארצית, ולא בתוך מסגרת מצומצמת ונפרדת של כל יישוב. באופן אירוני, דווקא עם קום המדינה תמה הקריירה הביטחונית שלו: הוא מונה אומנם לראש אגף ההדרכה במטכ"ל, אך מחלוקת שהתגלעה בינו ובין ראש הממשלה ושר הביטחון דאז בן־גוריון ביחס לדמותו של צה"ל ודרך ניהול המלחמה, הובילה אותו לוותר על דרגת האלוף, ולשרת כנהג בחטיבת גבעתי, תחת שם בדוי.⁵²

בתום המלחמה נסע לארצות הברית והחל בלימודי תואר ראשון בהנדסה. בזיכרונותיו כתב כי לא בחל בשום עבודה, ושם מאחוריו את חילוקי הדעות האידיאולוגיים. בתקופת לימודיו הוא התגורר בביתו של אדם משותק, וסייע לו להתלבש, להתרחץ ולאכול בתמורה למגורים וארוחת בוקר.⁵³ כשהצטרפו אליו אשתו ובנו מצא עבודה כסבל בנמל. בלימודיו הוא פגש סטודנטים ישראלים אחרים; אחד מהם היה איש לח"י, שהתמחה בעבר בהכנת מעטפות נפץ, וסייע לו כעת בלימודי המתמטיקה.⁵⁴

כשחזר לישראל המשיך בן־חור בארגון פעילות התנדבותית בתחום הביטחון בספּר: במאי 1967, במהלך תקופת ההמתנה, הקים את יחידת "המתנדבים לספר" שמנתה כ־500

48 שם, בעמ' 54.

49 שם, בעמ' 70.

50 שם, בעמ' 73.

51 שם, בעמ' 201.

52 דוידזון, לעיל ה"ש 41, בעמ' 233.

53 בן־חור, לעיל ה"ש 2, בעמ' 14.

54 שם.

איש ופעלה תחת פיקודו במהלך המלחמה בשינוע חומרי כיבוי ליישובי הנגב ותיקון משאבות מים ומכונות. היחידה פורקה בתום המלחמה.⁵⁵ במלחמת ההתשה הקים כאמור את הלמ"ס, שבה יתמקד מאמר זה. בשנת 1974 מונה לתפקיד יועץ לענייני ביטחון לראש עיריית קריית שמונה, ופעל להקמת המשמר האזרחי בעיר, במסגרת המשטרה, והיה למפקדו. אך גם הפעם התקשה להתמודד עם התערבות פוליטית בשיקול דעתו בתחום הביטחון, ולנוכח חילוקי הדעות שהתעוררו בנוגע למשמר האזרחי, התפטר מתפקידו.⁵⁶ מן המקובץ לעיל, נדמה שניתן לקבוע כי אליהו בן-חור היה דמות ייחודית, שניחנה בתפיסת ביטחון נרחבת, מוצקה ומעמיקה, תפיסה שאותה פיתח וביסס על שיח עם בעלי ניסיון בתחום, קריאת מגוון מחקרים, ובהסתמך על ניסיונו האישי במשך 25 שנים. עם זאת, חוסר יכולתו או רצונו להתמודד עם הכפיפות לממסד – הפוליטי או הצבאי – הובילו לעזיבתו את המערכת, ואף את המדינה לשנים אחדות. כשחזר ארצה לא ויתר על חזונו הביטחוני, אך המשיך, חרף שינויי העיתים, לפסוע בנתיב הוולונטרי, ולא בזרם המרכזי הצה"לי.

2. הגורמים להקמת הלמ"ס והקשיים שניצבו בפניה

שאלה מסקרנת היא מי הגה את הקמת הלמ"ס, בן-חור או צה"ל? לפי מסלול חייו של בן-חור, ולפי עוצמת התנגדותו של הצבא למיזם, קשה לפקפק בכך שאת הרעיון הגה בן-חור עצמו, ואז ניסה לרתום את הצבא אליו. עם זאת, לעיתים הציג בן-חור את הדברים בצורה הפוכה, כאילו הייתה זו יוזמה של הצבא. זאת, קרוב לוודאי, על מנת להגביר את המוטיבציה של המתנדבים הפוטנציאליים, שהיו בעלי מאפיינים דומים לשלו, להצטרף ליחידה. גם נכונותו לוותר על קרדיט לרעיון, תוך התמקדות בהקמת היחידה, הייתה אופיינית לו.⁵⁷

הגורם המרכזי שהוביל את בן-חור ליזום את הקמת הלמ"ס נשען על תפיסת העולם שפיתח בעת שירותו ב"הגנה": הבנת חשיבותם של יישובי הספר לביטחונה של ישראל, והערכת עוצמת האתגרים שעימם נדרשו תושביהם להתמודד מאז החלה מלחמת ההתשה. בעיות הביטחון ביישובי הספר הצריכו כבר מיום הקמתם קיום תורנויות שמירה של תושבים על בסיס קבוע, דבר שהקשה עליהם לנהל חיי שגרה סדירים. ההסתננויות –

55 שרגא הריגיל "אנשים מאחורי הכותרת – פעם חייל תמיד חייל" מעריב 8.9.1969, 23.

56 מאיר הראובני "מפקד המשמר האזרחי בקרית שמונה מתפטר" מעריב 28.11.1974, 4.

57 בן-חור הגה עם יצחק שדה את הקמת הפו"ש, והצעה שהוגשה ל"הגנה" כללה אותו כמפקד ואת יצחק שדה כסגנו. ארגון "ההגנה" החליט למנות את שדה למפקד ואת בן-חור לסגן, והוא קיבל את ההצעה תוך התמקדות בהוצאת המיזם לפועל. בן-חור, לעיל ה"ש 2, בעמ' 107. ראו גם שאול דגן הפו"ש: פלוגות השדה של ארגון ההגנה (1995).

ועימן הצורך בשמירה – אך גברו בתקופות מלחמה.⁵⁸ בחזור אישי שכתב בן-חור עבור המועמדים ליחידת הלמ"ס, הודגשה מציאות קשה זו: "מצב החרום בארץ, הגובל באחרונה במלחמה ממש, מעמיד במיוחד את הישובים בספר יום-יום ולילה-לילה במטווחי אש האויב, ומתוך כך בנטל ביטחוני כבד ביותר".⁵⁹

גורם נוסף, אידיאולוגי באופיו, ואולי משני בחשיבותו, ניצב ביסודו של המיזם: רצון לחתור לצמצום הפערים שבין המרכז לספר. בריאיון לעיתון "דבר", לאחר שהלמ"ס כבר החלה בפעולתה, הזכיר בן-חור לקוראים: "מלבד העבודה המפרכת מבוקר עד ערב בקרבת הגבול – עבודה קשה כשלעצמה – מצוים אנשי הישובים לעסוק גם בשמירת לילה [...] עלינו לזכור, שהישובים שם הם אזרחים כמונו ולהם נשים וילדים. עלינו לבטא הזדהות עם האנשים שם".⁶⁰

אומנם, בתקופה זו פעל כבר "מפעל ההתנדבות לספר", שהקימה ההסתדרות לאחר מלחמת ששת הימים, ואיגד תחתיו אלפי מתנדבים שהגיעו בעיקר מחוגים אזרחיים מאורגנים: ההסתדרות, העיריות, תנועת הנוער העובד, סטודנטים וחיילים.⁶¹ עם זאת, מתנדביו יצאו בעיקר לסייע לקיבוצים באזורי הספר, ואילו למושבים וליישובים אחרים כמעט לא הוענקה עזרה. זאת, אף שהקיבוצים היו רק מיעוט מבין יישובי הגדר, ומצב השמירה בהם היה טוב בהרבה, כיוון שרבים מחברייהם שירתו במחתרות ובצבא, ולמרות ריבוי מספרם של העולים במושבים, שהיו בעלי ניסיון צבאי מועט, אם בכלל.⁶² כך, עצם קיומו של "מפעל ההתנדבות לספר" רק הבליט את ממדי הפערים בחברה הישראלית. תוכניתו של בן-חור הייתה פשוטה למדי: לקרוא לכלל בני דורו, שהיו בעלי רקע מסוים בתחום הביטחוני – במחתרות, בצבא או במסגרות אחרות – לשלב זרועות במפעל התנדבות משותף למען יישובי הספר. חרף אופייה הפשוט של תוכניתו, ומצוקת הביטחון ביישובי הספר, נתקלה התוכנית כבר מראשית דרכה בהתנגדויות לא מעטות. ב-26.4.1969 התקיימה בבית אליהו גולומב בתל אביב ישיבה שכינס בן-חור ובה הציג את תוכניתו. לישיבה הוזמנו מי שהתאימו לפרופיל הנדרש למתנדבי התוכנית: מעל גיל 50 שאינם משתייכים לצה"ל או להג"א, ובעלי רקע ביטחוני. את דבריו פתח בדיווח על

58 יוסף אוהיון "מערך השיטור של משמר הגבול ביישובי הספר בשנים 1953-1956: בין משימתיות ביטחונית לפעולות אזרחיות וחברתיות" *משטרה והיסטוריה* 2, 48 (2020).

59 חזור "מבצע התנדבות לספר 1969" (ללא תאריך), ארכיון יד טבנקין (להלן: א"ט) 15-18/4/2020.

60 דורון רוזנבלום "כל קשיש וטוב – לנשק" *דבר* 15.9.1969, 3 (להלן: רוזנבלום "כל קשיש").

61 על המפעל של ברל רפטור ראו צבי מגן "ההתנדבות למשקי הספר בעיצומה" *דבר* 24.5.1968, 8. עם פרישתו של ברל רפטור לגמלאות ביולי 1971 הועברה הפעילות של מפעל ההתנדבות למרכז החקלאי.

62 לוי יצחק הירושלמי "הקונסול של קריית שמונה" *מעריב* (מוסף ימים וילות) 10.5.1974, 11 (להלן: הירושלמי "הקונסול"); "הבן נלחם בתעלה האב שומר על גבול לבנון" *מעריב* 11.9.1969, 14 (להלן: "הבן נלחם בתעלה").

תמיכת הרמטכ"ל ואלוף פיקוד הצפון ביוזמה, והוסיף כי לרשותם יועמד משרד בלשכת המטכ"ל, וקצין קישור שיתאם את פעילות היחידה עם צה"ל. עוד מסר כי היחידה שתוקם תהיה עצמאית ותפעל בגבול הצפוני.⁶³

במהלך הישיבה הוחלט להקים שתי ועדות: האחת, שתנסח שאלון למועמדים ותפוצו לאוכלוסיית היעד, והשנייה, שתבחן את מידת התאמת המועמדים מבחינה ביטחונית, מקצועית וכללית להתנדבות ביחידה. נוסף על כך, הוצעו שלוש אפשרויות לשמות ליחידה: "מתנדבים לספר", "לוחמים לספר", או "לוחמי המדינה", אך לא התקבלה הכרעה. רק בישיבה שנערכה לאחר שבוע הוחלט כי שמה יהיה "לוחמי המדינה לספר",⁶⁴ בחירה שעליה ראוי להתעכב: הודגשה הלחימה, הודגשו זהות הגורם השולח (המדינה) וזהות הנשלחים (לוחמים), והודגשה מטרת הפעולה (הגנת הספר), אך הושמט ערך ההתנדבות. נדמה כי המיליטריזם הישראלי לא פסח על שום חלק בישיבה: החל במקום התקיימותה, בית אליהו גולומב, אביו הרוחני של ארגון "ההגנה", עבור בדגשים שהוצגו ביחס לקשר לצה"ל, לרבות תמיכת הרמטכ"ל ואלוף פיקוד צפון במיזם, משרד בלשכת המטכ"ל, קצין קישור בין היחידה לבין צה"ל, וכלה בשמות שהוצעו ליחידה שהדגישו את השורש לח"מ, והשם שנבחר לבסוף. ייתכן כי בן-יחור, חרף מרדנותו, ואף שעזב את מערכת הביטחון בטריקת דלת כפי שתואר לעיל, ביקש מתוך תחושות תסכול וחוסר מיצוי של יכולותיו הצבאיות, לקשור את המיזם לצה"ל. אפשרות אחרת, חלופית או משלימה, היא כי ביקש להציג את המיזם ככזה הזוכה לברכתו ותמיכתו של צה"ל, במטרה להעלות את יוקרתו ואת נכונות ההתנדבות לשורותיו. גישה זו תואמת את אופן ניתוחו של ברוך קימרלינג את החברה הישראלית כחברה מגויסת, שבה שמור לצבא מקום מרכזי, ורבים מאזרחיה שירתו בו במשך הדורות.⁶⁵

אך עד מהרה החלו להתעורר הקשיים. חרף העובדה שחלפו למעלה משני עשורים מאז הקמת המדינה, רוחות הרפאים של העבר לא חדלו לרדוף את ההווה, והמאבק הנסער שפילג את היישוב בשלהי המנדט הבריטי, המשיך להשפיע על החלטותיהם ורגשותיהם של ארגונים ויחידים. בן-יחור עצמו סבר כי ניתן להותיר את משקעי העבר מאחור, אך כבר בישיבת המזכירות הארצית של ותיקי "ההגנה" (2.7.1969) שבה הציג את תוכניתו, הביע אחד מחברי המזכירות התנגדות לשיתוף יוצאי האצ"ל והלח"י במיזם.⁶⁶ ברל רפטור, נציג מפ"ם בוועד הפועל של ההסתדרות, הביע גם הוא את התנגדותו למיזם. בישיבה באוגוסט 1969 דיווח בן-יחור כי קיימת אצל רפטור "מעין התנגדות לנושא", מבלי להרחיב

63 פרוטוקול ישיבת ב"כ הארגונים (26.4.1969), אי"ט 25/18/4-15.

64 פרוטוקול ישיבת ב"כ הארגונים (3.5.1969), שם.

65 ברוך קימרלינג "מיליטריזם בחברה הישראלית" תיאוריה וביקורת 4, 123 (1993).

66 פרוטוקול ישיבת המזכירות הארצית (2.7.1969), אי"ט 25/18/4-15; לבסיסן של חלק מן המחלוקות כאן, ראו שביט, לעיל ה"ש 10.

בעניין.⁶⁷ ייתכן כי רפטור חשש שהמיזם החדש יעיב על "מפעל ההתנדבות לספר" של ההסתדרות, או שהתנגד משום שפעילי הלמ"ס מתחו ביקורת על פעילותו, הממוקדת בקיבוצי הספר בלבד. כך או אחרת, נראה שהתנגדות זו הייתה אף היא בעוכרי הלמ"ס, שכן היא צמצמה את ממדי התמיכה, המועטה ממילא, שלה זכה המיזם.

שני מתנדבים במעלות. מאוספי ביתמונה, צילום: יהושע זמיר

גם הצבא לא שש לאמץ את הצעתו של בן-חור: אלוף פיקוד צפון דוד אלעזר וקציני המטה אומנם הביעו עמדה חיובית בנוגע ללמ"ס,⁶⁸ אך משרד הביטחון בכללותו לא מיהר לרתום עצמו, ובעיקר לא את תקציביו, או לספק סיוע לוגיסטי. ניצחנו המהיר ועתיר ההישגים של צה"ל במלחמת ששת הימים הותיר את ההתנדבות עניין חשוב ברמה התיאורטית, אך לא ברמה המעשית, בעיני הדרג המדיני והצבאי, וככזה שאין טעם להשקיע בו משאבים ומאמצים. שנים אחדות לאחר פירוק הלמ"ס, אמר בן-חור: "דיברתי אז עם גולדה מאיר בעניין זה, היא אמרה: העניין שייך למשה דיין. הגעתי לדיין הוא אמר לי: אליהו אני לא אתערב בזה, זה שייך לצ'רה (צבי צור). הוא, צ'רה, התחיל להבהיל אותנו, שקר בחורף ודברים דומים".⁶⁹

67 סיכום ישיבה במשרדי הלמ"ס (17.8.1969), אי"ט 25/18/4-15.

68 מכתב מבן-חור לדיין (22.6.1969), אי"ט 25/18/3-15.

69 הירושלמי "הקונסול", לעיל ה"ש 62.

ביוני 1969 שלח בן-יחור הנרגז מכתב לדיין, ובו ציין בין היתר כי ההתנגדות לצעד זה מזכירה לו את ימי הקמת פלוגות השדה שנועדו לקדם את תוכנית "היציאה מן הגדר", בעוד מפקדים ב"הגנה" התנגדו ל"חריגה מן השגרה".⁷⁰ דבריו אלה מלמדים כי בן-יחור עצמו הצליח להתעלם ממשקעי העבר בין המחטרות, אך לא מתסכולו ביחס להנהגה הפוליטית והצבאית שנולד בתקופת המנדט, ונראה שלא התפוגג מאז. קורטוב מתחושת חוסר הנחת שאחזה בבן-יחור לנוכח התנגדות צה"ל להקמת היחידה ניתן למצוא בראיונות שהעניק לעיתונות, בעיצומם של הדיונים. בריאיון ל"על המשמר" אמר בן-יחור כי "בלע הרבה צפרדעים", אך לא פירט, כדי להימנע מחיכוכים מיותרים שיפגעו בסיכויי קבלת האישורים הנחוצים להקמת היחידה.⁷¹ בעניין התקציבים המוגבלים שהוענקו לו אמר ליובל שופט, כתב "על המשמר", בהומור מריר "אם אשב בכלא בגלל שימוש בצ'קים דחויים – זכור להביא לי סיגריות".⁷² בריאיון לעיתון "מעריב" בשנת 1974 אמר כי תהליך הקמת הלמ"ס "עלה לי בכסף ובבריאות".⁷³

עם זאת, במשטרה ובמג"ב הביעו ביולי 1969 תמיכה במיזם. מפכ"ל המשטרה דאז, פנחס קופל, שהיה בעבר מפקד מג"ב (1953-1964), הבין את חשיבות תרומתם של המתנדבים בהגנה על יישובי הספר. סגן ניצב א' כהן, קצין היישובים של מג"ב, כתב לבן-יחור כי מג"ב "מעוניין ויעשה כל מאמץ שמבצע ההתנדבות יצליח מהמחזור הראשון ועד גמר המבצע כולו".⁷⁴ לפיכך, לאחר בקשות חוזרות ונשנות, אישרו שר הביטחון והרמטכ"ל את הקמת היחידה, ובישיבה שהתקיימה בלשכת שר הביטחון באוגוסט 1969, סיכם צור את עמדת המשרד בנושא: "אנו לא מסוגלים ובנויים לטפל בארגון כזה, שמחננו שמשמר הגבול קיבל את הטיפול על עצמו – אנו לא בתוך העניין ואין אנו מתכוונים להיכנס לעניין – יחד עם זאת אני מעדיף ביותר את עניין ההתנדבות וזה טוב לכל הצדדים".⁷⁵

כך, בסופו של יום, שולבה פעילות מתנדבי היחידה במג"ב. קשה לדעת אם החלטה זו אכזבה את בן-יחור, שהעדיף בבירור את צה"ל, או שמא הסתפק בכך, והיה כבר שבע אכזבות, ולכן הסתפק בכך שהמיזם יצא לדרכו, מבלי לעסוק בשאלה אם יוכפף לגוף כזה או אחר. יחידת הלמ"ס הוכפפה לפלוגה ח', בפיקודו של סגן ניצב אברהם מרכוס, שכוחותיה הוצבו בגבול לבנון. יחידות משנה של הפלוגה שוכנו בתחנות

70 מכתב מבן-יחור לדיין, לעיל ה"ש 68.

71 יובל שופט "לוחמי המדינה לספר (למ"ס) על המשמר 2.9.1969, 6 (להלן: שופט "לוחמי המדינה לספר").

72 שם.

73 הירושלמי "הקונסול", לעיל ה"ש 62.

74 מכתב מסנ"צ א' כהן בשם מפקד מג"ב לבן-יחור (25.7.1969), אי"ט 15-25/18/5.

75 פרוטוקול הישיבה בלשכת שר הביטחון (20.8.1969), אי"ט 4-15/25/18.

המשטרה שהקימו הבריטים במהלך המרד הערבי (1936-1939) בגבול לבנון,⁷⁶ ומהן יצאו לפעילות המבצעית, דבר שהוביל לפיזורן לאורך הגבול, בקרבת היישובים שבהם פעלו מתנדבי הלמ"ס.

מסמך שגיבש אליהו בן-יחור על אודות התקציב הנדרש להקמתה של היחידה תיאר לא רק את צרכיה החומריים מנקודת מבטו, כי אם גם – ואולי בעיקר – כיצד הצטיירה דמותה בעיניו.⁷⁷ התכנון התקציבי התבסס על עשר חוליות בנות שישה מתנדבים כל אחת, שיצאו מדי יום ראשון בשעה 5:30 ליישוב הספר שבו שובצו, ויסיימו את תורנותן ביום ראשון שלאחריו, בשעה 4:00. העלות המרכזית בתקציב הייתה מנגנון ההפעלה ובו ארבעה עובדים, שינהלו בשכר את פעילות הלמ"ס ממשרד שימוקם בלשכת המטכ"ל. למשרד לא הוקצה תקציב נפרד, דבר המלמד כי בן-יחור הניח שצה"ל יקצה משרד ליחידה. שכר העובדים תומחר לפי תפקידם – ומינם: קצין מנהלה (2,000 לירות לחודש); עוזר לקצין; מפקח על הפעילות שיבקר ביישובים, ויהיה קניין ואיש חוץ (1,500 לירות לחודש לכל אחד); ו"פקידה מדפיסה" (600 לירות לחודש).

עוד הובאו בחשבון הוצאות נוספות שיידרשו עבור העובדים הקבועים, לרבות הוצאות סוציאליות (20,000 לירות); הוצאות משרדיות (6,000 לירות); והוצאות "דלק ושונות" עבורם (12,000 לירות). הפקידה, ששכרה ממילא היה הנמוך ביותר, לא הובאה בחשבון בהקשר זה. לצד המנגנון המרכזי, תוכננה הקמת חמישה מרחבים, על פי צפיפות האוכלוסייה, ועל כל מרחב יופקד קצין מתנדב שירכז את הפעולות, לרבות גיוס, אימונים והדרכה (18,000 לירות).

ביחס למתנדבים עצמם היה התמחור צנוע יותר: ביטוח לאומי (3,500 לירות); "ביטוח סיכון מלחמה פסיבי" (50,000 לירות); הסעות מתנדבים הלוך וחזור (31,200 לירות); מנות קרב (40,000 לירות); אספקה טרייה כגון ביצים וירקות (52,000 לירות); והוצאות הנדרשות עבור המתנדבים כגון תנורי חימום לחורף, ציוד מטבח, מגפיים, מעילי גשם או פנסים למקרה של הפסקת חשמל (5,000 לירות). נוסף על כך, הובאו בחשבון "הוצאות בלתי נראות מראש" (10,100).⁷⁸

76 גד קרויזר הטיגארטים: הקמת מצודות המשטרה הבריטית בארץ ישראל 1938-1943 (2011).

77 "הצעת תקציב לפעולות למ"ס" (16.8.1969), אי"ט 15-18/3.25.

78 שם.

3. "כנראה שעדיין זקוקים לי": גיוס מתנדבים ומאפייניהם

התוכנית להקמת הלמ"ס כללה גיוס 10,000-15,000 מתנדבים⁷⁹ מבין כ-140,000 איש בעלי הרקע הביטחוני המתאים על פי נתוני משרד הביטחון.⁸⁰ לכל מועמד נשלח חוזר בחתימתו של בן-יחור, ובו נכתבו בין היתר הדברים הבאים:

מצב החירום בארץ, הגובל באחרונה במלחמה ממש, מעמיד [ב]מיוחד את היישובים בספר יום-יום ולילה-לילה במטווחי אש האויב, ומתוך כך בנטל בטחוני כבד ביותר. בעקבות פנית צה"ל, אנו, לוחמי המדינה למן הקמתה, ולוחמי המדינה - בדרך להקמתה, נשתף עצמנו בפועל ובהתמדה בהגנת יישובי הספר, ולהגשת עזרה לפי מיטב יכולתנו. לפיכך אנו פונים אליך, להמשיך במסורת ולהוכיח, לעצמך ולכלל ישראל כאחד, כי עוד לא פסה רוח התנדבות מקרבנו. הפעם אנו נדרשים לצאת לעיירות פיתוח ולמושבים בספר, בצפון הארץ, בעמק בית-שאן, על גבול הלבנון ונהר הירדן, ולהגיש שם עזרה, ככל אשר תושט עלינו [ההדגשות הוספו].⁸¹

בחוזר מודגש מסר של המשכיות ("הפעם") ומודגשת חשיבותה של הפעילות הנחוצה, החיונית ממש, ושופעת המשמעות הלאומית: לא מתוך צורך אישי חלילה של המתנדבים, או מעודף זמן פנוי, כי אם פעילות מוסדית, לפי דין התנועה, לפי בקשת הנהגת היישוב ("אשר תושט עלינו"). בחוזר פורט גם טיב ההתנדבות הנדרשת: התחייבות המתנדבים לשמירה למשך שבוע ביישובים, עריכת תצפיות בקו הגבול, איוש בתי חולים שדה, נהיגה באמבולנסים, אחריות על מכשירי הקשר, הסעת פצועים ברכביהם הפרטיים של המתנדבים, וביצוע תיקונים חיוניים בתחום החשמל, הבניין והשרברבות לאחר הפגזה.⁸² "ארגון יוצאי ההגנה" הופקד על איתור המועמדים והכנת התשתיות לגיוס. הבחירה בו נבעה כנראה בגלל היותו הארגון הגדול ביותר, או מכיוון שבן-יחור הכיר מקרוב את יכולותיו, ולא בשל משקעי העבר והיריבויות בין הארגונים השונים.⁸³ ניסיונות איתור המועמדים נעשו בכמה דרכים: פרסום מודעות בעיתונים מראשית אוגוסט 1969, שעוצבו

79 עיטור על"ה (עיטור לוחמי המדינה) מוענק בידי משרד הביטחון מאז שנת 1968 למי שהיה חבר בארגון צבאי או בעל אופי צבאי בין השנים 1909-1948, לרבות "השומר", "ניל", "ההגנה", "אצ"ל, לח", חיילי הגדודים העבריים במלה"ע הראשונה, מתנדבים במשטרת המנדט ובנוטרות, ארגונים וגופים שעסקו במפעל ההעפלה, לחמו בנאצים, ריצו עונשי מאסר בתקופת המנדט ועוד. ראו באתר משרד הביטחון <https://www.mod.gov.il/pages/heritage/etorim.asp>

80 בן-יחור למושה דיין (22.6.1969), אי"ט 25/18/3-15.

81 חוזר עבור "לוחמי המדינה לספר", אי"ט 25/18/4-15.

82 שם.

83 "ארגון יוצאי חברי ההגנה" הוקם לאחר מלחמת 1948, וחבריו שירתו ב"הגנה" עד להקמת צה"ל

בסיועו של אביגדור פרי, בעל משרד ליחסי ציבור בתל אביב שהתנדב ליחידה;⁸⁴ באמצעות אגף כוח האדם בצה"ל;⁸⁵ ובאמצעות פניות של מקימי היחידה למכריהם. המיזם זכה לתהודה נוספת כשהחלו להתפרסם על אודותיו מאמרים בתקשורת, שכללו ראיונות עם מתנדבים נלהבים. עם זאת, לא פעם התאפיין הסיקור התקשורתי בהומור לגלגני, כפי שניתן ללמוד מכותרות המאמרים, כמו למשל "הסבתא מרמת גן הותירה את הנכדים בעורף ויצאה לחזית" ("מעריב" 8.9.1969), או "כל קשיש וטוב לנשק" ("דבר" 15.9.1969) וגם "הלמ"ס כבשו את מטולה" ("למרחב" 5.9.1969).

יחידת הלמ"ס שלחה פנייה ראשונית לכל מי שהתאימו לפרופיל ההתנדבות לפי המידע שנאסף בצה"ל. הפנייה כללה מידע על המיזם ושאלון שבו התבקשו למלא פרטים אישיים, את שם הארגון הביטחוני שאליו השתייכו בעבר, דרגה, השכלה, מקצוע וכישורים נוספים.⁸⁶ בעיתון "דבר" תוארה ההתרגשות שאחזה באחד המתנדבים עם קבלת המכתב: "שאלון קטן ופשוט הגיע אלינו הביתה. מה הוא חולל בקרבנו! לפתע נתעוררו בנו עשרים וכמה השנים האחרונות. ברטט ניגשנו לארון הבגדים ופתחנו אותו: כמה בגדי חאקי מתקופת ההגנה, כמה אביזרים ששרדו למזכרת מימי השירות בצבא הבריטי, בבריגדה".⁸⁷

רק קומץ מחברי הקיבוצים נרתמו למיזם, בטענה שהם תורמים ליישובי הספר דרך "מפעל ההתנדבות לספר" של ההסתדרות,⁸⁸ וכי עזיבתם את הקיבוץ למשך כמה ימים תפגע בשגרת העבודה במשק. בין חברי הקיבוץ המעטים שנענו לקריאה היה מאיר בליק, חבר קיבוץ משמר השרון בעמק חפר: "כמובן שמזכיר הקיבוץ עיקם מעט את האף, כאשר הודעתי לו על יציאתי לספר. אני הרי עובד ותיק בלול, ויציאתי לתקופה של שבוע עלולה ליצור בעיות של כוח אדם. אבל בסופו של דבר, חייב גם אני לתרום משהו למדינה כחייל ותיק. עזבתי את הכל בקיבוץ – ובאתי".⁸⁹

ההתנדבות ללמ"ס נעדרה זיקה ארגונית או פוליטית, והייתה פתוחה לכל שכבות הציבור מכל הארץ. בני-חור התנגד ל"התנדבות מאורגנת", מעין זו שאפיינה את "מפעל ההתנדבות לספר" של ההסתדרות, והדגיש כי הגיוס חייב להתבסס על החלטה אישית. את ההתנגדות להתנדבות מאורגנת בעלת זיקה פוליטית נימק אחד ממקימי היחידה כך:

84 "מוקמת יחידת מתנדבים של לוחמי המדינה לספר" **הצפה** 13.8.1969, 6; "יחידת מתנדבים של לוחמי המדינה לספר" **על המשמר** 13.8.1969, 8; שופט "לוחמי המדינה לספר", לעיל ה"ש 71; "גדל מספר המתנדבים לספר" **מעריב** 21.9.1969, 7.

85 "140,000 לוחמים לשעבר ייקראו להשתתף בתנועת ההתנדבות לספר" **דבר** 21.9.1969, 3.

86 רוזנבלום "כל קשיש", לעיל ה"ש 60.

87 אראלה דלדה לבני "המתנדבים בספר" **דבר** 15.9.1969, 3.

88 "יחידת מתנדבים חדשה: לוחמי המדינה לספר" **על המשמר** 27.8.1969, 6.

89 "מצבא ניקולאי לדובב" **מעריב** 26.9.1969, 15 (להלן: "מצבא ניקולאי לדובב").

"אין אנחנו מתכוונים להתקשר עם וועדי עובדים, או להיכנס למשא ומתן על תשלום שכר למתנדבים, או כיצד לאפשר למתנדב לקבל בעת התנדבותו את הפרמיה [...] אם רצונו של מישוה להתנדב – יעשה זאת על חשבונו הפרטי"⁹⁰. ואומנם, לא פעם נדרשו המתנדבים לשלם מכיסם הפרטי כמה מהוצאות ההתנדבות, לרבות הסעות ומזון. מתנדבי הלמ"ס היו ברובם גברים, אשכנזים, עירוניים, בני 50-75. היו ביניהם רופאים, עורכי דין, ציירים, אומנים, טכנאים, עקרות בית ופקידים.⁹¹ דרישת הסף, בנוגע לרקע בתחום הביטחון, שיקפה את דמותה המגוונת של החברה הישראלית בתקופה זו, אך גם את פערי המעמדות והמגדר שרווחו בישראל בעת ההיא: בין המתנדבים היו אזרחים ששירתו בצבא הבריטי, במשטרת המנדט, נוטרים, יוצאי הבריגדה היהודית, ותיקי "ההגנה", האצ"ל, הלח"י והפלמ"ח, צבא פולין, רוסיה ועוד,⁹² ומספרן של הנשים היה מועט יחסית.

מה הניע את האזרחים האלה לעזוב את בתיהם ועיסוקיהם ולצאת להתנדב ביישובי הספר בגבול לבנון, תוך סיכון חייהם, ואף מתוך התלהבות של ממש? ניתן להציע שני הסברים: האחד, גילוי סולידריות והזדהות עם מצוקות תושבי הספר, ורצון לסייע להם במידת האפשר בהגנה על ביטחונם. חנוך קלעי, שהוצב לשמירה במושב דובב, כתב לאליהו בן-חור: "כולנו היינו מרוצים מאוד מן המאמץ שעשינו בשמירה ובעבודה. יצרנו קשרים מצוינים עם המושב"⁹³. דבריו ייצגו נאמנה את תחושת רבים מהמתנדבים. ההסבר השני הוא תחושת הערך העצמי שהעניקה להם ההתנדבות, בעיקר לנוכח גילם המתקדם, והנוסטלגיה שחשו לעידן הוולונטרי. יצחק בהט, מתנדב למ"ס בן 72, אשר שירת כקצין בצבא רוסיה במלחמת העולם הראשונה, והתנדב עם אשתו במושב דובב, אמר לעיתונאי "מעריב": "אני אמנם פנסיונר, ולמלחמת ששת הימים לא לקחו אותי, אבל כנראה שעדיין זקוקים לי"⁹⁴. קאזימיר רוטנברג, מתנדב למ"ס שהיה טייס בצבא פולין במלחמת העולם השנייה,⁹⁵ אמר בקצרה: "אני מרגיש שעוד אפשר לעשות משהו לטובת היישובים הנמצאים בקו הראשון"⁹⁶.

90 "הבן נלחם בתעלה", לעיל ה"ש 62.

91 "יחידת מתנדבים חדשה החלה לפעול בגבולות בשמירה ועבודות ביטחוניות", אי"ט 15-2/18/25

92 "לוחמי המדינה לספר – לשמירה ועבודות ביטחוניות" היום 6, 27.8.1969.

93 מכתב מחנוך קלעי לבן-חור (25.8.1969), אי"ט 15-3/18/25.

94 "מצבא ניקולאי לדובב", לעיל ה"ש 89.

95 צבא פולין, כמו גם חיל האוויר שלו, היו מצומצמים בהיקפם ונחותים ביכולותיהם בהשוואה לאלה של צבא גרמניה. באוקטובר 1939, לאחר הימלטות ממשלת פולין וכיבוש המדינה בידי הצבא הגרמני, חדלה פולין להתקיים כמדינה, ועימה צבאה.

96 יעקב ארזי "מטולה בקצה האצבע" מעריב 22, 19.9.1969.

העיתונאי חביב כנען הציג את הסיפוק שחש בשבוע ההתנדבות שלו במסגרת הלמ"ס במטולה כך: "מפעל ההתנדבות להגנת הספר מצטיין בשני דברים המעניקים תחושה נפלאה למשתתפיו: הנך נוכח שלמרות התקדמותך בגיל באפשרותך לאחוז בנשק ולחסום את הקטעים הפרוצים בגבול; ניתן לך לפעול בצנעה, בחברת אנשים מחוגים שונים, בלי שהתנדבותך תתחיל במסיבה עם נאומים ותסתיים בטקס חגיגי עם צלמים", תוך שהוא רומז במילים אלה להתנדבות הפוליטית באופייה של "מפעל ההתנדבות לספר" מטעם ההסתדרות.

עם זאת, גילם המבוגר של המתנדבים הצריך דיון בשאלת מצבם הרפואי, ואימתי תיפסל מועמדותם. ד"ר ברוך פדה, מתנדב למ"ס ששירת כקצין רפואה ראשי בצה"ל בשנים 1956-1962,⁹⁷ קבע עיקרון מנחה פשוט: כל מתנדב יודע אם הוא כשיר לשמירה ועבודה, אם לאו. ככלל, לא נדחו אנשים מלהתנדב בגלל מגבלות רפואיות, כי אם נעשה ניסיון לביצוע התאמות נדרשות: כך למשל, אזרח שהיה מוגבל בהליכה מרובה וגויס ליחידה, הוצב במקום שבו נדרשה שמירה סטטית בלבד.⁹⁸ במקרה אחר, אזרח בעל מוגבלות רפואית ביקש בתוקף להתנדב, ולמרות חששותיה של בתו ופנייתה ללמ"ס לסרב לגייסו, בקשתו אושרה.⁹⁹

למתנדבים היה ביטוח מכוחו של חוק נפגעי הספר במקרה של פעולות אויב, והביטוח הלאומי חל עליהם במהלך הנסיעה ליישוב וממנו. עם זאת, לא שולם עבורם ביטוח צד שלישי, חרף קיומה של אפשרות תביעות מעין אלה. הבעיה אומנם "הטרידה את המארגנים"¹⁰⁰ אך קרוב לוודאי שצה"ל לא רצה, ומג"ב לא יכול היה, לשאת בהוצאה ניכרת זו.

תהליכי "החיוול" ליחידה שיקפו דפוסי פעולה צבאיים-היררכיים, שאותם הגה קרוב לוודאי בן-יחור עצמו: עם קבלתו ליחידה, נופק לכל מתנדב כרטיס אישי שנשא את חותמת היחידה.¹⁰¹ ייתכן שהכוונה הייתה להעניק למתנדב תחושת שייכות, ואולי גם היה בכך רצון להידמות למסמך הצה"לי. נוסף על כך, נדרש המתנדב להצהיר אמונים עם גיוסו: "אני מצהיר בזה על הצטרפותי ליחידת לוחמי המדינה לספר, על נכונותי לשרת במסגרת היחידה ולבצע תוך נאמנות, דבקות במטרה ודייקנות, כל הוראה שתיתן לי במסגרת שירותי ביחידה".¹⁰² בדומה לכרטיס האישי, ניתן להעריך כי גם

97 ד"ר פדה מילא שורת תפקידים בכירים במשרד הבריאות, לרבות מנכ"ל המשרד. ד"ר ברוך פדה, מנכ"ל משרד הבריאות" דבר 15.3.1951, 6.

98 הריגיל "אנשים מאחורי הכותרת", לעיל ה"ש 55.

99 "הבן נלחם בתעלה", לעיל ה"ש 62.

100 מכתב מאת יקותיאל קרן, ראש אגף המנהלה של המשטרה אל א' אגמון, הממונה על התקציבים במשרד האוצר (6.10.1969), אי"ט 25/18/7-15.

101 אי"ט 25/18/4-15.

102 רוזנבלום "כל קשיש", לעיל ה"ש 60.

הצהרת האמונים נועדה בעיקר להעניק למתנדב תחושת שייכות ליחידה, ולשזור חוט דקיק של זיכרונות בינה לבין טקסי ההשבעה של ארגוני המחותרת בתקופת המנדט, שחלקם היו דרמטיים למדי.¹⁰³

ג. עלייתה ונפילתה של יחידת הלמ"ס

על פי נתונים שמסר בן-חור לעיתונות, עד אוגוסט 1969 גויסו ליחידה 1,000 מתנדבים, לפרקי זמן שנעו בין שבוע לשבועיים. כארבעים מהם, וביניהם בן-חור, החלו בפעילותם במועד זה בשלושה יישוביים בגבול לבנון.¹⁰⁴ בתחילת השבוע הוסעו המתנדבים צפונה, אך לעיתים, בשל מחסור בתקציב, הגיעו ליישובים במכוניותיהם הפרטיות.¹⁰⁵ עם הגעתם לצפון, חולקו לחוליות בנות שישה חברים, שבהן נכללה לרוב אישה אחת, ומפקד אחד ששימש בעברו כקצין. לעיתים היה מספר חברי החוליה מועט יותר, בשל מחסור במתנדבים.

מתנדב במעלות. מאוספי ביתמונה, צילום: יהושע זמיר

103 בן-חור עצמו תיאר באוטוביוגרפיה שלו כיצד הגיע לשער בית הספר לבנות בשכונת נוה צדק, כשבידיו סיסמה בלבד: "חשתי שאני עומד להיכנס למסדר סודי [...] החדר היה גדול ומחולק לשניים, חלק היה מואר וחלק חשוך. קול מן החלק החשוך ביקשני לשבת על כיסא בחלק המואר. התרגשתי מאוד. המסורין הלהיבו את דמיוני" ובסיום השבעתו, כפי שהוא מתאר את הדברים "בא הצימוק שבעוגה: התבקשתי לקום ולגשת לשולחן סמוך, שעליו היה תנ"ך ואקדח. בחגיגות רבה נשבעתי להיות נאמן ומסור לכל ענייני ה'הגנה' לעולם [...] הטקס עשה עלי רושם אדיר". בן-חור, לעיל ה"ש 2, בעמ' 40. יחס דומה לטקס זה מופיע גם באוטוביוגרפיה של אורי אבנרי, שהושבע אף הוא בגיל 15 לאצ"ל, בכיתת בית ספר: "לבי הלם בחוזקה, רגלי היו חלשות. ידעתי שזוהי השעה הגדולה בחיים. אחרי שנים של חיי שגרה, בבית הספר ובעבודה, אני עומד להתחיל בפרק חדש, מהפכני, מסוכן, בעל חשיבות עליונה. בפתח בית הספר עמדו שני צעירים, בן ובת, שנראו כמו כל זוג אחר, והסתכלו בי באדישות. עברתי על פניהם כשלבי הולם. זהו זה! שמירה! מחתרת! סרטים וספרים רומנטיים עברו לנגד עיני. הנה הסכנה! הנה החיים האמיתיים!". אורי אבנרי אופטימי 95 (2014).

104 "יחידת מתנדבים חדשה פועלת בעבודות ביטחוניות ביישובי הספר" דבר 27.8.1969, 12.

105 שופט "לוחמי המדינה לספר", לעיל ה"ש 74.

תנאי הפעילות נקבעו בהסכם שהתגבש בין בן־חור לבין מפכ"ל המשטרה פנחס קופל (2.7.1969), ולפיו יוצבו המתנדבים ביישובים בפיקוד צפון בלבד, יפעלו בפיקוח מג"ב שגם יאמן וידריך אותם, וכן יקצה להם אוהלים ללינה, מזרנים ושמיכות.¹⁰⁶ בפועל, לעיתים ניתנו למתנדבים חדרים בתוך היישוב עצמו, ולפיכך לא נדרשו לישון באוהלים. עוד נקבע בהסכם שהמתנדבים ידאגו לאספקת המזון שלהם וירכשו אותו מכספם, אם כי מדי פעם סופקו להם מנות קרב או תקציב למזון טרי. מפקדת המטה של פלוגה ח' הייתה אמונה על התיאום המבצעי ועל חלוקת המשימות למתנדבי הלמ"ס.¹⁰⁷ ההתנדבות ביישובי הספר כללה דאגה לביטחון התושבים באמצעות סיוע בשמירה, חפירת שוחות ושיפוץ מקלטים, אך לא פעם נהגו המתנדבים לסייע גם במלאכות נוספות שנדרשו. פעילותם של המתנדבים ביישובי הספר אפשרה מפגש מרתק ומסקרן בין התושבים למתנדבים, הזדמנות להכיר אלה את אלה ולנסות לגשר על הפערים העצומים שהפרידו בין העולמות שאליהם השתייכו. מפגשים אלה שיקפו את קווי המתאר התרבותיים והמגדריים של החברה הישראלית בת התקופה, כפי שימחיש הפרק.

1. "הוכחנו את עצמנו יפה": העיתונאי חביב כנען בשורות הלמ"ס

בספטמבר 1969 החליט עיתונאי "הארץ" חביב כנען לשים את נפשו בכפו, ויצא כמתנדב למ"ס לשבוע ימים במטולה. המאמר שפרסם בעקבות ההתנסות,¹⁰⁸ נפתח בחשיפת פרט אישי קטן: בדיוק ביום שבו החלה התנדבותו בלמ"ס מלאו 25 שנה ליום שבו פשט את מדיו, לאחר שירות של יותר משמונה שנים, ומאז למעשה לא אחז בנשק. "טוב היה איפוא ללבוש שוב חאקי ולצאת במשאית צפונה". יחד עימו נסעו במשאית גברים ונשים. לדבריו הנשים "נראו נמרצות, חניכות דור ההגנה או ראשונות צה"ל", והמשאית שיקפה אף היא את רוח התקופה: לא משאית מאובקת, כי אם "דחוסה מזוודות", שעברה בנתניה, בחדרה ובחיפה כדי לאסוף מתנדבים נוספים, ויעדה הסופי – תחנת מג"ב בעכו. באולם ההרצאות של תחנת מג"ב פגשו את "המפקח יוחנן החייכני" שהסביר להם על בעיות הביטחון באזור, משם יצאו למטווח: "הוכחנו עצמנו יפה: דמויות הנייר שהוצבו מולנו נוקבו ככברה, והלימונדה הקרה שהוגשה בתום המטווח (2 כדורים לחימום הכתף ו-10 למטרה) היתה לכן טעימה שבעתיים". עם סיום המטווח חולקו המתנדבים ליחידות של ארבעה גברים ואישה, ופוזרו בין חמישה יישובים בגליל העליון.

106 מכתב מבן־חור למפכ"ל פנחס קופל (2.7.1969), אי"ט 15-25/18/3.

107 מכתב ממפקח משנה, י' בנדק, לראש מדור יישובים צפון (6.10.1969), א"מ ל-323/13.

108 חביב כנען "לוחמי המדינה שומרים בספר" הארץ 7.10.1969.

כנען עצמו נשלח למטולה, הוא וחמשת חברי היחידה יצאו לדרך ברכבו של אחד המתנדבים. בעל הרכב היה "תעשיין מתל אביב שהוא גם איש חברה ידוע", והמתנדבים הנוספים היו פנסיונר מחברת החשמל בחיפה, שלמד בנעוריו בישיבה ברוסיה; ספר מחיפה; וחברת מושב בשרון "אשר בצד הטיפול הנאה בדיאטה שלנו הצטיינה גם במזג אישי טוב". בדרך ליעד עצרו לסעוד בראש פינה, שם קיבל התעשיין "ברוח טובה" את הדוח שכתב לו שוטר, כיוון שחנה בניגוד לחוק.

עם הגעתם למטולה דאגו להם שוטרי מג"ב למגורים ולאספקת מזון: ניתנו להם מנות קרב של מג"ב, וכן 50 לירות לצורך רכישת תוספות כגון ירקות, פירות וחמאה. התושבים קיבלו את המתנדבים בחיבה רבה, והמועצה המקומית סירבה לגבות תשלום בעבור שיחות טלפון עם משפחותיהם. הם התגוררו בדירה המיועדת לעולים חדשים "שם קידמו את פנינו קורי עכביש בחדר המקלחת ואביזר מוזיאוני במטבח: הפרימוס". כעבור 24 שעות הוחלף האביזר המוזיאוני בכיריים של גז. האישה היחידה שהייתה בחוליה התקשתה להסתיר את אכזבתה מפעילותם בימים הבאים, החליטה "כי אין זה מה שחשבה", ונטשה את הספר עוד בטרם הסתיים השבוע.

לעת ערב יצאו לשמירה ביחידה מעורבת שכללה מתנדב, איש מילואים אחד או שניים, ושומר בשכר מטעם המושבה. המשותף לכולם היה שליבם לא היה נתון לשמירה: מתנדבי הלמ"ס התגעגעו לבני משפחתם "ותכננו באפלת הלילה 'הצפוני' כיצד לנסח בקשתם להרשות להם 'לקפוץ' לבתים או לגבעתיים לשעות מספר לראות את המשפחה", ואילו השומרים המקומיים היו עולים חדשים שעבורם הייתה השמירה בבחינת הכנסה נוספת. "איש איש ובעיותיו האישיות, זכרונותיו ואכזבותיו". עם זאת, חרף הקשיים, השמירה עצמה הייתה קודש הקודשים, ונדמה שמתנדבי הלמ"ס הקפידו על עקרונות היסוד שלה יותר מן השומרים בשכר ואנשי המילואים גם יחד:

בשמירה עצמה הקפדנו על שקט מוחלט. נמצאנו על הגבול ממש. עלטה כבדה שררה מסביב. השעות חלפו תוך שינוי מתמיד של מצב התנוחה: שכיבה בנוסח מארב, מסתור בין עצים, ישיבה על אבן – כשהעיניים סורקות את האפלה והאוזניים לטושות להבחין כל אוושה אם מקורה באויב או ברוח. ידענו כי מולנו, אולי במרחק כמה מטרים, עשויות חוליות האויב לנסות לגלות את תנועתנו כדי להפתיענו.¹⁰⁹

מתנדבי הלמ"ס, שהיו מוותיקי היישוב, הכירו טוב יותר מתושביו הנוכחיים, עולים חדשים ברובם, את ההיסטוריה הארוכה של האזור. עובדה זו אפשרה להם לראות בצורה

שונה את המציאות הקשה במטולה, וסייעה להם לעזוב את המקום ולסיים את שבוע ההתנדבות בתחושת אופטימיות:

כשהיינו צועדים עם שחר לדירה כדי להתפרק ממתחות שעות השמירה, וראינו כי עשרות בתים חדשים ניבנו במטולה, נוסף על הרחוב הראשי הישן, וטראקטורים מטרטרים בישור הקרקע לבניה נוספת, ואוטובוסים אוספים פועלים לעבודה במפעלי התעשייה באיזור, ידעו שבחמישים השנים שעברו מאז צמחה עוצמה שלא גיחת טרור, ואף לא פלישת צבא סדיר לא תוכל לה. הרגשה זאת ליוותה אותנו כאשר נפרדנו מהספר עם שחר יום א', כדי לשוב לחיינו הרגילים בעורף.¹¹⁰

התמונה ששורטטה בידי כנען, דמתה לזו שתיארו מתנדבים רבים אחרים, שהעלו גם הם את רשמיהם משבוע ההתנדבות על הכתב. מכתביהם לא פורסמו, אלא נשלחו לבני-חור, ולעיתים רחוקות יותר לנמענים אחרים. בתתי-הפרקים הבאים אסקור את הרשמים שתוארו במכתבים אלה, הן בנוגע לתפקידים הביטחוניים, הן בנוגע לעבודות נוספות שביצעו, והן בנוגע למפגש עם תושביהם של יישובי הספר.

2. שמירה ועבודות ביטחוניות

סמכותם החוקית של מתנדבי הלמ"ס לפעול בתפקידי ביטחון ביישובי הספר נשענה על מסגרת נורמטיבית כפולה: חוק הרשויות המקומיות,¹¹¹ שקבע כי הממשלה רשאית להחליט כי בשטח פלוני תהיה השמירה נתונה בידי המשטרה ותבוצע בסיוע האזרחים; וחוק הגמלאות לנפגעי הספר¹¹² שנחקק בשנת 1956 לנוכח נחשול ההסתננות. עם קליטתם ביחידה נדרשו המתנדבים לבצע אימון ומטווח ירי בנשק קל מסוג עוזי, בפיקוח שוטרי מג"ב.¹¹³ כשהגיעו ליישוב קיבלו נשק מרכז הביטחון השוטף (רב"ש) של מג"ב, שהיה ממונה על ניהול ואחזקה של מחסן הנשק ביישוב.¹¹⁴ סדר יומם של המתנדבים כלל ארבע שעות שהוקדשו לעבודות ביטחוניות, כגון חפירת שוחות, שיפוץ מקלטים ומתיחת גדרות תיל,¹¹⁵ וארבע שעות מנוחה. בשעה 19:00

110 ש.ם.

111 חוק הרשויות המקומיות (הסדרת השמירה), התשכ"א-1961.

112 חוק הגמלאות לנפגעי הספר, התשי"ז-1956.

113 דוח מטווח (29.9.1969), א"מ ל-323/13.

114 "הוראות לשמירה", א"מ ל-323/13.

115 "לוחמי המדינה לספר יוצאים לשמירה ועבודות ביטחוניות" למרחב 27.8.1969, 6.

החלה השמירה, והיא הסתיימה בשעה 4:00 למחרת.¹¹⁶ בתוך היישוב שמרו המתנדבים בזוגות שהורכבו ממתנדב לצד תושב היישוב, ואילו את השמירה מחוצה לו ביצעו שוטרי מג"ב וחילי צה"ל.¹¹⁷

טרם היציאה לשמירה תדרך שוטר מג"ב את המתנדבים, והסביר את מאפייני הפעילות של המחבלים, את הוראות הפתיחה באש, ואת הצורך בדריכות מבצעית במהלך השמירה.¹¹⁸ אחד המתנדבים כתב עם סיום הפעילות במושב אביבים לבן-יחור: "הרב"ש הינו בחור טוב, רציני, יודע יפה את תפקידו. מוסר את התדריך לילה לילה, בקיצור נמרץ ולעניין, מעיר את הערותיו בטקט ובאותו זמן באופן נמרץ. הנ"ל עושה מאמצים לעזור לנו בסידורים ארגוניים וזה נפלא."¹¹⁹ המתנדב חנוך קלעי כתב כי הקשר האישי עם הרב"ש של היישוב התפתח במהירות, ובליל שבת ערכו סעודה משותפת עימו ועם משפחתו.¹²⁰

חלק מהמתנדבים מתחו במכתביהם ביקורת, לעיתים נגועה בדעות קדומות, על נוהלי השמירה במושבים. מתנדב מתל אביב תיאר את פעילותו במושב אביבים:

1. ביישוב 50 משפחות, מהן מתקימות 12 כבר הרבה שנים משמירה.
2. היישוב מורכב מיוצאי הרי אטלס שבמרוקו ורמתם התרבותית נמוכה ביותר. אי אפשר היה, למשל, גם לאחר שקבלו שכר מיוחד, להביאם לכך שהחצר מסביב לבתיהם תנוקה מפחים, אבנים וסמרטוטים בכדי להקל על גלוי מוקשים.
3. זלזול רוב השומרים, בני המקום, בתפקידם – מתבטא בשמירה עם טרנזיסטורים שלהם מקשיבים בדרך רגילה או ע"י אוזניות, במפגש שתים שלוש חוליות שמירה תחת פנס רחוב וקיום שיחות ממושכות בקולי קולות, ולבסוף, בשינה ללא בוש. השומרים מפחדים להתרחק מהבתים בכיוון גדר הבטחון, וחלק גדול מהיקף היישוב נמצא, למעשה, ללא שמירה.
4. אלה בין השומרים מבני המקום המבוגרים יותר והמזלזלים פחות בתפקידם, לא מאמינים (בצדק) ביעילות שמירתם וסומכים על קיום מארבים של צה"ל החוצים בין היישוב ובין הגבול, וכן על אמונות שוא

116 "סדר יום" (ללא ציון תאריך), אי"ט 25/18/3-15.

117 "לקחים מהשמירה" (ללא ציון תאריך), אי"ט 25/18/3-15.

118 "הוראות לשמירה", לעיל ה"ש 114.

119 "לקחים מהשמירה", לעיל ה"ש 117.

120 מכתב מקלעי לבן-יחור, לעיל ה"ש 93.

ופטליזם. הם טוענים שבמקרה של התקפה רבתי ע"י כנופיות, תהיה פניקה ובריחה מהמקום על כל הנובע מזה.¹²¹

לצד ביקורת זו, ציין המתנדב בעיות נקודתיות נוספות, כגון פרצות בגדר, או היעדר תקשורת בין השומרים, ובינם לבין הרב"ש, וכי האלחוט מתפקד באופן חלקי, ולכן נאלץ הרב"ש לעיתים להסתפק בטלפון ציבורי המופעל באסימונים, ואף "מעמיד שומר אחד בלילות על יד הטלפון הצבורי בכדי לקבל שיחות עבור הרב"ש ולקרוא לו לטלפון". במקביל, נמתחה ביקורת גם על צה"ל, שהוועק בידי הרב"ש לאחר תקרית חבלה שהתרחשה סמוך ליישוב, אך הגיע לאחר שעתים.

גם המדיניות הכוללת באביבים ביחס לשמירה, טען הכותב, איננה מתאימה לסכנות האזור, ומותאמת יותר למניעת גניבות ולא לאיומים הביטחוניים המאפיינים את יישובי הספר הישראלי:

שום תכנית להגנת הישוב למקרה של התקפה, איננה קימת. על כל פנים למתנדבים לא נמסרה והשומרים המקומיים לא יודעים עליה. פקודת הקבע האופרטיבית היחידה: 'בעת התקפה תפוס מכסה [כך] ורוץ [כך] לכסות פנסי חשמל על קירות הבתים. לעתים בצאת השמירה לעבודתה מתקיימים וכוחים על זה 'מי הולך לאן' באשר אפילו רשימת תורנות מסודרת ומוכנה מראש איננה קיימת.¹²²

3. אתניות ומגדר על קו הגבול: "רואים פתאום וזבזבים"

מרבית מתנדבי הלמ"ס היו גברים אשכנזים, ילידי הארץ או עולים ותיקים. חלקם הגיעו לראשונה ליישובי ספר, או נחשפו לראשונה לתרבות שונה ומנהגי חיים שונים. אחד המתנדבים שטח את תחושותיו בנושא זה באוזני עיתונאי "דבר": "נקלענו לעולם חדש, עליו קראנו רק בעיתון. מושב צעיר על גבול לבנון. מיהו, מהו? את שמעו לא שמענו. ולפתע – תוך ימים ספורים השתלבנו בתוכו. ראינו אנשים נשים וילדים. שמענו על הלך חייהם, על בעיותיהם. ראינו את אופיים ומנהגיהם. האם אי פעם היינו יודעים על קיומם?"¹²³.

121 בפתח המכתב ציין כי הוא מיועד ל"אלוף (מלואים) א. בן-חור", דבר העשוי ללמד אף הוא על דפוס ההיררכיה הביטחוניים שהשתמרו גם ביחידה התנדבותית. מכתב מש' שא"ג לבן-חור (22.10.1969), אי"ט 25/18/3-15.

122 ש.ם.

123 דלדה לבני "המתנדבים בספר", לעיל ה"ש 87.

כאמור לעיל, עבודות המתנדבים לא התמצו רק בהגנה על ביטחון היישוב. מתנדבים בעלי מקצועות טכניים ניצלו את כישוריהם כדי לסייע למתיישבים, וכך למשל מתנדב שהיה חשמלאי במקצועו, טיפל בעבודות חשמל דחופות במושב שהוזנחו זמן רב.¹²⁴ מלכה קצנברג, שהייתה חברה בארגון האצ"ל ולימים סגן אלוף במילואים בצה"ל, סייעה לגנות בגני הילדים במושבים.¹²⁵

בספטמבר 1969 פנו ארבעה מתנדבים שחזרו משבוע התנדבות במושב אביבים, אל ראש הממשלה גולדה מאיר בנוגע לבעיות הסניטריות שמהן סובלים תושבי המושב. שמואל שילה, סמנכ"ל משרד ראש הממשלה, השיב להם כי קיימת תוכנית לפתרון בעיות הביוב וכי "אני מקווה כי התוכנית המתוארת במכתב דלעיל אכן תתגשם ובוודאי תהיה לכם הנאה ביודעכם כי מכתבם גרם לזירוז העניין". במכתב הודגש גם כי ראש הממשלה גולדה מאיר מעריכה את ההתעניינות שמגלים המתנדבים בתנאי חייהם של התושבים, לצד חשיבות התנדבותם לשמירה.¹²⁶

הסיקור התקשורתי של עמדות התושבים, הגם שהיה כנראה סלקטיבי, הציג את הערכתם למתנדבים. תושב אביבים, מכלוף חזיזה, שיבח את פועלם: "כל הכבוד להם, למתנדבים האלה, ירבו כמותם בישראל".¹²⁷ אחרים הדגישו כי המתנדבים חיזקו את תחושת השייכות של תושבי הספר לחברה הישראלית; ושהם לא נשכחו מלב, אלא הם חלק מן הכלל, מהקהילה, ממשפחה אחת גדולה. ניסים סבג, הממונה על הביטחון במושב דובב, אמר בריאיון ל"מעריב": "זה נעים להרגיש כי אנחנו חלק ממשפחה גדולה. הנה באים לכאן אנשים מכל חלקי הארץ ומטים שכסם בעבודה ביטחונית ובשמירה".¹²⁸ יצחק רוזנפלד, הממונה על השמירה במטולה, תיאר את התחושה שהעניקה לו ההתנדבות: "עצם העובדה שמתעניינים במטולה, זה נתן הרגשה טובה. חשוב שאנחנו לא בודדים במערכה, וכי יש עוד אנשים בעיר החושבים על המושבה הקטנה בגבול לבנון".¹²⁹ בן-חור עצמו הדגיש את הפער בין התושבים למתנדבים, בדרך שהבליטה את הפער האתני, אך ביקשה לכאורה ללעוג למתנדבים עצמם דווקא: "עצם העובדה שמתיישבי הספר רואים פתאום וזבזים [כינוי לאשכנזים] מהעיר באים לעזור, מהווה זריקת עידוד למורל שלהם".¹³⁰ המונח "וּזְבוּז" נולד מהמילה "וּס" באידיש, השפה שהייתה שגורה בקרב יוצאי אירופה. עם הגעתם לישראל הרבו עולים אלה לשאול "וּס?" ("מה?").

124 "הבן נלחם בתעלה", לעיל ה"ש 62.

125 "הסבתא מרמת גן יצאה לעזרת הספר" מעריב 8.9.1969, 4.

126 מכתב משמואל שילה, סגן מנהל לשכת רוה"מ, לישראל טראוב (24.9.1969), א"מ ג' 33/6504.

127 "מצבא ניקולאי לדובב", לעיל ה"ש 89.

128 "הבן נלחם בתעלה", לעיל ה"ש 62.

129 דני צדקוני "הלמ"ס כבשו את מטולה" למרחב 5.9.1969, 9.

130 רוזנבלום "כל קשיש", לעיל ה"ש 60.

"וּזְבוּז" הפך לכינוי ליהודים ממוצא אשכנזי. אך באמירה זו, הייתה טמונה גם אמת מרה: "הוּזְבוּזים" חיו באזור המרכז המוגן יחסית, ומצבם הסוציו-אקונומי היה טוב בהרבה מזה של תושבי הספר. את הפער העצום הזה לא ניתן היה לצמצם בעזרת "זריקת עידוד למורל", שהשפעתה נמשכת שבוע ימים בלבד.

עם זאת, לצד למידה והיכרות הדדית, יצר המפגש גם פטרנליזם וחילוקי דעות. מתנדב כמושב אביבים כתב לבן-חור: "כמה חשוב לשמור על טקט ולמעט לדבר על עדות, להתווכח על ענייני דת, התושבים דתיים מאוד, לא לדבר בכלל על ההזנחה בשטח הניקיון בבית בכפר ועל עצלנות התושבים. מוטב שיניחו זה למומחים בשטח החינוך ולעסקנים אחרים".¹³¹ מתנדב אחר ציין את הבזו שרחשו כמה מתושבי אביבים, אשר "במשך היום לא עושים מלאכה מרובה", כלפי המתנדבים: "חושבים את המתנדבים לטפשים, בזה שהתנדבו ללא תשלום לעשות את השמירה".¹³²

במקביל לשעתוק הפער המעמדי-אתני – גם אם תוך תרומת מה לצמצומו – הבליטה יחידת הלמ"ס גם פערים מגדריים. פעילות הנשים ביחידה היוותה לא פעם תזכורת מכאיבה עבורן להפרת הבטחת השוויון שהייתה גלומה תחילה בציונות, ואז – במדינת ישראל עצמה.¹³³ נשים נטלו אומנם חלק בפעילות המחותרות, התגייסו לצבא הבריטי ומאוחר יותר הוחלה עליהן חובת גיוס לצה"ל, אך הן הודרו מתפקידי לחימה, ודרכן לתפקידי פיקוד נחסמה בתקרת זכוכית עבה.¹³⁴ מתכונת זו שענתקה את עצמה גם בלמ"ס: מספר הנשים היה מצומצם, ולרוב הן הגיעו עם בני-זוגן.¹³⁵ ניתן להניח, כי בתקופה זו פחתו האשליות שאפיינו נשים תקופת המנדט, כי השתתפות במילוי צורכי המדינה בצורה שווה תשפיע על מעמדם בה.

ואומנם, גם בלמ"ס הופרה התחייבות לכאורית זו לשוויון: הנשים אכן השתתפו בשמירה אם רצו בכך, וביניהן גם לאה בן-חור, רעייתו של אליהו בן-חור, שנטלה חלק בשמירה בקריית שמונה,¹³⁶ אולם הן עסקו בעיקר "בתחום הלוגיסטי", ובמילים אחרות – בתפקידים מגדריים מסורתיים מובהקים. בכל חוליה, שמנתה חמישה-שישה מתנדבים,

131 "לקחים מהשמירה", לעיל ה"ש 117.

132 מכתבו של ש' שא"ג, לעיל ה"ש 121.

133 לילך רוזנברג-פרידמן ונעמי לבנקרון "מבוא" משטרה והיסטוריה 3, 9 (2021).

134 על מקומן של נשים בתפקידי ביטחון בתקופת המנדט ראו מאיר חזן **מהפכת הענוות: אישה ורובה בארץ ישראל 1907-1945** (2015); עפרה אלעד "כל בחור טוב לנשק – בחורה, על המשמר!" **פלמ"ח – שתי שיבולים וחרב** 211 (יחיעם ויץ עורך 2000).

135 יואל דר "המתנדבים לשרות בטחון בספר" **דבר** 10.9.1969, 9.

136 "צוואה ליורד" **העולם הזה** 6.5.1987, 25.

הייתה אישה שכונתה "אם הבית", נושא מסקרן המצריך מחקר נוסף בעתיד.¹³⁷ תפקידן, בצד השמירה או בנפרד ממנה, היה בעיקר לדאוג למזון ולסידור מקום המגורים. אין פלא שחברת המושב בשרון, שלגביה ציין העיתונאי כנען כי "בצד הטיפול הנאה בדיאטה שלנו הצטיינה גם במזג אישי טוב", עזבה את מטולה לפני סיום השבוע.¹³⁸ פרט לשמירה ולהכנת המזון הובלטו עבודות מגדריות שביצעו המתנדבות ביישובי הספר, ובעיקר בתחום הטיפול בילדים. כך למשל במכתב של אחד המתנדבים צוין כי "מרגלית ברלינגר מצאה גם אפשרות לטפח יחסים טובים עם הנשים והטף".¹³⁹ באופן דומה, גם בנוגע למלכה קצנברג הדגיש עיתון "מעריב" את היותה "סבתא" ואת עבודתה כגננת ביישובי הספר, בעוד חברותה בארגון האצ"ל ותפקידה כסגן אלוף במילואים בצה"ל, זכו לאזכור לקוני בלבד.¹⁴⁰

ד. "שומר בשכר עולה יותר זול": פירוק הלמ"ס

כפי שצוין לעיל, פעילות הלמ"ס העניקה למתנדבים תחושת עשייה חשובה בשל תרומתם לביטחון יישובי הספר, ולתושבי המקום היא העניקה תחושת שייכות לחברה הישראלית. גם מג"ב היה שבע רצון מפעילות המתנדבים, שסייעו בהגנת היישובים, ולעיתים גם לימדו את תושביהם פרק בהלכות שמירה. קצין מג"ב מגבול הצפון הביע את הערכתו למתנדבים בריאיון לעיתונאי "מעריב": "הם ממלאים תפקיד חיוני בישוים, וחבל שלא חשבו על זה קודם".¹⁴¹ עם זאת, משרד הביטחון המשיך בהתנגדותו לממן את ביטוח המתנדבים,¹⁴² והלמ"ס פורקה בדצמבר 1969, חודשים ספורים בלבד לאחר שהוקמה.

137 ל"אם הבית" היסטוריה ארוכה בתחום הביטחון. המונח משקף זיקות מגדריות מסקרנות ביחס למעמדן של נשים הממלאות תפקידי מגדר מסורתיים, כגון ניקיון ובישול, בתוך ארגונים גבריים הממלאים, אף הם, את התפקיד המגדרי המובהק ביותר – הגנה על הביטחון. למעמדן של נשים מעין אלה ראו, למשל, את דמותה של יהודית נסיהו שהצטרפה לחוליה שנשלחה לבואנוס איירס לחטוף את אדולף אייכמן "אזכרה במל"מ ליהודית נסיהו, מחוטפיו של אייכמן" מבט מל"מ 19, 34 (2003), או את דמותה של מרים ברונר, מורה בבית הספר "בית יעקב", שהצטרפה למחתרת "ברית הקנאים" שביקשה להקים "תיאוקרטיה דיקטטורית" בישראל באמצעות פעולות טרור, ולאחר שנעצרה עם חבריה למחתרת ונשלחה למעצר בג'למה, מצאה עצמה מופקדת על הזנתם. אני מודה לעורכת כתב העת נעמי לבנקרון שתרמה רבות לניתוח המגדרי של הלמ"ס, ועל שחלקה עימי את תובנותיה בנושא מעמדה של "אם הבית" בכוחות הביטחון.

138 כנען "לוחמי המדינה", לעיל ה"ש 108.

139 מכתב מקלעי לבן-חור, לעיל ה"ש 93.

140 "הסבתא מרמת גן", לעיל ה"ש 125.

141 "הבן נלחם בתעלה", לעיל ה"ש 62.

142 מכתב מא' בניוסף, לשכת עוזר שר הביטחון, לבן-חור (21.9.1969), אי"ט 25/18/3-15.

הטיעון הרשמי שהוצג בתקשורת היה היעדר תקציב לביטוח עבור המתנדבים, שבלעדיו לא ניתן היה להמשיך את פעילותם,¹⁴³ אך ספק אם הייתה זו הסיבה היחידה, או המרכזית, לפירוקה. מכתב ששלח בן-יחור לשר הביטחון משה דיין בספטמבר 1969, שכותרתו "קשה להיות מתנדב במדינת ישראל", מספק שני הסברים מדויקים יותר, גם אם נוחים פחות לאוזנה של החברה הישראלית, המשלימים זה את זה: במישור הפוליטי ובמישור הביטחוני, ובקשר בין שניהם.

במישור הפוליטי, תלה בן-יחור את הסיבה לסיום המיזם בסירובו לאפשר ליחידה זיקה פוליטית כלשהי. כאשר פנה בן-יחור לברל רפטור, נציג מפ"ם בוועד הפועל של ההסתדרות, וביקש את הכרתו בלמ"ס כזרוע של ועדת העזרה ליישובי הספר, סירב רפטור, יו"ר הוועדה, לאפשר לו להופיע בפניה, ובן-יחור תמצת את העניין במרירות: "זוהי הדמוקרטיה בהסתדרות [...] איך אמר לי אחד העסקנים? – עליכם לחפש דרך להיות ממוסדים, נראה כי לא הצלחתי בנקודה זו."¹⁴⁴ עם זאת, את עיקר האשם הטיל בן-יחור על "היחס הצונן מצד המטכ"ל ומשרד הביטחון" ויחסם המשפיל למיזם כולו:

העידוד היחיד אשר זכינו לו עד כה הייתה ההערה כי שומר בשכר עולה יותר זול, ודיבורים כגון: נראה אתכם בגליל בחורף בגשם ובקור וזאת במקום לסייע בתנורי חימום במקום מגורינו במושב, במקום להקציב מעילי חורף ומגפי בוץ. בכל אלה עלינו לטפל לבד – איך ומניין? [...] כל היחס הזה להתנדבותם של לוחמים לשמירה ביישובי הספר אינו מכובד, אינו מעשי, צונן, זר ומתנכר.¹⁴⁵

את הפער שחושף מכתב זה, בין יחסו של צה"ל למתנדבי הלמ"ס, לבין יחסם של מג"ב והמשטרה כלפיהם, יש לתלות בפער בין שני הארגונים, משאביהם ודימויים העצמי. המשטרה סבלה מיום הקמתה ממחסור במשאבים וכוח אדם למילוי מטלותיה הרבות, ונאלצה להישען על יצירתיות באיתור המענים הנדרשים, לרבות שימוש במתנדבים, וכן בתושבי יישובי הספר, שהפכו לחלק ממערך ההגנה על היישוב. לפיכך, אין פלא כי נענו בחיוב ליוזמת ההתנדבות ואף עודדו אותה. הצבא, לעומת זאת, כבר עבר מטמורפוזה לאחר מלחמת ששת הימים: מחשש להשמדה – לביטחון מופרז בכוחו. לפיכך, די היה

143 מאיר הראובני "ארגון המתנדבים שותק כתוצאה מבעיות ביטוח" למרחב 6, 4.12.1969; סופר דבר "תנועת ההתנדבות לספר הוקפאה בשל חוסר ביטוח" דבר 9, 4.12.1969.

144 מכתב מבן-יחור לדיין (21.9.1969), אי"ט 15-25/18/3.

145 שם.

מבחינתו בגיוס החובה לשורות הצבא ובתקציבו הניכר, כדי לספק את המענה הנדרש, בעוד ההתנדבות הפכה להיות סרח עודף מן העבר, שאיננו נדרש עוד.

סיכום: "קשה להיות מתנדב במדינת ישראל"

הלמ"ס נולדה בנקודת מפגש סוציו-פוליטית משולשת, ששיקפה שלושה פערים שונים: הראשון, הפער בין מרכזיותו של האתוס ההתנדבותי שאפיין את היישוב היהודי בתקופת המנדט, לבין ממדיו ומאפייניו שהשתנו עם הקמת המדינה; השני, השתקפות שינוי היחס להתנדבות בתחום הביטחון, על רקע הפער הבין-דורי בין הדור שנלחם בתקופת היישוב במחתרות ובצבא הבריטי, וההתנדבות לכוחות הביטחון הייתה לחם חוקו, לבין הדור של מלחמת ההתשה, שנתן את אמונו המלא בצה"ל, במיוחד בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים.

הפער השלישי התבטא בשורת פערים שנוצרו בחברה הישראלית, והשתקפו היטב בנקודת המפגש בין המתנדבים לבין תושבי גבול הצפון: בין תושבי הערים לבין מי שנשלחו – לעיתים בעל כורחם – להתגורר במושבי הספר; בין בורגנים שעסקו לרוב במקצועות חופשיים לבין מי שעבדו בחקלאות, בתעשייה או בעבודות דחק; בין מי שהיו בעלי ניסיון בתחום הביטחון והתגוררו במרכז הבטוח יחסית, לבין מי שנעדרו כמעט לחלוטין ניסיון בתחום זה והתגוררו באזורים המסוכנים ביותר בישראל; ובין נשים שחתרו לשוויון מגדרי כבר בתקופת המנדט, אך נדרשו להסתפק גם בשורות הלמ"ס בתפקיד "אם הבית", לבין גברים. למעשה, היה זה מפגש בין מרכז לשוליים כמעט בכל מובן. ניגודים רבים אלה עשויים לספק מידע נוסף, שיבהיר הן את הגורמים להקמת היחידה, והן את התהליכים שהובילו לפירוקה בטרם עת.

יחידת הלמ"ס שיקפה את תפיסת הביטחון שאפיינה את היישוב היהודי בתקופת המנדט, של חברה אזרחית מגויסת בעיתות חירום או במלחמה, כל אזרח לפי יכולותיו וכישוריו. עם זאת, 21 השנים שחלפו מאז תום המנדט עד להקמת הלמ"ס ערערו את מעמדה המרכזי של ההתנדבות בחברה הישראלית, ואת מידת הנכונות הן כחברה והן כפרטים, להקרבה מן הסוג שהצריכה סולידריות של חברה מגויסת. הלהט האידיאולוגי שאפיין את תקופת המנדט נחלש במידה רבה, ונכונות להקרבה והתגייסות טוטאלית מעין אלה שבאו לידי ביטוי בפעילות בארגון "השומר", המחתרות או בצבא הבריטי, תועל לעבר גיוס לצה"ל במסלול ממלכתי, ממסדי, רווי לאומיות אומנם אך גם כזה שלצידו תגמולים כלכליים. הקמת הלמ"ס התאפשרה בשל התנגדותו של בן-חור לקבל את השינוי שחל בהלכי הרוח הישראליים, ומתנדביה הצטרפו לתקווה זו, תוך ניסיון להחיות תקופה וערכים שאיבדו ממרכזיותם לאחר הקמת המדינה.

המשטרה ומג"ב תמכו בהקמת הלמ"ס, אך מסיבות שונות: בניגוד לצה"ל, שנמצא בשנים אלה (1967-1973) בתחושת אופוריה, וסבר כי ההתנדבות התייתרה זה מכבר, המשטרה ומג"ב עדיין נזקקו למתנדבים, לנוכח ממדי ההסתננות האלימה ומיעוט התקציבים וכוח האדם. מג"ב אומנם עסק בעברו בהכשרת האוכלוסייה האזרחית למשימות ביטחוניות, אך יחידת הלמ"ס הייתה ייחודית, שכן הפעם לא היו אלה תושבים שהוכשרו לשמירה על יישובם, כי אם יחידה של אזרחים שהגיעו מכל חלקי הארץ, במטרה להגן על יישובי הספר. גורם ייחודי נוסף בפעולת הלמ"ס היה גילם של המתנדבים, שחלקם היו בני למעלה משבעים, וכן עובדת הקמתה של יחידה התנדבותית במסגרת צה"ל שהועברה לפיקוד מג"ב, בעוד שלרוב היה זה מג"ב שהוכפף לפיקוד הצבאי בעת מלחמה.

הבנת הרקע המורכב להקמת היחידה ופעילותה, עשויה להסביר טוב יותר את הרקע לפירוקה: מנקודת מבטו של הצבא, לא התעורר כלל הצורך במתנדבים, שכן לשיטת מפקדיו הבכירים, הוא עצמו היטיב להגן על הגבולות, ופעולות ההתשה נתפסו כמצומצמות בהיקפן מכדי להטריד את מנוחתו; המשטרה ומג"ב חפצו בהמשך הפעילות, אך נעדרו את התקציב הנדרש למימונה; והמתנדבים עצמם הבינו עד מהרה כי פעילותם אינה זוכה לברכת המדינה, אלא, לכל היותר, לחסותו של מג"ב, שהיה זר לרובם והשתייך למשטרה, שערכה היה נמוך בהרבה מזה של צה"ל. לכל אלה ניתן להוסיף את קווי דמותו ותפיסת עולמו של אליהו בן-יחור כמי שהיה מסור לביטחון המדינה, ובמיוחד ביישובי הספר, וניסה במשך שנים ארוכות לחבר בין קודקודי המשולש "התנדבות - ביטחון - יישובי ספר", אך התקשה להתמודד עם סמכות פוליטית או צבאית. יחידת הלמ"ס הייתה ללא ספק אחד המעניינים מבין ניסיונותיו אלה.

”אכספרימנט טרי הוא”¹: חייהן, מותן והנצחתן של שוטרות בישראל

נעמי לבנקרון וענבל וילמובסקי*

מאמר זה בוחן את מקומן ואופן הנצחתן של שוטרות ישראליות שנפלו בעת מילוי תפקידן בפעילות מבצעית, באמצעות התחקות אחר ייצוגים תרבותיים שלהן – נרטיביים, ויזואליים וטקסיים. פרק הזמן שבו עוסק המאמר נחלק לשלוש תקופות: תקופת ההתבססות של נשים במשרה (1948-1994); תקופת השתלבותן בתפקידי לחימה, בעיקר במג”ב (1995-2022); וביומה הראשון של מלחמת “חרבות ברזל” (7.10.2023), שבמהלכו השתתפו שוטרות רבות בלחימה פעילה.

ההיסטוריון ג’ורג’ מוסה טבע את המושג “פולחן הנופלים”; מושג זה ישמש תשתית לדיוננו בהנצחתן של שוטרות. פולחן זה, שנולד בעידן הלאומיות, ביקש להאדיר את המוות בשדה הקרב, ולקדש את נכונות הלוחם להקריב את חייו למען המולדת, בין היתר באמצעות פולחן הנצחה עצום שלו במרחב הציבורי. פולחן זה העניק מקום מרכזי לחיילים, ודחק לקרן זוית את השוטרים, חרף הדמיון בדרישה לנכונות להקרבת החיים למען הכלל משתי הקבוצות. פולחן הנופלים שועתק בידי הציונות מאז ראשיתה, והיה לתהליך דינמי, הנוצר תוך דיאלוג מתמשך בין התרבות לבין החברה, בין השוליים לבין המרכז, בין העבר לבין ההווה, ונשקף גם בשוליותן הכפולה, המגדרית והארגונית של שוטרות.

1 למקור הציטוט ראו להלן ה”ש 61 והטקסט הסמוך לה.
* ד”ר ענבל וילמובסקי מרצה בתוכנית למגדר ומגוון ובמכון לקרימינולוגיה באוניברסיטה העברית, בתוכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת תל אביב ובמכללה האקדמית ספיר. חוקרת היבטים מגדריים בסוגיות של גוף ומרחב בתחומים של עבריינות קורבנות ומערכת אכיפת החוק.
אנו מבקשות להודות בראש ובראשונה לרפ”ק הילה בן אליהו על החברות ועל הדרך המשותפת בביצוע המחקר ואיסוף החומרים, על התובנות וזוויות המבט הייחודיות, ועל דיון מתמשך ומפורה. אנו מודות גם לשרי אהרוני, רבקה ברוט, הגר חג’ג’-ברגר, שחר לוי, גיא לוריא, הדס שפירא-מדמוני, אורי קוסובסקי, אפרת קנטור ושלומי שטרית על הערותיהם החשובות לטיטה מוקדמת של המאמר ועל עזרתם הרבה. תודה למטר דורפמן ולהדר רווח על עזרתן באיסוף המידע עליו נשען המחקר. המאמר מוקדש לכלל השוטרות שנפלו בעת מילוי תפקידן, בהוקרה עמוקה לדרכן.

אל נוכח דמותה המשתנה, המקוטבת והמשוסעת של החברה הישראלית כיום, ייצוגים תרבותיים מעניקים לנו אזמל חד לביצוע ניתוח סוציולוגי של מציאות מתעתעת תוך הליכה על ציר הזמן, מאז הקמת המשטרה ועד היום. סקירת השינויים שחלו במעמדן של שוטרות במשטרה, באמצעות הייצוגים התרבותיים של מותן, תאפשר ניתוח של תמורות שחלו בחברה הישראלית, לרבות המעבר מחברה קולקטיביסטית לחברה שבה מוענק לאינדיבידואליזם מקום חשוב; מעבר מהנצחה ממלכתית לכזו המנוהלת בעיקרה בידי בני משפחה וחברים; ומעבר מהנצחה הזקוקה למקום פיזי כמו בית קברות או אנדרטה, לייצוגים תרבותיים הפזורים במרחב הציבורי והדיגיטלי, תוך הרחבה ניכרת של ממדי ההנצחה ומאפייניה.

מבוא

מוות לעולם אינו עניין סגור. המתים – כמו ההיסטוריה – אינם שייכים רק לעבר. הם חלק פעיל של ההווה, וממלאים בו תפקיד ככל שהחיים זוכרים ומדובבים אותם, מקימים אותם שוב ושוב לתחייה, ומגייסים אותם לצורכי הזמן שלהם.²

מלחמת "חרבות ברזל", שמאמר זה נכתב בעודה בעיצומה, שינתה במידה רבה את דפוסי המלחמה שהכירה ישראל, והעמיקה את הסדק שהתקיים עוד קודם לכן בתקרת הזכוכית של תפיסת הביטחון. לנשים רבות יוחסה גבורה ייחודית בשל התנהלותן בשבעה באוקטובר, שלא נתחמה למשרות בכוחות הביטחון דווקא. אותן גיבורות חדשות היו קצינות בכירות בצה"ל, חיילות, שוטרות וקצינות משטרה, לוחמות מג"ב, חברות כיתות כוננות או אזרחיות הנעדרות כל רקע ביטחוני. חלקן התקבצו יחד לשורה ארוכה של ייצוגים תרבותיים שאותם נפגוש במרחב הציבורי, לאחר שחייהן – ולעיתים גם מותן – שולבו בפנתאון הגבורה הלאומי.

פנתאון זה הוא חלק מ"פולחן הנופלים", מושג שטבע ההיסטוריון ג'ורג' מוסה. פולחן הנופלים נועד להאדיר את נכונות הלוחם להקריב את חייו למען האומה, באמצעות הנצחתו במגוון עצום של ייצוגים תרבותיים במרחב הציבורי: טקסים ייחודיים, הקמת בתי מורשת והנצחה, מלגות, פרסים, אלבומים, שירים וחוברות זיכרון. בשני העשורים האחרונים נוספו לכל אלה גם ייצוגים תרבותיים דיגיטליים, ובעיקר דפי פייסבוק

2 עדית זרטל האומה והמוות: היסטוריה, זיכרון ופוליטיקה 15 (2017).

ואינסטגרם הכוללים תמונות ומידע על אודות הנופלים. גם ההכרעה ביחס לגבורתם הוכרעה לא רק על פי התנהלותם בפועל, כי אם גם ובעיקר לפי המשמעות החברתית שיוחסה להתנהגות זו.

מחקרנו עוסק בייצוגים תרבותיים במרחב הציבורי הישראלי של מוות וגבורה של נשים בכוחות הביטחון, תוך התמקדות במי שהיו עד לאחרונה בבחינת חריג נדיר, ולמעשה חריג משולש: 1) שוטרות, 2) שנפלו בעת מילוי תפקידן, 3) בעת פעילות מבצעית. החריגות הראשונה היא בעצם שילובן של נשים במשטרה, שלא היה ברור מאליו בעשורים הראשונים לקיומה, וגם כיום הן מהוות רק 27.6% מכוח האדם בארגון; החריג השני היה נפילתן בעת מילוי תפקידן, שהתרחש בהיקף מצומצם בהרבה מזה של שוטרים בשל פערים במספרן בכוח האדם המשטרתי ובתפקידים שמילאו; והחריג השלישי טמון במותן תוך כדי פעילות מבצעית, תחום בו שולבו רק בשלושת העשורים האחרונים, ואף זאת – בהיקף מצומצם.

חלקו הראשון של המאמר יסקור את צמיחת פולחן הנופלים, ציוני דרך מרכזיים בהתפתחותו, ואת הטמעתו בציונות, שערש הולדתה היה גל הלאומיות ששטף את אירופה במאה ה־19. אך הציונות אימצה את פולחן הנופלים ביתר שאת מאשר המדינות השונות שבהן התפתח, וזאת בשל מיקומה הגיאופוליטי של ישראל שתרם למספר רב של מלחמות ונופלים. עובדה זו הפכה את פולחן הנופלים לחלק אינהרנטי מדמות המדינה לאורך כל שנותיה. בשלושת העשורים הראשונים לקיומה הייתה ישראל ”אומה במדים”, שבה תרבות השכול היא לאומית, ממלכתית וקולקטיבית, והיא אימצה במידה רבה את הדגם הבריטי אותו למדה להכיר במהלך תקופת המנדט של הנצחת הנופלים, לרבות הקמת אנדרטאות, בתי קברות צבאיים, ימי זיכרון רשמיים, דקת דומיה וענידת פרח אדום בדש הבגד במהלכם. בתוך כך, יעמוד הפרק על משמעותם של הגבורה ושל המגדר ככלי שעשוי לתרום במידה רבה להבנת ההנצחה, מושאיה ומאפייניה, וכן להבנת תהליכי המודרניזציה והאינדיבידואליזציה שעבר השכול עד למצבו העכשווי.

חלקו השני של המאמר יסקור את ממצאי המחקר לגבי שוטרות שנפלו בעת מילוי תפקידן לאור שלושת השלבים המרכזיים בהשתלבות נשים במשטרה: התקופה הראשונה (1948-1994), והארוכה מכולן, הייתה תקופת ההתבססות וההתמסדות שלהן במגוון תפקידים, אך כאלה התחומים היטב בתקרת זכוכית, ובדרגות זוטרות בלבד. בתקופה השנייה (1995-2022), שולבו נשים בתפקידי לחימה בעיקר במג”ב. התקופה השלישית תתמקד בשבעה באוקטובר 2023 בלבד, שבו נפלו שש שוטרות במהלך לחימה פעילה, ורבות אחרות לחמו בזירות השונות. אין לדעת עדיין לאן תוליך תקופה זו את השוטרות בישראל, אך נדמה שפוטנציאל השינוי הטמון בה אינו מבוטל.

אל נוכח דמותה המשתנה, המקוטבת והמשוסעת של החברה הישראלית כיום, ייצוגים תרבותיים מעניקים לנו אזמל חד לביצוע ניתוח סוציולוגי של מציאות מתעתעת. לפיכך,

סקירת השינויים שחלו במעמדן של נשים במשטרה, בתפקידיהן וביחס הציבור כלפיהן באמצעות הייצוגים התרבותיים של מותן, תאפשר ניתוח של תמורות שחלו בחברה הישראלית, לרבות המעבר מחברה קולקטיביסטית לחברה שבה מוענק לאינדיבידואליזם מקום חשוב; מעבר מהנצחה ממלכתית לכזו המנוהלת בידי בני משפחה וחברים; ומעבר מהנצחה התלויה במקום פיזי-גיאוגרפי, אל הנצחה המתפרסת על מלוא המרחב הציבורי והדיגיטלי, ומתאפיינת במגוון עצום של ייצוגים תרבותיים. נוסף על כך, יבקש מאמר זה להביא אל קדמת הבמה את סיפור חייהן ומותן של שוטרות שנפלו בעת מילוי תפקידים מבצעיים, ולהציבן במקומן הראוי: בלב הפנתאון, לצד עמיתיהן לתפקיד – ולמוות.

פולחן הנופלות במרחב הציבורי: הצטלבויות של מוות, הנצחה ומגדר

מהותה של אומה, קבע ארנסט רנן בשנת 1882, נעוצה בהחלטה המשותפת של חבריה באשר לאירועים שתבקש לזכור, ואלה שתבקש לשכוח.³ הנצחה מהווה עבודת גבולות, המעצבת את הנכלל בגבולות הזהות הלאומית, ואת המודר ממנה.⁴ נוסף על כך, היא מבטאת את הצורך האנושי להתמודד עם אירועים "גדולים מהחיים", במיוחד כאלה הכרוכים במוות, והיא משועתקת דרך החינוך, התרבות, התקשורת ועוד. העשייה המשותפת המתבטאת ביצירתה, כמו למשל בהקמת אנדרטה, מלכדת את הקבוצה, מאפשרת לה לעבד את האבל בצוותא ומבטיחה את המשכיותה.⁵

"פולחן הנופלים", מושג שטבע ג'ורג' מוסה, נוצר בעידן הלאומיות, ונועד להאדיר את מות הלוחמים בשדה הקרב למען האומה. הוא הבטיח גם לחבריה השוליים ביותר של החברה זהות ומשמעות, הטמונות בידיעה שביכולתם להעניק דבר מה למדינה, בעצם נכונותם למות למענה. עבור החייל היה בפולחן הנופלים כדי לשנות את יחסו למוות, ולהגביר את נכונותו להקריב את המשאב היקר ביותר העומד לרשותו, את החיים עצמם, למען האומה, בידיעה כי במוות יזכה לזיכרון, לתהילה ולהנצחה של גבורתו ושל נכונותו

3 Ernest Renan, "What is a Nation?", in NATIONALISM IN EUROPE: 1815 TO THE PRESENT, A READER 48 (Stuart Wolf ed., 1966).

4 עמנואל סיון דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון (1991); יעל זרובבל "המעונים והקדושים: כינונה של מרטירולוגיה לאומית" זמנים 25 (48) 26 (1994); דוד אוחנה ואור ויסטריך מיתוס וזיכרון: גלגולה של התודעה הישראלית (1996); אובדן ושכול בחברה הישראלית (רות מלקינסון, שמשון רובין ואליעזר ויצטום עורכים 1993); COLLECTIVE MEMORY AND THE MAKING OF ISRAELI NATIONAL TRADITION (1995).

5 יהודית תידור באומל "'היינו שם אתם': הנצחת נשים באנדרטות לזכר הנופלים במדינת ישראל: מגדר, זיכרון והנצחה" העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר 434, 435 (מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם עורכות 2001) (להלן: באומל "היינו שם אתם"). ראו גם, JAMES E. YOUNG, THE TEXTURE OF MEMORY: HOLOCAUST MEMORIALS AND MEANING 15 (1993).

להקריב עצמו למען הכלל. ”המתים למען המולדת אינם מתים באופן מוחלט” כתב מוסה “והם מוסיפים להשפיע על החיים, הרואים במתים סמל, שלפיו עליו לכוון את חייהם”.⁶ פולחן הנופלים תורגם למגוון עצום של ייצוגים תרבותיים במרחב הציבורי, וליחסי גומלין הדדיים בינם לבין החברה שבתוכה התקיימו. במונח ”ייצוגים תרבותיים” כוונתנו במאמר זה למכלול הייצוגים הנרטיביים, החזותיים והטקסיים, המעוצב בידי כוחות חברתיים המשפיעים עליהם ומשוקעים בדמותם.⁷ עם זאת, אין אלה מעשי אומנות מקריים, אלא הם משקפים את נקודת מבטה של החברה על נושא עיסוקם, ובו בזמן גם מבנים אותה; כך, ייצוגים אלה אינם משקפים תמיד את המציאות כהווייתה, מתוקף היותם נטועים בתווך שבין האמת לבדיה, ובין העובדות ההיסטוריות לבין המורשת. רכיב מהותי נוסף בהם הוא הדינמיות שלהם. אומות אינן קופאות על השמרים, וחלוף הזמן מייצר שינויים בחברה ובתרבות, הנשקפים בייצוגים התרבותיים שבאמצעותם יונצח המוות, כמו גם באמצעים העומדים לרשות המנציחים: החל בכתי הקברות הצבאיים שהתפתחו במאה ה-19, וכלה בדף האינסטגרם העכשווי.

רכיב נפרד, בעל חיות משלו הן בתוך פולחן הנופלים והן מחוצה לו, היה הגבורה. גבורה מוגדרת כנכונות לפעול למען אחרים הזקוקים לעזרה, חרף קיומם של סיכונים משמעותיים, גופניים ואחרים.⁸ עם זאת, הגיבור איננו מקבץ של תכונות אישיות או התנהגות ברגע נתון: הגדרתו ככזה מצריכה שילוב של התנהגות ופרשנות חברתית שלה. התכתן של שתי אלה היא זו המייצרת את הגיבור, המהווה שילוב של דמות אידיאלית, אגדה וסמל. באמצעות הגדרתו ככזה, משמעות הגיבור חורגת מעבר לאדם הפרטי אל

6 George L. Mosse, *National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany*, 14(1) JOURNAL OF CONTEMPORARY HISTORY 1 (1979).

7 ראו למשל את הגדרתה של אפרת קנטור: ”זיכרון קולקטיבי הוא מכלול ייצוגי עבר שהתקם, נאצר ונוצר באמצעות מסורות חיות של קהילה מסוימת. אירועים נבחרים מהעבר, או פרטים מסויימים מאירועים אלה, נשמרים באמצעות הצרנתם (הצרנה היא עיצוב בטקסט, בדפוס או במרחב והענקת צורה וייצוג ממשי לרעיון). הצרנה התרבותית בטקסים ובמוסדות הופכים אותם לגורם מארגן בעבור קהילה בהווה”. אפרת קנטור ”בעצמם הם כותבים להם שיר”: עיצובו של הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948-1978, 9 (2007).

8 Philip G. Zimbardo HEROIC IMAGINATION PROJECT, UNDERSTANDING HEROISM (2011); Philip G. Zimbardo, *Why the World Needs Heroes* 7(3) EUROPE'S JOURNAL OF PSYCHOLOGY 402 (2011); Zeno E. Franco, Kathy Blau & Philip G. Zimbardo, *Heroism: A Conceptual Analysis and Differentiation between Heroic Action and Altruism* 15(2) REVIEW OF GENERAL PSYCHOLOGY 99 (2011).

עבר המיתוס המתרקם סביבו, תוך תהליך של הבניה והגדרה חברתית.⁹ או, במלים אחרות: גבורה איננה תכונות או מעשים מדידים אותם ניתן לבחון בתהליך אובייקטיבי, אלא ביטוי של רגשות, סמלים תרבותיים ונורמות.¹⁰

בצינונות, שערש הולדתה היה גל הלאומיות ששטף את אירופה במאה ה-19, אומץ פולחן הנופלים במידה רבה בשל מיקומה הגיאופוליטי של ישראל, שתרם למספר רב של מלחמות ונופלים. פולחן זה הפך לחלק אינהרנטי מדמות המדינה,¹¹ ובשלושת העשורים הראשונים לקיומה נוכס השכול על ידה וטופח בידי התרבות הממלכתית הדומיננטית, באמצעות החינוך, התרבות והאומנות,¹² בדרך בה ניכרו השפעות התרבות הבריטית: הקמת האנדרטאות, קביעת ימי זיכרון בתאריכים בעלי משמעות, דקת דומיה במהלכם וענידת פרח אדום בדש הבגד.

מאמצע שנות השמונים החלו תהליכי אינדיבידואליזציה בחברה הישראלית, שהחלישו את מעמד הלאום, חיזקו את החברה האזרחית, ויצרו שיח מסויג וביקורתי יותר מבעבר ביחס לשכול, לרבות ביקורת על עצם הצורך במלחמה, או ההתנהלות במהלכה.¹³ שינוי זה העניק מקום מתרחב והולך לבני משפחה ולחבריהם של הנופלים בתהליך הנצחתם, תוך חשיפת עומק המתח הגלום בשאלת הבעלות על ההיסטוריה הישראלית, וזהותם של סוכני הזיכרון שיכתבו אותה.

שינוי נוסף בדפוס השכול התרחש בראשית המאה ה-21, עם התפתחותה של רשת האינטרנט ככלי נגיש להמונים, ובעקבותיה – התפתחות הרשתות החברתיות. האינטרנט ייתר את הצורך בעוגן פיזי במרחב, בדמות קבר מוחשי או אנדרטה שעליהם ניתן להניח אבן או פרח לצורך הנצחה, והמירם בהנפת אצבע דיגיטלית, שאותה ניתן לבצע בכל

9 LINDSAY E. RANKIN & ALICE EAGLY, IS HIS HEROISM HAILED AND HERS RIDDEN? WOMEN, MEN, AND THE SOCIAL CONSTRUCTION OF HEROISM (2008); Gray Cavendar & Sarah Prior, *Constructing the Military Hero*, 2 JOURNAL OF CRIMINOLOGY AND SOCIOLOGY 469 (2013); Zeno E. Franco, Kathy Blau & Philip G. Zimbardo, *Heroism: A Conceptual Analysis and Differentiation between Heroic Action and Altruism* 15(2) REVIEW OF GENERAL PSYCHOLOGY 99 (2011).

10 Orrin E. Klapp, *The Creation of Popular Heroes*, 54(2) AMERICAN JOURNAL OF SOCIOLOGY 135 (1948); Orrin E. Klapp, *Heroes, Villains and Fools as Agents of Social Control*, 19(1) AMERICAN SOCIOLOGICAL REVIEW 56 (1954).

11 סיון דור תש"ח, לעיל ה"ש 4.

12 באומל "היינו שם אתם", לעיל ה"ש 5, בעמ' 438.

13 גורמים נוספים שניתן למנות בהקשר זה הם ירידת כוחן של העיתונות המגויסת ושל הצנזורה, והשינוי שחל באופיין של מלחמות – ממלחמה נגד מדינה או מדינות, למלחמה נגד ארגוני טרור בעלת מאפיינים שונים בתכלית. לדיון בנוגע לגורמיו של אינדיבידואליזם זה ומהלכו ראו, למשל, עוז אלמוג "אנדרטות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמיוולוגי" *מגמות* לד(2) 179 (1992); קרן בן דור שכול מגויס ושכול מסויג: שיח השכול ממבצע קדיש ועד למלחמת לבנון השנייה (עבודת גמר לקראת תואר "מוסמך" הפקולטה למדעי החברה, החוג לסוציולוגיה ואתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה 2008).

מקום ובכל זמן; כל שנדרש הוא חיבור לאינטרנט. הרשתות החברתיות השפיעו השפעה מכרעת הן על דרך ההנצחה והן על מושאיה: דמויות שנשכחו זה מכבר, בכוננת מכון אם לאו, לוקטו מנבכי ההיסטוריה והונצחו במגוון דרכים דיגיטליות.¹⁴

אך לא די היה רק במוות בקרב, גם אם הופגנה גבורה במהלכו, ככרטיס כניסה לפנתאון ההנצחה הלאומי. כמו כל תחום אחר, גם ההנצחה מושפעת מיחסי כוח, לרבות מעמד, דת ומגדר, הקובעים מה ייזכר, מה יישכח, על ידי מי – ולשם מה.¹⁵ לפיכך, יש לבחון את הנצחת השוטרות שנפלו בעת פעילות מבצעית, דרך שני הצירים המתלכדים בדמותן ומבטיחים את שוליותן הכפולה: המשטרה והמגדר.

פולחן הנופלים הוקדש לחיילים, והותר מקום מועט יותר להנצחת שוטרים. עם זאת, בארצות הברית הוענק להנצחת שוטרים שנפלו בעת מילוי תפקידם מעמד נכבד: אנדרטאות רבות הוקמו לזכרם, עיטורים מוענקים לבני משפחתם לאות הכרה בגבורתם, ופרסים שנתיים מוקדשים להוקרת גבורתם והישגיהם. העיטורים והפרסים מוענקים בטקסים רבי רושם, במהלכם מושמעים נאומים המבליטים את גבורתם, מציבים מודל לחיקוי לשוטרים אחרים, ומדגישים את חשיבות עבודת המשטרה עבור הקהילה המקומית.¹⁶ באופן דומה, קיימים ייצוגים תרבותיים רבים של גבורת שוטרים בספרות הפופולרית, בטלוויזיה ובקולנוע, כמי שנאבקים ברוע ומגינים על קורבנות תמימים, תוך נכונות להקרבת חייהם למען מטרה אלטרואיסטית ונעלה.¹⁷

טקס הלוויה כשלעצמו מהווה נייר לקמוס ייחודי המשקף את יחס החברה אל המת, והוא טעון במגוון תפקידים ומשמעויות, לרבות חיזוק האחדות, הזהות הקבוצתית, ואריגה מחודשת של החוסן הקבוצתי שנפרם עם המוות. ללוויית שוטר נודעת משמעות נוספת, מקצועית, המבליטה את מרכזיות הסכנה והמוות בעבודת המשטרה, את נכונות השוטרים

14 ראו, למשל, Arthur Paul Longley, *Memory and Commemoration in the Digital Present*, in CONTEMPORARY APPROACHES IN LITERARY TRAUMA THEORY 152 (Michele Balaev ed., 2014).

15 JOHN R. GILLIS, *COMMEMORATIONS: THE POLITICS OF NATIONAL IDENTITY* (1994). בהקשר זה ראו גם את מאמרו של אורי ינאי "קורבנות טרור: התייחסות מדינת ישראל לנפגעי פשיעה 'אחרת' עולמם של נפגעי עבירה, בין תיאוריה לפרקטיקה" 135 (רונית פלד-לסקוב, אפרת שהם ומאיר חובב עורכים 2024); אודי לבל "שכולים מדרגה שנייה": משפחות חללי הטרור והפסיכולוגיה הפוליטית של השיקום" *עיונים בתקומת ישראל* 22, 359 (2012).

16 Jan Terpstra & Renze Salet, *The Social Construction of Police Heroes* 22(1) INTERNATIONAL JOURNAL OF POLICE SCIENCE & MANAGEMENT 16 (2020).

17 CHUCK WHITLOCK, *POLICE HEROES: TRUE STORIES OF COURAGE ABOUT AMERICA'S BRAVE MEN, WOMEN, AND K-9 OFFICERS* (2004).

למות למען הציבור,¹⁸ והיא מבליטה ומחדדת עבור השוטרים את ערכי המשטרה.¹⁹ כך, השוטרים אמנם מתאבלים במהלכה על מותו של חברם, אך בה בעת גם מאששים את זהותם המקצועית, ומדגישים את מחויבותם לשירותם החיוני והמסוכן. בהשפעת כל אלה, הופכת ההלוויה לחלק מן הזיכרון הקולקטיבי של התרבות הארגונית, ושל ההיסטוריה של המשטרה, בדרך המשפיעה על הארגון כולו.²⁰

עם זאת, כפי שממחיש מחקרו של סיירה ארוואלו (Sierra-Arévalo), שוטרים בארצות הברית אינם רק מתווכים פסיביים של תרבות המשטרה, אלא גם בעלי סוכנות פעילה (Agency) בתהליך ההנצחה של עמיתיהם; ולצד הטקסים הרשמיים, קיימות גם מחוות הנצחה אישיות המבוצעות על ידם, כמו חבישת סרטי אבל על תגי הזיהוי שלהם, גם מעבר לפרק הזמן הפורמלי הנדרש, או הקמת לוחות זיכרון לשוטרים שנפלו במילוי תפקידם.²¹ שוליותם של שוטרים בהשוואה לחיילים, ושל נשים ביחס לגברים, בכל הנוגע לביטחון והנצחה, שועתקו גם למציאות הישראלית המבליטה את גבורת החיילים והקרבתם, ומצניעה את אלה של השוטרים. למשטרת ישראל נודע מקום שולי בתרבות ובחברה בהשוואה לזה של הצבא גם בהשפעת גורמים מקומיים, לרבות מרכזיותו של צה"ל בחברה ובתרבות, בשל הקונצנזוס שנבנה סביבו מתוך תפיסתו כמי שמגן על עצם קיומה של המדינה, ובשל העובדה שרוב האזרחים היהודים, החילונים והדתיים הלאומיים, ישרתו בו. יחס החברה למשטרה, לעומת זאת, היה מורכב יותר, רווי במשקעי העבר מהתפוצות ומתקופת המנדט, והשירות בה היה ונותר נחלת חלק מצומצם מהאוכלוסייה בלבד.

אך לא רק לשיוך הארגוני, כי אם גם למגדר, נודע מקום מרכזי בתהליכי התגבשות זיכרונם של יחידים וקבוצות, ואף הוא מהווה גם כלי ניתוח ייחודי לדרך עיצובה והתפתחותה של ההנצחה.²² פולחן הנופלים באירופה, והנצחת השוטרים בארצות הברית, היו בעלי מאפיינים גבריים מובהקים, והשתייכו לאורך השנים באופן בלעדי כמעט לגברים, בעוד

Grainne Perkins, **Danger and death: Organisational and Occupational Responses to the Murder of Police in South Africa – A Case study** (A thesis submitted in the Department of Public Law, Faculty of Law University of Cape Town in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, 2018). 18

Peter K. Manning, *Police and Public Funerals*, 14(1) *RUSSIAN SOCIOLOGICAL REVIEW* 9 (2015). 19

James P. Walsh & Gerardo Rivera Ungson, *Organizational Memory*, 16(1) *ACADEMY OF MANAGEMENT REVIEW* 57 (1991). 20

Michael Sierra-Arévalo, *The Commemoration of Death, Organizational Memory, and Police Culture*, 57 *CRIMINOLOGY* 632 (2019); Vincent E. Henry, *DEATH WORK: POLICE, TRAUMA, AND THE PSYCHOLOGY OF SURVIVAL* (2004). 21

בילי מלמן "מותה של סוכנת: מגדר, זיכרון והנצחה" העבריות החדשות: נשים ביישוב ובצינונות בראי המגדר 413 (מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-ירוקם עורכות 2001) (להלן: מלמן "מותה של סוכנת"); ראו גם אופירה גראויס קובאלסקי מיתולוגיה וסמלים של תנועת החירות, 1965-1948 (2015). 22

נשים הודרו עד לאחרונה מכוחות הבטחון בכלל, ומשדה הקרב בפרט, ולא הוקדש להן מקום של ממש במסגרתו.

אתוס השוויון המגדרי בישראל חלחל באופן חלקי בלבד לתחום הביטחון. צה”ל שילב נשים בפעילותו, אך הן שירתו לרוב בתפקידים ממוגדרים היטב – מנהלה ורווחה.²³ במקביל, נעשה בהן שימוש הצהרתי של חדשנות ושוויון: החיילת הישראלית, ציינה באומל, ”הפכה ברחבי העולם למעין ‘מקדם מכירות’ של התרבות הישראלית כפי שהשתקפה בהוליווד.”²⁴

המגדיר הכתיב גם את מעמדן ומספרן של נשים במשטרה, שעמד בעת הקמתה על אחוזים בודדים,²⁵ וכיום על 27.6% – כרבע מכלל כוח האדם בארגון,²⁶ ובייצוג חסר משמעותי ביחס לחברה הישראלית. שוליותן הכפולה של השוטרות, המגדרית והארגונית, התבטאה גם במחקר הרב הקיים על חיילות בצה”ל,²⁷ ועל הנצחתן,²⁸ בעוד שוטרות – בחייהן ובמותן – זכו לתשומת לב פחותה: השתלבותן במשטרה נחקרה במידה מועטה, וגם זאת רק בשנים האחרונות,²⁹ בעוד הנצחתן כלל לא נחקרה עד היום.³⁰

23 לסקירה קצרה אך יעילה של מיקומן בהיסטוריה של כוחות הבטחון בישראל ראו לילך רוזנברג: פרידמן ונעמי לבנקרון ”מבוא” *משטרה והיסטוריה* 3, 9 (2021); ראו גם יונית עפרון ”אחיות, לוחמות ואימהות: אתוס ומציאות במבחן בנות דור 1948” *עיונים בתקומת ישראל* 10, 353 (2000). שתי השערות מעניינות ביחס להשפעתו הייחודית של המחסור בכוח אדם על גיוס שוטרות בישראל הן מספרן הגבוה במיוחד של המלחמות, ודימויה הציבורי הנמוך יחסית של המשטרה – שמגבירים את הנכונות לאפשר גיוס נשים לשורותיה.

24 באומל ”היינו שם אתם”, לעיל ה”ש 5, בעמ’ 443.

25 שרון גבע ”שחרור בתנאים מגבילים: נשים במשטרת ישראל 1948-1958” *משטרה והיסטוריה* 1, 89 (2019) (להלן: גבע ”שחרור בתנאים מגבילים”).

26 *שנתון סטטיסטי, משטרת ישראל 2022*, 11 (אגף אסטרטגיה, משטרת ישראל 2023).

27 מתוך המכלול העצום, ראו, למשל, פרנסיס רדאי ”הצבא – פמיניזם ואזרחות” *פילילים* ט 185 (2000); קארין כרמית יפת ושולמית אלמוג ”הדתה, הדרה וצבא: אפס ביחסי מגדרי?” *עיוני משפט* לט 243 (2016); עידית שפרן גיטלמן ”שירות נשים בצה”ל: בין צבא העם לשוויון מגדרי” *פרלמנט* 81 (המכון לדמוקרטיה 2018); ששון לוי, יחזקאל דר ושאל קמחי ”נשים צעירות בארגון גברי: הבדלי מגדר בתפיסת האיכויות של השירות הסדיר בצה”ל” *סוציולוגיה ישראלית* ד(1) 61 (2002) Orna Sasson-Levy, *Women, Feminism and Gender Practices: Israeli Soldiers in “Masculine” Roles*, 73(3) *SOCIAL INQUIRY* 440 (2003).

28 באומל ”היינו שם אתם”, לעיל ה”ש 5; מלמן ”מותה של סוכנת”, לעיל ה”ש 22.

29 גבע ”שחרור בתנאים מגבילים”, לעיל ה”ש 25; שרון גבע ”חוסר עניין לציבור: נשים ומגדר ב’לשכה 06” *משטרה והיסטוריה* 5, 49 (2023); ציפורה שחור-ירובין ”שיטור ומגדר: כניסתן של נשים למשטרת ישראל 1948-1981” *קתדרה* 139, 164 (2017).

30 שני מחקרים העוסקים בהנצחת שוטרים נמצאים כבר שנים אחדות בתהליך כתיבה. בשני המקרים הכותבים הם גברים, שוטרים, בעלי רקע אקדמי מתאים, אך שני המחקרים עדיין רחוקים מהשלמה; אחד כנראה נזנח כליל, ובשניהם לא הוצגה נקודת מבט מגדרית. לפיכך, שני מחקרים אלה הם בבחינת יוצא מן הכלל המעיד על הכלל.

עם זאת, דווקא בשל היות הנשים בכוחות הביטחון החריג, ולא הכלל, זכה מותן במסגרת פעילות מבצעית לא פעם לתשומת לב ציבורית ותקשורתית גבוהה ושונה ממותם של גברים בנסיבות דומות. כך למשל מותן של שרה אהרונסון³¹ ורחנה סנש³² שהפכו שתייהן לחלק מהמיתוס המכונן, הפוליטי והחברתי של מדינת ישראל. אף שפעלו פרק זמן קצר יחסית, ולא השתייכו למחתרות המרכזיות שפעלו ביישוב אלא ליוזמות נקודתיות וקצרות מועד, זכו שתייהן להנצחה עצומה בהיקפה. נוסף על כך, אף שביצעו את תפקידיהן בסביבה גברית, שמות הגברים שעימם פעלו דהו במידה רבה בזיכרון הקולקטיבי, ונותר בו בעיקר שמן.³³

הסקירה שהובאה לעיל מלמדת כמה עקרונות מארגנים על אודות ייצוגים תרבותיים של הנצחת הנופלים. ראשית, המוות המונצח בפנתאון הלאומי איננו עניין סטטי: היחס כלפיו משתנה על ציר הזמן לפי השינויים החלים בחברה, בתרבותה ובתפיסותיה המגדריות. לפיכך, ייתכנו תבניות הנצחה שונות לטווח הקצר ולטווח הארוך. שנית, המגדר הוא כלי רבי-ערך בבחינת הכרוניקה של המוות הלאומי והנצחתה, המאפשר לבחון התפתחות של תפיסות מגדר, ולספק תובנות מחודשות על הדרך שבה תפיסות ודימויים של נשיות בחייהן של הנופלות מעצבים את דמותן בתהליכי הנצחתן.³⁴

עקרון חשוב אחרון בהקשר זה הוא חוסר אחידותה של ההנצחה, והעדרו של קשר מובהק בינה לבין נסיבות המוות. העקרון שהתקבע בפולחן הנופלים, של הנצחת חיילים ודחיקת שוטרים לקרן זווית, חרף הדמיון בעקרון המנחה, המתבטא בנכונותם להקריב את עצמם למען הכלל, נותר בעינו. בנוסף, גם ביחס לזהותם של המנציחים ולקיומו של מקום הנצחה פיזי נודעה חשיבות מרובה ביחס להיתכנות ההנצחה, ממדיה ומאפייניה, אם כי גם שני אלה עברו שינויים לאורך השנים: בעשורים הראשונים נודע למדינה מקום מרכזי (אך לא בלעדי) בתהליך ההנצחה. משנות השמונים ואילך הלך וגדל מקומם של בני משפחה וחברים, ולעובדה שבן משפחה אחד לפחות הקדיש את חייו לנופל, הייתה השפעה ניכרת על ממדי ההנצחה. גם מהותו של מקום ההנצחה השתנתה, ועברה מן המקום הפיזי-גיאוגרפי, אל כלל המרחב הציבורי והדיגיטלי.

31 מלמן "מותה של סוכנת", לעיל ה"ש 22.

32 יהודית תידור באומל-שוורץ "המיתוס של חנה סנש" במה: כתב עת לתיאטרון 159, 286 (2020).

33 מלמן "מותה של סוכנת", לעיל ה"ש 22, בעמ' 422; באומל "היינו שם אתם", לעיל ה"ש 5, גורמים נוספים שתרמו להנצחתן המוגברת הייתה העובדה שלשתייהן היו מקום הנצחה פיזי בבתי קברות (אם כי עצמותיה של סנש הועלו לישראל רק כעשור לאחר מותה, בעוד אהרונסון נקברה מייד לאחר מותה); חפצים שנתרמו לשימור זכרן – השמלה והפתק הספוגים בדם והאקדח במקרה של אהרונסון, ועיזבונה הספרותי של סנש; וכן העובדה שבני משפחה עסקו בהנצחתן באופן אינטנסיבי – אחותה של אהרונסון, אימה ואחיה של סנש.

34 מלמן "מותה של סוכנת", שם, בעמ' 432.

מתודולוגיה

הניסיון לחקור ייצוגים תרבותיים של שוטרות שנפלו במהלך פעילות מבצעית במרחב הציבורי הישראלי, חשף בפנינו שדה מחקר עצום בהיקפו, שבו נחרשו עד היום תלמים מועטים בלבד. פרק זה יוקדש לאפיון אוכלוסיית המחקר שנבחרה, ולתיאור הייצוגים התרבותיים שאיתרנו ושימשו אותנו כבסיס למחקר.

מתוך אימוץ עקרון השוויון של פולחן הנופלים, שוטרים שנפלו בעת מילוי תפקידם מוגדרים יחד עם כלל כוחות הביטחון כמי שמותם התרחש בעת שירות פעיל, ללא קשר לסיבת המוות (גם במקרים כגון תאונת דרכים או מחלה), והם ייקברו בבתי קברות צבאיים. ועדיין, אין בכוחה של החלטה בירוקרטית שרירותית לטשטש את הפער הקיים ביחס לנסיבות המוות בתודעת הציבור, בתודעת כוחות הביטחון, וביחס לייצוגים התרבותיים שבאמצעותם יונצחו הנופלים.

עיון ברשימה הארוכה של השוטרות שנפלו בעת מילוי תפקידן חושף כמה קטגוריות של סיבות המוות: הראשונה והמרכזית היא מוות שאינו בהכרח קשור לתפקיד, ובעיקר מחלות ותאונות דרכים, ולצידה – שלוש קטגוריות קטנות בהרבה בהיקפן: בפעילות מבצעית (פעילות חבלנית עוינת או פלילי); בפעילות של הגנה על הסדר הציבורי (לרבות הכוונת התנועה, למשל); ובלחימה פעילה במהלך שבעה באוקטובר.

בחרנו להתמקד במי שנפלו תוך פעילות מבצעית ולחימה, כיוון שכפי שלמדנו עד מהרה, עיקר ההנצחה התמקד בהן, עובדה רבת-משמעות כשלעצמה, אך גם כזו שהקלה עלינו את ההתחקות אחר דמותן והנצחתן. לפיכך, השוטרות שנכללו באוכלוסיית המחקר היו מי שנפלו במהלך שירותן במשטרה, ותוך כדי פעילות מבצעית – פלילית, ביטחונית, או בשעת מלחמה. באמצעות ייצוגים תרבותיים לזכרן, ניתחנו את הקשר המשולש בין חייהן, נסיבות נפילתן ודרך הנצחתן.

שלוש קבוצות של ייצוגים תרבותיים שימשו אותנו לצורך המחקר: מקורות כתובים, מקורות ויזואליים ומקורות טקסיים. המקורות הכתובים משקפים תפיסות של החברה הקוראת אותם ודיאלוג מתמשך בינם לבינה, כיוון שהם מושפעים מתפיסותיה, אך גם משקפים ומבנים אותן. המקורות הכתובים המרכזיים היו העיתונות, אתרי ההנצחה הרשמיים (משטרה, צה"ל) והלא רשמיים (בעיקר ברשתות החברתיות), שנוצרו בידי בני משפחה וחברים. גם טיבו והיקפו של מחקר אקדמי בנושא זה (או – היעדרו) עשוי להמחיש את מידת העניין הציבורי והמחקרי בסוגיה.

המקורות הוויזואליים כללו את כל מה שנקלט בעינה של המתבוננת במרחב הציבורי: ציורי גרפטי, אתרי זיכרון, סטיקרים ועוד. רובד שלישי היה מקורות טקסיים, לרבות טקס הלוויה, הספדים, מקום הקבורה, הטקסים הממלכתיים ביום הזיכרון, טקסים מקומיים באזור מגורי הנופלות, וגם אירועים פרטיים הנערכים בידי בני המשפחה וחברים החורגים מנורמות האחידות הלאומית.

כל השוטרות שנפלו בפעילות מבצעית הוזכרו בתקשורת, והפער המרכזי ביניהן היה בהנצחתן לטווח הארוך, שהושפעה מחלופ הזמן, משינויים בתרבות ובחברה, וממנעד הייצוגים האפשריים שהתרחב לאין שיעור. מתוך ניתוח סיפוריהן של השוטרות, והאופנים שבהם סוקרו והונצחו חייהן ומותן, מופו שלוש תקופות נפרדות המתארות את השינויים שחלו במעמדן של נשים במשטרה, ואותן נפנה לתאר כעת.

התקופה הראשונה: התבססות (1948-1994)

שנות החמישים של מדינת ישראל התאפיינו בשינויים דרמטיים, ומגוון האתגרים שעימו נדרשה המדינה להתמודד נדמה אינסופי כמעט: קליטת מיליון וחצי עולים, הצעת מענים בתחום הדיור והתעסוקה עבורם, הגנה מפני התפרצות מחלות מדבקות, חלוקת תעודות זהות ועוד.³⁵ כל אלה הצריכו פיתוח שירות ציבורי יעיל, המסוגל לספק מענה לצרכים הבורעים של השעה, ובמקביל לפתח חזון ומדיניות ארוכי טווח. אחד מאותם מענים נחוצים היה הקמתה של משטרת ישראל.

עבור נשים התבטאה תקופה זו בחזרה לספֵּרָה הפרטית ואל תפקידי המגדר המסורתיים. הן אומנם ניסו לדבוק במטרות הלאומיות הכלליות, ובראשן קליטת עלייה, כחלק מניסיון לפלס לעצמן דרך במציאות הישראלית החדשה,³⁶ ונאבקו על זכויותיהן בכנסת,³⁷ אך בתחום הביטחון, כפי שתואר לעיל, ננעלה הדלת בפניהן, חרף האשליה שנוצרה לנוכח גיוס החובה שלהן לצה"ל: הן שירתו בחיל נשים נפרד (שכונה ח"ן, תוך רמיזה מגדרית ברורה), ומילאו בעיקר תפקידי מנהלה ורווחה.

35 על מגוון האתגרים שאפיינו את שנותיה הראשונות של המדינה ראו למשל אורית רוזין **חובת האהבה הקשה** (2008); דבורה הכהן **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953** (1994); דבורה ברנשטיין "המעברות בשנות החמישים" **מתברות למחקר וביקורת** 5, 5 (1980).

36 אורית רוזין "נשים קולטות נשים: תפקידן של נשים ותיקות בקליטת העלייה הגדולה בשנות החמישים, היסטוריה ותיאוריה" **חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי**, כרך ב 645 (אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג עורכים) (2005).

37 יעל ברוידא "מעורבותם של ארגוני הנשים בחקיקת חוק יחסי מומן בין בני זוג בשנים 1948-1973: המאבק שנשכח" **משפט וממשל** טו 27 (2013); מרשה פרידמן **גולה בארץ המובטחת** (1991); שולמית אלוני **נשים כבני אדם** (1976).

נשים במשטרה

עם הקמת המשטרה, גויסו נשים לשורותיה בלית ברירה, בשל מצוקת כוח האדם שממנה סבלה.³⁸ מצוקה זו הפכה לכוח המניע המשמעותי ביותר בשילובן בארגון, ועיצבה את מעמדם בו: כאמצעי, ולא כמטרה.³⁹ לפיכך, הדלת הצרה שנפתחה בפניהן כללה תפקידים מגדריים מובהקים, והפכה אותן למיעוט מספרי שתפקידיהן ודרגתן חסומים בתקרת זכויות ברורה. המשטרה החמיאה לעצמה על גיוסן, צעד שכנתה בדוח השנתי שלה “נועז במקצת”.⁴⁰ בשנת 1953 החלה לצמצם את מספרן ואת תפקידיהן, ועד שנת 1959 נותרו במשטרה 228 נשים בלבד, 4.09% מכוח האדם.⁴¹ כך, בקול ענות חלושה, הסתיים הניסיון הראשון לגיוס נשים למשטרה.

בראשית שנות השישים החל הניסיון השני. גם הפעם התרחש הדבר בשל מצוקת כוח האדם, שהושפעה, באופן אירוני, מהטלת מעצרו של אדולף אייכמן, חקירתו וניהול ההיבטים המנהליים של משפטו על משטרת ישראל. לפיכך, גם הפעם “נאלצה המשטרה לעשות ניסיון נועז – גיוס נשים לתפקידי משטרה ביצועיים”.⁴² גם הפעם התאפיינה העסקתן במתכונת המקבילה לזו של צה”ל, בצורת “חיל נשים” נפרד.

בראש יחידת השוטרות עמדה קצינה בשם נעמי שדמי, שנדרשה להתמודד עם שני אתגרים מרכזיים: התנגדותו של חלק מפיקוד המשטרה למהלך, ונכונות מעטה של נשים להתגייס למשטרה. שדמי נאלצה לחזור אחר מועמדות, אך פעילותה נחלה הצלחה לא מבוטלת: בשני העשורים הבאים עלה מספר השוטרות במידה ניכרת,⁴³ ומגוון תפקידים

38 ראו למשל משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1951, 11-13 (1952).

39 כפי שנבהיר מיד, בתקופות מאוחרות יותר חל שינוי מסוים, עת מונתה יועצת לקידום מעמד הנשים במשטרה, ולאחר מכן הוקמה יחידה לשוויון מגדרי ומגוון אתני, אך עמדות שוויוניות יותר שקודמו על ידן לא החליפו את התפיסה האינסטרומנטלית של נשים במשטרה, אלא המשיכו להתקיים לצידה.

40 משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1948, 4 (1949).

41 מגמה זו תוארה בדוח המשטרה לשנת 1959 כך: “המגמה היא למלא את מקומן של השוטרות היורדות מן המצבה בשוטרים, אלא אם כן הכרחית העסקתה של אשה בתפקידים מסוימים, כגון: שמירה על אסירות, חיפושים אצל נשים וכדומה”. משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1959, 12 (1960). ראו גם גבע “שחרור בתנאים מגבילים”, לעיל ה”ש 25.

42 על הקשר בין משפט אייכמן לבין גיוסן של נשים למשטרה ראו משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1960, 17, 28 (1961); על גיוסן של נשים למשטרה בתקופה זו, ראו נעמי שדמי מרתה ונעמי 113 (2005); שחור-רובין “שיטור ומגדר”, לעיל ה”ש 29, בעמ’ 152-153; על מקומן של נשים בלשכה 06 ראו גבע “חוסר עניין לציבור”, לעיל ה”ש 29.

43 בשנת 1960 שירתו במשטרה 5882 שוטרים, מתוכם 258 שוטרות. משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1960, 17-19 (1961); ובשנת 1970 שירתו במשטרה 9,405 איש, מתוכם – 845 שוטרות. משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1970, 90 (1971).

נפתחו בפניהן לראשונה, כגון מז"פ ומודיעין. עם זאת, הן עדיין נותרו רוב בתפקידים המשרדיים, ומספרן בדרגים הבכירים והפיקודיים נותר נמוך.⁴⁴ בתקופה זו הונחו גם יסודות ברורים יותר לשיתופי פעולה בין המשטרה לצבא, שהחלו כבר בשנת 1948. העיקרון המארגן שלהם היה מעין "הסכם עודפים" בין שני הארגונים, במסגרתו תורגם גיוס החובה של נשים לצה"ל, שהפך לעיתים לנטל, לכוח אדם משטרתי יעיל.⁴⁵ מאוחר יותר מוסד קשר זה, עם הקמת יחידת חיב"ה (חיילות בשירות המשטרה)⁴⁶ בשנת 1969, שהוקמה גם היא בשל מצוקת כוח אדם, שהתעוררה על רקע האתגרים הביטחוניים בעקבות מלחמת 1967. חיילות חיב"ה קיבלו סמכויות של שוטרות, עסקו בעיקר בסיוור וחיפושים, אך נותרו כפופות לצה"ל ביחס לחוק ולדין המשמעת.⁴⁷

השוטרת שנפלה בעת מילוי תפקידה

יונה קוממי נולדה בשכונת עזרא בתל אביב בספטמבר 1945.⁴⁸ תנאי החיים בשכונה לא היו פשוטים: מיקומה בתווך בין היישוב היהודי בדרום תל אביב לבין כפרים ערביים, הגידול המהיר שחל במספר תושביה בעקבות העלייה ההמונית, ובעיקר – היעדר תכנון או תשתיות בתהליך הבנייה, גבו מתושביה מחיר כבד: בחורף עלה נחל איילון לא פעם על גדותיו, והציף את השכונה; לא היו בשכונה גינות נוי והגינה הראשונה שהוקמה בה נשתלה לזכרה של יונה, למעלה משלושים שנה לאחר הקמתה.⁴⁹ מצבה הכלכלי של משפחתה היה קשה: אימה הייתה חולה, היו לה חמישה אחים צעירים, ויונה ניסתה כמיטב יכולתה לפרנסם.⁵⁰ כשהגיע מועד גיוסה לצה"ל התגיסה למשטרה, באוגוסט 1963. אף שסיבת גיוסה הייתה המצוקה הכלכלית של משפחתה,

44 שדמי, לעיל ה"ש 42, בעמ' 113-120.

45 שם, בעמ' 139.

46 מפתה לומר דבר מה על שמה של יחידת חיב"ה, שעל אף היותו ראשי תיבות נדמה כמסמל את הציפייה המגדרית מנשים המגויסות לכוחות הביטחון לגלות חיבה לציבור גם בתפקידן זה ולא רק בספירה הפרטית, אך התנגדנו לפיתוי זה בכל עוז, כיוון שאנו סבורות שנושא חשוב ומרתק זה מצדיק מחקר נפרד.

47 משטרת ישראל **דין והשבון שנתי 1968**, 35, 53 (1969); "נסתיים הקורס לחיילות בשירות המשטרה" **למרחב** 1969.2.14, 11.

48 נחמה גנוסר "מגיע להן מקום ריאלי יותר" **על המשמר** 1969.10.27, 6.

49 על מקצת תנאי החיים בשכונת עזרא בשנות הארבעים, ראו "מה הביא עימו היורה" **דבר** 1942.10.25, 4 ["שכונת עזרא המועדת לשטפונו היתה גם הפעם אחד המקומות הקשים. הכבאים הצילו נפשות ורכוש"]; "שכונת עזרא ב' בלי מים" **דבר** 1941.5.16, 6 ["משלחת תושבי שכונת עזרא ב' באה למערכת וקבלה על חוסר מים זה ארבעה חדשים"].

50 יהודית וינקלר "לא גייסנו שוטרות כדי שיילחמו ברוצחים" **חרות** 1965.3.9, 4 (להלן: וינקלר "לא גייסנו שוטרות").

היא אהבה את עבודתה במשטרה ומצאה בה עניין. היא שירתה כסיירת במשטרת רמת גן, התארסה ועמדה להינשא.

במרץ 1965 נשלחה יחד עם חמש שוטרות נוספות לקורס קטנועים, שנועדו להשתלב ביחידת הסיור.⁵¹ הוריה וארוסה חששו וניסו להניאה מכך, כפי שסיפרה שדמי בריאיון לאחר מותה של קוממי:

אני נזכרת שהחבר של יונה בא אלי, כששמע על כוונתנו ללמד אותה רכיבה על קטנוע וביקש שאמנע זאת ממנה. הוא פחד מפני אסון. בקושי שכנעתי אותו ששוטרת הרוכבת על קטנוע מחוייבת בזהירות יתר וכי עליה להקפיד על כללי תנועה כדי שתהיה לדוגמא לנהגים אחרים. לבסוף הסכים. יונה היתה מרוכבות הקטנועים הראשונות במשטרה, אך המוות אינו בוחר כנראה בזמן ובאמצעי.⁵²

בסוף אוגוסט, ארבעה ימים לפני יום הולדתה העשרים, יצאה למשמרת סיור יחד עם השוטרת גליה אנסי, ברחוב ביאליק ברמת גן. בעקבות ויכוח עסקי שהתעורר בתוך משרד ברחוב זה, ירה מלווה בריבית מעורער בנפשו בשני אנשים שחבו לו כספים, ונס מהמקום. שתי השוטרות יצאו למרדף אחריו, וכשקוממי התקרבה אליו הוא הסתובב לעברה, ירה בה והתאבד. היא נפצעה קשה, הועברה לבית חולים בילינסון, ושם נקבע מותה.⁵³

ההנצחה

לאחר מותה הונצחה קוממי ברובד הממלכתי בלבד: בידי המשטרה, ובידי שתי הרשויות המקומיות שבהן נולדה (תל אביב) ועבדה (רמת גן). מסע הלוויה, שאורגן בידי המשטרה, החל בבית הלוויות העירוני ברחוב דפנה, והמשיך לתחנת המשטרה ברמת גן שבה שירתה, לאורך רחובות שבהם תלתה העירייה שלטי אבל גדולים לזכרה.⁵⁴ לבסוף, הגיע מסע הלוויה לקריית שאול, לבית הקברות הצבאי המרכזי באזור תל אביב, שבו נקברו מאז 1948 ועד היום כ־3000 חללי צה”ל, וביניהם רמטכ”לים ואלופים. קוממי היא אחת הנשים היחידות שנקברו במקום.

51 ”רצח משולש והתאבדות על רקע כספי” קול העם 30.8.1965, 4.

52 וינקלר ”לא גייסנו שוטרות”, לעיל ה”ש 52.

53 ”שלושה נרצחו ברמת גן, ביניהם שוטרת שרדפה אחר היורה. הרוצח התאבד” חרות 30.8.1965, 1.

54 ”אלפים בהלווית השוטרת שנרצחה ברמת גן” מעריב 30.8.1965, 22.

אלפי אנשים ליוו את ארונה, לרבות הקצונה הבכירה במשטרה, מפקדת יחידת השוטרות נעמי שדמי, נציגי מחוזות המשטרה, מג"ב, שוטרים, נציגי עיריות, בני משפחה וחברים. לצידם, "רבים מהעובדים ושבים נאספו משני צידי הדרך כדי לחלוק את הכבוד האחרון לשוטרת שנפלה במילוי תפקידה".⁵⁵ שדמי תיארה את קוממי בהספד שנשא לזכרה כחלוצה, הן בעצם התגייסותה למשטרה והן בהשתלבותה ביחידת הקטנועים, והוסיפה כי הייתה אחת השוטרות המסורות והחרוצות ביותר תחת פיקודה. בסיום הטקס נורו מטחי כבוד.⁵⁶ בספטמבר 1965 החליט מפכ"ל המשטרה, פנחס קופל, להעניק לשתים ציון לשבח,⁵⁷ ועם כניסת חוק העיטורים לתוקף, הוענק לקוממי עיטור הגבורה, ולאגסי עיטור האומץ.⁵⁸ משלב זה שקעה אגסי בתהום הנשייה, ורק קוממי הפכה מושא להנצחה בהודעות שנמסרו לתקשורת, הדגישה המשטרה את ראשוניות המקרה, וכי קוממי הייתה השוטרת הראשונה בישראל, "וקרוב לוודאי בעולם", שנפלה בעת מילוי תפקידה.⁵⁹ חלוציותה הוזכרה גם בתקשורת: ביחס לשירות במשטרה, ביחס ליחידת הקטנועים, ביחס לנסיבות מותה, ולעיתים בצירוף של כמה מרכיבים אלה יחד. כך למשל בעיתון "קול העם" צוין "כפי שנמסר מניחים שזה המקרה הראשון בעולם ששוטרת נהרגה בשעת מילוי תפקידה ברדיפתה אחרי רוצח", וכן כי "הייתה מן השוטרות הראשונות שרכבו על קטנועים".⁶⁰ בעיתון חרות הופיעה קינה מתפייטת לזכרה, ולפיה מבין כלל מקרי המוות באותו אירוע –

המזעזע, המחריד והמכאיב ביותר הוא דבר מותה של השוטרת הצעירה יונה קוממי, שהרוצח רוקן עליה את הכדורים ממחסן־אקדוחו, עת רדפה אחריו כדי לתפסו [...] נערה צעירה היתה, בת עשרים בסך־הכל. ובגיל עלומים זה כבר הספיקה לתת שתיים משנות חייה היפות ביותר לשירות־המדינה במשטרה. כפי שמעידים עליה מפקדיה וכל שהכירוה, הייתה מן העובדות המצויינות שבשירות ממלכתי זה, שהוא באופן יחסי חדש בשביל נשים.

55 "אלפים בהלוויית השוטרת יונה קוממי" **הצפה** 31.8.1965, 4.

56 דן מרגלית "שיחזור יום הרצח ברמת־גן" **הארץ** 31.8.1965, 4.

57 "ציון לשבח לשוטרת יונה קוממי ע"ה ולסמלת גליה אגסי" **הצפה** 16.9.1965, 4; "ציון לשוטרות יונה קוממי ז"ל וגליה אגסי" **דבר** 16.9.1965, 14.

58 חוק העיטורים במשטרת ישראל ובשירות בתי הסוהר, תשל"ב־1972; מכתבו של רנ"צ רוזוליו לשר המשטרה (27.11.1974), תיק אישי של יונה קוממי ז"ל, בסיוע בית מורשת משטרת ישראל.

59 למעשה, קוממי לא הייתה הראשונה. בארצות הברית, לכל הפחות, היו שוטרות שהקדימו את קוממי, גם אם במוות הרואי פחות. הראשונה, כך נראה, הייתה אנה הארט (Anna Hart), שעבדה בכלא של מחוז המילטון, והותקפה ביולי 1916 בידי אסיר שפגע בראשה במוט ברזל בעת שניסה להימלט *WILLIAM WILBANKS, TRUE HEROINES: POLICEWOMEN KILLED IN THE LINE OF DUTY THROUGHOUT THE UNITED STATES, 1999-1916* (2000).

60 "רצח משולש והתאבדות על רקע כספי" **קול העם** 30.8.1965, 4.

רק במספר ארצות מועט משולבות נשים בשירות משטרה, כשם שאין עדיין מדינות רבות בהן ממלאת האשה את חובה הלאומי בשירות צבאי. אכספרימנט טרי הוא להוסיף אל הכוח המשטרה – שהוא גברי בכל מקום, גם נשים במדים. אכספרימנט זה נועד למלא את החסר בכוחות בשירות המשטרה. ויעד זה מולא בשנים האחרונות בהצלחה [...] עצם ההופעה של הדמויות החינניות הללו השפיעה לעתים תכופות הרבה יותר מאשר הירתעותם של עבריינים בכוח מפני אלות השוטרים הגברתנים. השוטרת הצעירה החלה להוות תופעה מגוונת ומרננת [כך] בנוף הישראלי, ומיום ליום למדנו הלך ולמד כי שירות האשה במשטרה עשוי לפתור את אחת הבעיות החמורות בכוח האדם של ענף ממלכתי זה. כדאי לציין כי גם יחס האוכלוסייה אל השוטרת במילוי תפקידה הוא הוגן. איש לא ניצל לרעה את העובדה, ששרביטי הפיקוד הושם בידי ה”מין החלש”, והציבור הוא ממושמע ומציית להוראותיה של השוטרת [...] בהרכיבנו את ראשנו בכבוד וביגון מעל ארונה של אחת העובדות המצוינות בשירות המדינה, אנו בטוחים כי הננו מביעים בכך את רגשות אזרחי ישראל מכל השכבות שהם שותפים להערכה הרבה למלאכתה של השוטרת העבריה במדינתנו.⁶¹

כמקובל באותה תקופה, המאמר פורסם ללא שם העיתונאית; אך קשה להתעלם, בניתוח מגדרי עכשווי ואנכרוניסטי, מן השפה המקטינה שננקטה כלפי קוממי עצמה (”המין החלש” ”דמויות חינניות”) וכי המשטרה הוזכרה במידה רבה כ”שירות המדינה” או ”שירות ממלכתי”, תוך ניסיון להצניעה במידת מה. עוד נשקפת מן המאמר גם הגאווה בחדשנות הישראלית, שבאה לידי ביטוי בגיוס שוטרות לארגון ”שהוא גברי בכל מקום”, אך מצוין גם כי ”אכספרימנט טרי הוא” שמטרתו אחת – מענה למצוקת כוח אדם במשטרה: שימוש בשוטרות כאמצעי, ולא כמטרה.

נסיבות מותה של קוממי לא שינו את מדיניות המשטרה ולפיה לשוטרות לא יוענק נשק.⁶² כמה ימים לאחר מותה מסרה הדוברות כי ”הגבר עדיף למשטרה, שכן הוא יכול למלא את כל התפקידים המשטרהיים, בנגוד לשוטרת המוגבלת מבחינה זו”. אך גם נמסר כי ”ניסיון גיוס השוטרות הוכתר בהצלחה”, וכי כמה מהוותיקות שבהן גויסו לתפקידי חקירות, מפלגי נוער, ולמודיעין.⁶³

61 ”הרצח המרובע” חרות 31.8.1965, 2.

62 ”דובר המשטרה: השוטרות לא יצויידו גם להבא בנשק חם” חרות 31.8.1965, 4.

63 וינקלר ”לא גייסנו שוטרות”, לעיל ה”ש 52.

כשחזרה שדמי מחופשה קצרה שנטלה לאחר מותה של קוממי, תיארה העיתונאית יהודית וינקלר כיצד עברה על טבלת שמות השוטרות, ואמרה "אני צריכה להעביר קו על שמה, אבל אינני יכולה, אבקש שידפיסו את הטבלא מחדש [...] בעיניה הבריק דוק דמעה".⁶⁴ שדמי נאלצה להרכיב משקפי שמש "כדי שפיקודיה [כך] לא תראנה את הדמעות שעמדו בעיניה", אך גם הן עצמן חוו קושי עצום, וכשכונסו לתדריך "הן פרצו בבכי היסטרי".⁶⁵ כשנשאלה שדמי אם יונה יכלה להישאר בחיים לו היה בידיה אקדח, השיבה בשלילה, כיוון שלדעתה הדבר היה עלול רק להסלים את מהלך האירועים, ובסופו של יום – "לאן נגיע – לשיקגו?".⁶⁶ וכן אמרה ששוטרות אינן יכולות למלא תפקידים הדורשים שימוש בכוח: "הן אמנם לומדות בהכשרה הבסיסית שלהן 'ג'ודו', אבל שוטרת היא בכל זאת אשה ואנחנו איננו רוצים לדרוש מהן מה שאין ביכולתן לעשות".⁶⁷

לצד ההנצחה מטעם המשטרה, ננקטו יוזמות נוספות בשתי מועצות מקומיות – תל אביב ורמת גן. עיריית תל אביב הקימה את "גינת השוטרת" בשכונת עזרא, שבה נולדה וגדלה, באוגוסט 1966,⁶⁸ ובטקס חנוכתה השתתפו שר המשטרה בכור-שולם שטרית, ראש עיריית תל אביב מרדכי נמיר, ואנשי משטרה רבים. בנאומו שנשא בטקס אמר נמיר כי "אם היה צורך לתת שיעור מעשי לאזרחות נאמנה הרי זה ניתן בנסיבות טרגיות מאד על ידי יונה קוממי ז"ל [...]. אין דבר עליון ונכבד יותר מאשר להגיש עזרה לזולת ולא כל שכן להקריב את הנפש למען הזולת". מפקד המחוז יעקב קנר אמר כי הנחמה היחידה על מותה היא "שדרכה משמשת השראה למסירות ורצון לבצע את המוטל על ממלאי התפקידים הציבוריים הקשים במדינה".⁶⁹

גם עיריית רמת גן, העיר שבה נפלה יונה, נקטה שתי יוזמות נפרדות להנצחתה: בשנת 1966 שונה שם רחוב הוורדים, הסמוך למקום האירוע, לשם "רחוב השוטרת", ונקבע בו שלט הנצחה לזכרה;⁷⁰ והחל משנת 1969 הוענק פרס שנתי לשוטרים מצטיינים על שמה, שנתרם בידי עיריית רמת גן ומועדון הבנקאים בגוש דן. עם זאת, הפרס, שנועד להנציח קרוב לוודאי את חלוציותה גם כאישה, הוענק בידי ועדה שכללה גברים בלבד

64 ש.ם.

65 ש.ם.

66 ש.ם.

67 ש.ם.

68 "ידיעות בקיצור" הארץ 22.8.1966, 5. הגן נמצא בפנינת הרחובות תשרי ותמוז בשכונת עזרא.

69 "גן ציבורי חדש בשכונת עזרא בת"א ע"ש השוטרת יונה קוממי" הצפה 25.8.1966, 3. בדצמבר 2022 פורסם סיפורה ההיסטורי של שכונת עזרא במקומון "חדשות השכונה", ובמסגרתו הוקדשה פסקה קצרה לתיאור "גיבורה מקומית: יונה קוממי". היא תוארה כפורצת דרך, מהראשונות שגויסו למשטרה לתפקיד סוור, קיבלה רישיון לקטנוע, ולאחר מותה זכתה לעיטור הגבורה. "שכונת עזרא והארגונים: ההיסטוריה של תל אביב והמדינה" חדשות השכונה 37, 4, 7 (23.12.2022).

70 "טכס קריאת רחוב ע"ש יונה קוממי ז"ל – היום בר"ג" מעריב 27.12.1966, 8.

(שני בנקאים ונציגי עירייה), ומספר השוטרות הזוכות הלך והתמעט עם השנים בהשוואה למספר השוטרים.⁷¹

לסיכום תקופה זו ניתן לטעון, כי כמידת חריגות מותה של קוממי, כך היה גם היקף הנצחתה במרחב הציבורי. עובדת היותה השוטרת הישראלית הראשונה שנפלה תוך כדי מילוי תפקידה בפעילות מבצעית, העצימה מאוד את היקף הנצחתה שהייתה ממלכתית מעיקרה, תוך שבני משפחתה וחבריה נותרים בשוליה, כעדים אילמים לה. מבחינה זו, שתי התקופות הבאות, שאותן נסקור כעת ביחס להשתלבות השוטרות ב”פולחן הנופלות”, מלמדות על שינויים מרחיקי לכת שחלו בזהות המנציחים, ובמאפייני הייצוגים התרבותיים ששימשו למטרה זו.

התקופה השנייה: השתלבות נשים בתפקידי לחימה (1995-2022)

שנות התשעים התאפיינו בשינויים משמעותיים בחברה הישראלית: העלייה ההמונית מבריה”מ ומאתיופיה הביאה לישראל למעלה ממיליון עולים. החתימה על הסכם אוסלו (1994) והסכם השלום עם ירדן (1994) הפיחו רוחות תקווה מסוימות בישראל, שסיומן התרחש בשתי נקודות מוגדרות היטב בזמן: רצח ראש הממשלה דאז, יצחק רבין (1995), ושורה של פיגועי טרור. על רקע זה העמיקו השסעים בחברה הישראלית, והם התבטאו בהפגנות והתנגשויות בין קבוצות שונות באוכלוסייה.⁷²

שינוי נוסף שהתרחש בתקופה זו היה התרחבות פעילותם של ארגוני נשים, שרבים מהם חתרו להשגת זכויות ליברליות המבוססות על עקרון השוויון באמצעות מאבקים משפטיים,⁷³ ונאבקו בין היתר לשילוב נשים בשירות הציבורי.⁷⁴ אחת העתירות הידועות ביותר בתקופה זו הייתה עתירתה של מועמדת לשירות ביטחון בשם אליס מילר להשתלבות בקורס טיס של חיל האוויר, שהיה סגור עד אז בפני נשים.⁷⁵ העתירה שהתקבלה אפשרה את גיוסה של מילר לקורס טיס, ובהמשך פתחה בפני נשים תפקידים רבים נוספים בצבא. בטווח הארוך, הובילה העתירה גם לכיטול חיל הנשים הנפרד, ולהקמת יחידה

71 ”שוטר ושתי שוטרות מר”ג זכו ב’פרס יונה קוממי” דבר 1.1.1969, 7; ”חולקו פרסים לשוטר ושוטרת מצטיינים בר”ג” דבר 22.1.1970, 12; ”פרס קוממי ז”ל לארבעה שוטרים ו-2 אנשי משא”ז” מעריב 5.11.1979, 8.

72 נחמן טל ”ישראל וטרור המתאבדים” המכון למחקרי ביטחון לאומי (2002); יורם פרי יד איש באחי: רצח רבין ומלחמת התרבות בישראל (2005).

73 נויה רימלט הפמיניזם המשפטי מתאוריה למעשה – המאבק לשוויון בין המינים בישראל ובארצות הברית (2010); חנה הרצוג נשים ריאליות: נשים בפוליטיקה המקומית בישראל (1994); אורית קמיר פמיניזם, זכויות ומשפט (2002).

74 דפנה ברק־ארז תקדימות: נשים קובעות תקדימים במשפט הישראלי (2024).

75 נטע זיו ”הסיפור של אליס מילר: אישה תעלה למטוס עם סל־קל?” מעשי משפט י 61 (2019).

יועצת לרמטכ"ל לענייני נשים (יוהל"ן) בשנת 2001, שמטרתה מיצוי הפוטנציאל הטמון בשירות נשים בצה"ל.⁷⁶

נשים במשטרה

השינויים החברתיים הקרינו על יחס המשטרה לנשים. בעתירה שהוגשה כנגד המשטרה בשנת 1996 טענו ארבע העותרות כי תהליכי הגיוס לארגון פוגעים בזכותן לשוויון.⁷⁷ עם הגשת העתירה הוקמה במשטרה ועדה לבחינת קידום מעמד האישה בארגון, ולגיבוש מדיניות בנושא.⁷⁸ העתירה נמחקה לאחר שבג"ץ קיבל את טענת המשטרה כי נפתחו בפני נשים תפקידים חדשים, ונקבעו מכסות מינימום לגיוסן לארגון שעמדו על 25%. "תמהיל של אשה אחת לכל שלושה גברים הנו המקסימלי שהמשטרה יכולה לקיים" טענו נציגי המשטרה בבג"ץ.

עתירה אחרת שהוגשה בשנת 2001 צלחה פחות, והשפיעה כנראה לרעה על נכונותן של אימהות להתגייס למשטרה: אילת טננבאום, חוקרת אלימות במשפחה ואם לפעוט כבן שנה, עתרה לבג"ץ בטענה שדרישת המשטרה להשתתפות בקורסי הכשרה של 22 שבועות במצטבר בתנאי פנימייה פוגעת בזכותה להורות ובזכותה לשוויון, כיוון שעיקר חובות ההורות בישראל מוטלות על נשים. בג"ץ המליץ לה למשוך את עתירתה, אף שהמשטרה סיפקה נתונים שהעידו כי דרישה זו אכן מדירה נשים מהארגון.⁷⁹ מכשולים אלה בדרך של נשים במשטרה באו לידי ביטוי גם בייצוג מזערי שלהן בדרגים הבכירים, כפי שהמחיש דוח מבקר המדינה לשנת 2012, ובעקבותיו הוקמה ביולי

76 בשנת 2016 שונה שם היחידה ל"יועצת הרמטכ"ל לענייני מגדר" (יוהל"מ). היחידה חתרה לקידום שוויון הזדמנויות ארגוני "ככלי לשיפור היעילות, האפקטיביות המבצעית והארגונית של צה"ל, וכביטוי למחויבות הערכית של צה"ל כלפי משרתיו". היחידה מטפלת גם בגיבוש והטמעת מדיניות בנוגע לפגיעות מיניות. "אודות יחידת יוהל"מ" אתר צה"ל.

77 בג"ץ 2979/96 בן גיאת נגד השר לביטחון פנים (פס"ד 16.12.1998).

78 משטרת ישראל דין והשבון שנתי 1998, 45 (1999).

79 בג"ץ 5235/01 אילת טננבאום נ' המפקח הכללי, משטרת ישראל (פס"ד 10.2.2002); דפנה הקר ומיכל פרנקל "הורות פעילה ושוויון הזדמנויות בעבודה: הצורך בשינוי מאפייני שוק העבודה" עבודה, חברה ומשפט יט 275 (2005); מיכל פרנקל, דפנה הקר ויעל ברודא "משפחות עובדות במשפט הישראלי: בין נאו-ליברליזם לזכויות אדם" עיונים בתקומת ישראל (סדרת נושא): מגדר בישראל כרך ב 682 (2010). כפי שיובהר מייד, מינויה של היוהל"נית הוביל לסדרת שינויים בתחום, ואחד הנושאים שבהם טיפלה בעת כהונתה בתפקיד היה התאמת משמרות העבודה במשטרה "לשעון המשפחתי". אבי אשכנזי "כבר לא מועדון גברי סגור: המהפכה הנשית של משטרת ישראל" וואלה: חדשות (8.3.2019).

ב-2013 במשטרה יחידת יוהל"ן, שנועדה לקדם שוויון הזדמנויות לנשים במשטרה.⁸⁰ בין היתר, קודמו תהליכים לעידוד קבלת החלטות בידי אוכלוסייה מגוונת מגדרית ותרבותית; הודגשה זכותה של קורבן עבירה בעבירות מין או אלימות במשפחה לבחור להגיש תלונתה לשוטרת; הובהרה חשיבות הצורך בהתאמת קורס ההכשרה הבסיסי ומשמרות העבודה לשעון המשפחתי; והוקדשה תשומת לב רבה להתאמת הציוד המשטרה, לרבות אפוד המגן, הקסדה, מצלמת הגוף והנעליים, גם לגוף הנשי.⁸¹

השפעותיהם של צעדים אלה ניכרו לעין במידה רבה: מספרן הכולל של הנשים במשטרה גדל לאורך השנים, גם אם באיטיות, והוא עומד כיום על מעט יותר מרבע כוח האדם בארגון; ארבע מבין 29 חברי וחברות סגל הפיקוד הבכיר הן נשים; וחל גידול במספר הקצינות הבכירות, שמונו גם למפקדות תחנות או מרחבים. עם זאת, מחקר שערכה המשטרה לימד גם כי מפקדים ומפקדות תפסו את השירות במשטרה כבעל אופי גברי: רובם התנגדו לכך ששתי שוטרות סיור יצאו לבדן, וסברו כי מנקודת מבטם של האזרחים, שוטרים נתפסים כחזקים יותר ומרתיעים יותר משוטרות, ולפיכך הם מתאימים יותר לתפקידי שטח ייעודיים.⁸²

הדברים האמורים לעיל מתייחסים למשטרה ”הכחולה”; אך השינוי המרכזי, והמובהק ביותר, במעמדן של נשים במשטרה בתקופה זו, היה גיוסן לתפקידי לחימה במג”ב (המשטרה ”הירוקה”) משנת 1996 ואילך. היה זה שילוב מפתיע לכאורה: מג”ב עצמו התאפיין בדימוי גברי, מסורתי, כוחני ואלים, המאויש בעיקר בידי קבוצות מיעוט שאינן יהודיות וגברים ממוצא מזרחי.⁸³ נשים לא חתרו להתגייס לשורותיו, ארגוני נשים לא נאבקו להשגת יעד זה, וגם מג”ב, כך נדמה, לא היה להוט לגייס נשים.

עם זאת, שני גורמים תרמו למהלך: ראשית, הסכמי אוסלו שינו את פריסת כוחות הביטחון באזורים שנועדו לשליטה ביטחונית פלסטינית, ומעתה חדל מג”ב לסייר בתוך הערים הפלסטיניות, והתמקד בסוירים ניידים משותפים עם המשטרה הפלסטינית. השינוי שחל בהגדרת תפקידם של שוטרי מג”ב, ונכונות צה”ל לוותר על חיילות אך לא על חיילים, יצרו תמריץ לגיוס נשים לתפקידי לחימה במג”ב. שנית, מינויו של ישראל סדן למפקד מג”ב (1995-1998) תרם רבות לתהליך: סדן יזם את השתלבותן של נשים בתפקידי לחימה, והבהיר למפקדים שהתנגדו לכך כי זהו תהליך שעתידי להצליח, ולא

80 שלמה פיוטרקובסקי ”לראשונה במשטרה: יועצת לענייני נשים” ערוץ 7 (7.7.2013); פקודות משטרת ישראל של המפקח הכללי 2.02.12, ”היחידה לשוויון מגדרי (יוהל”ן) – ייעוד ותפקידים” (13.10.2016). באוקטובר 2019 הוחלפה היוהל”ן ביחידה לשוויון מגדרי ומגוון תרבותי. ”יחידה משטרתית חדשה לשוויון מגדרי ומגוון תרבותי” (28.10.2019) אתר משטרת ישראל.

81 אשכנזי ”כבר לא מועדון גברי סגור”, לעיל ה”ש 79.

82 טל גוטפריד-עוז ועוזי ששון ”שילוב נשים במשטרת ישראל” העיקר במחקר 193 (2019).

83 שלומי שטרית ”פורצות מחסומים: שילוב לוחמות במשמר הגבול (1995-1998)” משטרה והיסטוריה 3, 19, 32 (2021).

ניסוי, לכן כישלון בשילובן ייחשב לכישלון מקצועי של מפקדיהן. במקביל, הוא הקים גוף נפרד במג"ב לליווי שילוב הנשים בחיל.⁸⁴ צעד זה הוביל לגידול חסר תקדים במספר לוחמות מג"ב בקבע ובסדיר:⁸⁵ עד אוגוסט 2021 היוו הלוחמות 35% מכוח האדם המבצעי של מג"ב, והן שירתו בתפקידי מפתח בחיל, בתפקידי פיקוד ובתפקידי מבצעים אחרים. במחזור הגיוס בחודש זה, רוב המתגייסות (90%) סימנו את מג"ב כאחת מהעדפותיהן, וכרבע (26%) סימנו אותו בעדיפות ראשונה. למעשה, על כל תקן פנוי במג"ב, נמצאו עשר מועמדות שביקשו להתגייס לחיל.⁸⁶ עם זאת, מספר הנשים במג"ב עדיין אינו מייצג את שיעורן באוכלוסייה, וטרם מונתה אישה למפקדת גדוד או מרחב.⁸⁷

השוטרות שנפלו בעת מילוי תפקידן

שלוש שוטרות נפלו בעת מילוי תפקידן בפעילות מבצעית בתקופה זו: גלית ארביב (2002), הדר כהן (2016) והדס מלכא (2017). שלושתן נפלו בעת התקלות עם מחבלים, בשתי תקופות סוערות מבחינה ביטחונית: גלית נפלה במהלך האינתיפאדה השנייה (2000-2005), והדר והדס בתקופת אינתיפאדת הבודדים (2015-2016) שהתאפיינה בפיגועים שבוצעו בידי צעירים באמצעים מאולתרים כגון סכינים, דריסה ובקבוקי תבערה. גלית נולדה בשנת 1981 בקריית ביאליק, משם עברה משפחתה לנשר. בצבא שירתה במג"ב, בתחנת שפט בירושלים, ומייד לאחר שחרורה התגייסה למשטרה, לאותה תחנה. בדברים שאמר לזכרה ציין ניצב מיקי לוי, מפקד מחוז ירושלים במשטרה באותה תקופה, כי גלית התאפיינה במוטיבציה ופוטנציאל גבוהים שנשקפו מציוניה בקורס, שביקשה במיוחד לשרת בירושלים, וכי ראתה במשטרה ייעוד ושליחות.⁸⁸ זאת, אף שסבלה במהלך הקורס משברי מאמץ, ואף שבני משפחתה הפצירו בה לשרת באזור נשר, שם הסיכון מועט.⁸⁹ בפברואר 2002 הגיע לשכונת נווה יעקב מחבל חמוש והחל לירות לכל עבר. גלית הגיעה למקום בניידת עם שני שוטרים נוספים, יצאה מהרכב וירתה לעברו, פגעה בו, אך נפגעה גם היא, ומתה מפצעיה. האירוע התרחש אומנם כששירתה במשטרה "הכחולה", אך אין ספק כי הכשרתה כלוחמת מג"ב תרמה לתפקודה בנסיבות אלה תחת אש. על

84 שטרית, שם; משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1995, 15 (1996).

85 לדיון נוסף בנושא נשים במג"ב ראו טל משגב, סיגלית שחר ושי גלבוע "נשים – הפוטנציאל המערכתי" בין הקטבים: סוגיות עכשוויות באמנות המערכה 36 (2024) (להלן: משגב, שחר וגלבוע).

86 איציק סבן "שיא במג"ב: 320 לוחמות יתגייסו לחיל" ישראל היום (4.8.2021).

87 שטרית "פורצות מחסומים", לעיל ה"ש 83, בעמ' 48.

88 שרון רופא ואפרת וייס "גלית הסתערה על המחבל – ונהרגה" ynet (26.02.2002).

89 אודליה שביט, באתר לזכרה של גלית: <https://eliranarbiv.wixsite.com/galitarbiv>

התנהלותה במהלך האירוע קיבלה את עיטור האומץ. במסגרת ריאיון טלוויזיוני שהעניק באוגוסט 2023, ביקר מיקי לוי עם צוות הצילום בקיר ההנצחה לזכר שוטרים שנפלו בעת מילוי תפקידם, ובדמעות בעיניו אמר: ”גלית הסתערה אל פני האש, פגעה בו ופצעה אותו [...] גלית ממש גיבורה. זה לא עוזב אותך אף פעם”⁹⁰.

הדר והדס נפלו 14 ו־16 שנים אחריה, בתקופה בה נמצאו נשים במג”ב במקום שונה מזה שבו החלו: לוחמות וקצינות שולבו בפלוגות המילואים של החיל,⁹¹ שמונה לוחמות קיבלו את צל”ש המפכ”ל ואת עיטור המופת בשנים 2012-2018,⁹² והביקוש מצד נשים לשירות בו צמח במידה ניכרת. על רקע זה יש להבין את היקף הנצחתן של הדר והדס, שהייתה, עד היום, הנרחבת ביותר מבין זו של כלל הנופלות.

הדר נולדה בשנת 1997 באור יהודה, ושאפה כבר מגיל 16 לשרת כלוחמת במג”ב. בנובמבר 2015 התגיסה למג”ב, החלה טירונות, ונבחרה לצאת לקורס פיקוד. חודשיים וחצי לאחר תחילת הטירונות נשלחה לפעילות מבצעית ראשונה בשער שכם. אחד מחברי הצוות ביקש משני חשודים להציג תעודות זהות, ובתגובה שלף אחד מהשניים נשק והחל להתעמת עם מפקד הכוח, בעוד השני שלף סכין והחל לדקור לוחמת אחרת. הדר ירתה במחבל שתקף את חברתה, אך מחבל שלישי שהגיע במפתיע מאחוריה ירה בה ופצע אותה באורח אנוש. היא נפטרה כעבור שעות אחדות.⁹³

הדס נולדה בשנת 1994 באשדוד, משם עקרה המשפחה ליישוב הקהילתי עזר. בשנת 2012 התגיסה לצה”ל, והוצבה בתפקיד שכלל ברובו עבודה משרדית בחיל הים. התפקיד לא תאם את שאיפותיה, כפי שכתבה בדף הפייסבוק שלה: ”תמיד חלמתי להיות לוחמת מג”ב [...] תצפיתנית הם אמרו לי? אין מצב שבעולם”⁹⁴. היא נאבקה להשגת מבוקשה, וכשהצליחה בכך שובצה לתפקיד לוחמת יחידת סיור מיוחדת בירושלים, ולאחר מכן פיקדה על טירונים בבסיס ההדרכה של מג”ב, ועל צוותי לוחמים. את תקופת שירותה הצבאי סיכמה כך:

90 דסק קשת 12 ”זה לא עוזב אותך אף פעם. במשטרת ישראל לא היתה אז מחלקה לטיפול בנפש” **mako** (20.8.2023). עם זאת, ראוי לציין כי התמונה מעט יותר מורכבת: בעתירת **בן גיאת** (לעיל ה”ש 77), צוטטה אמירה של מיקי לוי בתצהירה של אחת העותרות, שנאמרה לה אך שנים מעטות קודם לכן: ”חמודלה, אצלי במחוז לא תהיה חובשת”.

91 משגב, שחר וגלבו, לעיל ה”ש 85, בעמ’ 87. ראו גם שלומי שטרית ואורי קוסובסקי **לשרת ולהגן** 55 (2019).

92 סמ”ר נופר מזרחי, סמ”ר אליסון ברסן (לסרי), רש”ט הדר כהן ז”ל, סמ”ש רווית מור, רש”ט בוסאנה אמביליה, רס”ר הדס מלכא ז”ל, סמ”ר זהבה סולומון ורש”ט דניאל פרי.

93 רועי ינובסקי, יעל פרידסון ואליאור לוי ”הדר הצילה את חיי חברתה הלוחמת – ונרצחה” **y-net** (3.2.2016); אלון חכמון ונועם אמיר ”הדר כהן ז”ל שהתגיסה לפני כחודשיים, נרצחה בפיגוע בשער שכם” **מעריב אונליין** (5.2.2016).

94 מתוך התערוכה ”לוחמת” (18.8.2012) <https://www.youtube.com/watch?v=SNbT94zd70o>

הגשמת את החלום שלי. היו לי שלוש השנים הכי משמעותיות בחיים שלי. ניצלתי אותן בצורה הטובה ביותר, ואני לא מתחרטת על אף שניה שעברה. לכל המבצעים שתמיד דאגו להגיד לי כמה פראיירית אני שחתמתי עוד שנה, אז יש מצב שאני פראיירית. אבל זה שאנשים היו בתאילנד שנה לפני, זה בולשיט. יום יבוא והתאילנד שלי יגיע. אבל כל מה שהרווחתי שווה הרבה יותר.⁹⁵

שלושה חודשים לאחר סיום שירותה הצבאי הוצע לה לשוב לשירות קבע, וחרף הסתייגותם של בני משפחתה בשל הסכנות שבתפקיד, חזרה למג"ב במרץ 2016, ושירתה כמפקדת צוות בדרום ובירושלים, לסירוגין. ביוני 2017, בזמן הרמדאן, התרחש פיגוע בסמוך לשער שכם. הצוות של הדס החל להתקדם לעבר המקום; הדס הותקפה בידי מחבל, ונפטרה כעבור שעות אחדות.

שלוש הנשים שנפלו בפעילות מבצעית במהלך התקופה השנייה (1995-2022) נולדו בפריפריה החברתית-גיאוגרפית של ישראל. הן שאפו, לדברי בני משפחתן, להתגייס לתפקיד משמעותי, ובמקרה של הדר והדס, חתרו באופן ספציפי להתגייס למג"ב. שלושתן נפלו בתקופה מורכבת מבחינה ביטחונית שבמהלכה התרחשו אירועי טרור מתמשכים, ושבהם הפכה המשטרה לחלק בלתי נפרד מביטחון הפנים, ובעיקר מג"ב, דבר שהשפיע על דימויו של החיל, ועל יחס הציבור כלפיו. שלושתן נפלו בירושלים, ובמקרה של גלית והדס שתייהן ביקשו במיוחד לשרת בעיר. שלושתן הוכשרו כלוחמות, אך נמצאו בשלבים שונים של שירותן: גלית השתחררה ממג"ב והתגייסה למשטרה, הדר טרם סיימה טירונות, והדס סיימה את שירותה הצבאי במג"ב, אך התגייסה שוב לשירותיו.

בכל שלושת המקרים, הן היו היחידות שנפלו במהלך האירוע, ולפיכך התמקדה ההנצחה בהן במידה רבה, בשונה מפיגועים המוניים שבהם נחלקת תשומת הלב הציבורית והתקשורתית בין מספר רב של קורבנות. בשלושת המקרים הקדישו בני משפחתן מאמצים רבים להנצחתן, אך באמצעים שונים ובדרכים שונות, כפי שימחיש הפרק הבא.

95 שם (26.10.2015).

ההנצחה

הנצחתה של גלית הייתה שונה מזו של הדר והדס. השוני בהנצחתן נבע מפרק הזמן שחלף בין המקרים, והשפיע על שני גורמים: התפתחות האינטרנט והתקדמות פרויקט הלוחמות במג”ב. נוסף על כך, בשלושת המקרים נודע למשפחה תפקיד חשוב בהנצחה, אך היא הייתה שונה באופייה: משפחת ארביב תרמה שתי תרומות לקהילה שערכן הכלכלי ניכר, למטרות נקודתיות שנפרט מייד, בעוד משפחותיהן של כהן ומלכא (בעיקר האבות) היו פעילות בהנצחת בנותיהן במגוון דרכים, לאורך זמן, ובשיתוף פעולה עם גורמים שונים. הנצחתה של גלית התמקדה בהקמת מצפור על שמה בנשר (2015), ובמשך מספר שנים צוערים בקורס שוטרים קיבלו ספר תהילים שנשא את שמה עם סיום הקורס. בנוסף, שמה מונצח בכמה אנדרטאות משטרתיות,⁹⁶ כמו גם באתר היזכור של משרד הביטחון,⁹⁷ ובאתר משטרת ישראל.⁹⁸ משפחתה בנתה גן משחקים בשכונת נווה יעקב בירושלים, וכן כיתת מחשבים בגן החיות הלימודי בחיפה הנושאים שניהם את שמה. את הדברים שכתבו לזכרה באתר המשטרה חתמו בני המשפחה במילים: ”הפסקנו לעבוד, הפסקנו לעשות, ובקיצור החיים ללא גלית אינם חיים.”⁹⁹

הנצחתן של הדר והדס החלה אף היא בפעילות ההנצחה של המשטרה: הדר קיבלה את עיטור המופת, והועלתה לדרגת רש”ט לאחר מותה, והדס קיבלה את צל”ש המפכ”ל והועלתה לדרגת רבי סמל ראשון. השר לביטחון פנים גלעד ארדן ומפכ”ל המשטרה רוני אלשיך נכחו בהלווייתן והספידו אותן.¹⁰⁰ שמותיהן נחקקו באנדרטאות המשטרה, פלוגת מג”ב נקראה על שם הדר,¹⁰¹ ואפוד צוואר שנועד להגן על שוטרים מדקירות סכין נקרא על שם הדס.¹⁰² באתר היזכור מתפרסמות תגובות רבות של אנשים, שחלקם כלל לא הכירו אותן בחייהן. כך למשל בדף היזכור של הדר כתבה שוטרת מג”ב כי היא משרתת בפלוגה על שמה וגאה בכך, ו”כעת אני בסדיר, בירושלים, בעיר העתיקה, ועוברת כל יום במקום בו הדר נהרגה ומבטיחה להנציח את שמה וללמוד את סיפורה ואישיותה עד כמה שאוכל.”¹⁰³

96 שמה מופיע בחדר ההנצחה של משטרת מחוז ירושלים, באנדרטה במכללה הלאומית לשוטרים בבית שמש, באנדרטת חילי המשטרה בקריית אתא ובלוח הזיכרון בתחנת מוריה, וכן באנדרטה לחילי מערכות ישראל בנשר.

97 עמוד הנצחה לזכר גלית ארביב ז”ל, אתר יזכור.

98 עמוד הנצחה לזכר גלית ארביב ז”ל, אתר משטרת ישראל, ”לזכרם”.

99 שם.

100 ”השר ארדן: הדר הייתה גיבורה, הצילה חיים רבים” מעריב אונליין (3.2.2016).

101 השם ”פלוגת עוז” לקוח מהפסוק בספר משלי ”עוז והדר לבושה, תשחק ליום אחרון”. איציק סבן ”עוד פלוגת נשים במג”ב – לזכרה של הדר כהן ז”ל” ישראל היום (21.7.2017).

102 איציק סבן ”המגן שישמור על לוחמי מג”ב: לזכר הדס מלכא ז”ל” ישראל היום (26.4.2018).

103 ”דף היזכור” אתר יזכור (28.5.2023).

הנצחתן של הדר והדס ברובד הרשויות המקומיות הייתה שונה בהיקפה משום שהדר התגוררה בעיר ואילו הדס התגוררה ביישוב קטן, שממדי אוכלוסייתו ותקציבו קטנים בהרבה. באור יהודה הוקם מתחם מגורים בשם "מתחם הדר"¹⁰⁴ וכן גן ילדים בשם "גן הדר"¹⁰⁵. מדי שנה במסגרת המרוץ השנתי של אור יהודה, נערך מקצה של שני ק"מ לזכרה, שבו משתתפים בני משפחתה, חיילי פלוגת הדר, מאות מתושבי העיר ותלמידי בית ספר.¹⁰⁶ הנצחה מקומית שלהן התקיימה גם בירושלים, שבה נפלו שתיהן, ושמו של הרחוב המוביל אל המדרגות בשער שכם שונה ל"דרך הדר והדס"¹⁰⁷.

שתי המשפחות מייחסות חשיבות רבה להנצחת הערכים שבהם דגלו בנותיהן במסגרת סדורה. בנובמבר 2024 נחנך באור יהודה "מרכז הדר", שנועד להנציח את מורשתה,¹⁰⁸ ומשפחתה של הדס הקימה תערוכה לזכרה הנושאת את השם "לוחמת", הכוללת טקסטים שכתבה, לצד דברים שנכתבו על אודותיה. התערוכה נודדת בכל הארץ, בעיקר במרכזי צעירים ששואפים להתגייס לשירות משמעותי. בבסיס הטירונים בניצנים התקיים ערב הוקרה לזכרה של הדס בהשתתפות 300 טירונים ומפקדים, שהתמקד במוטיבציה הרבה שלה לשירות צבאי, ובחשיבות הרבה שראתה בהגנה על ביטחון המדינה ואזרחיה.¹⁰⁹

הנצחתן של הדר והדס הייתה בחלקה בעלת מאפיינים דתיים: הפסוק "עוז והדר לבושה ותשחק ליום אחרון"¹¹⁰ היה מוטיב חוזר בהנצחתה של הדר, ושמה של פלוגת הלוחמות "עוז" שהוקמה במג"ב לקוח מפסוק זה. כמו כן, הוכנסו שלושה ספרי תורה לבתי כנסת להנצחתה.¹¹¹ באופן דומה, לבית הכנסת של בסיס מג"ב שבו שירתה הדס ביד מרדכי הוכנס ספר תורה להנצחתה, ואביה הדליק נר חמישי של חנוכה בכיכר ציון בירושלים לזכרה.¹¹² בכנס הסליחות השנתי של מג"ב בשנת 2017, שהוקדש לזכרון של

104 "מתחם הדר" החברה הכלכלית לפיתוח אור יהודה / <https://calcalitoy.co.il/duplicated-1607860421/>
 105 "עיריית אור יהודה חנכה את גן הדר על שמה של הדר כהן ז"ל" החברה הכלכלית לפיתוח אור יהודה (1.9.2019). אתר עיריית אור יהודה.

106 מערכת וואלה ספורט "שיא משתתפים במרוץ אור יהודה ה-11, גם שר הספורט הגיע" וואלה (10.2.2023).

107 שלומי הלר "פרסום ראשון: המדרגות לשער שכם ייקראו על שמן של רס"ר הדס מלכא ז"ל ורב שוטר הדר כהן ז"ל" כל העיר: חדשות ירושלים (19.9.2019).

108 איתי בלומנטל "ביום השנה לרציחתה: נחנך 'מרכז הדר' לזכר הלוחמת שנרצחה בפגוע" ynet (19.1.2017).

109 "ערב הוקרה והנצחה ללוחמת מג"ב הדס מלכא הי"ד בבסיס טירונים ניצנים" אשודינט (31.10.2017).
 110 משלי לא, כה.

111 מערכת ירושלים נט "מעלות הדס והדר": עיריית ירושלים הנציחה את הלוחמות שנפלו בשער שכם" ירושלים נט (20.10.2020).

112 שירה דאבוש (כהן) "בדמע ושיר: אביה של הלוחמת הדס מלכא הי"ד – הדליק נר חמישי וריגש את הקהל" הידברות (18.12.2017).

הדר והדס, השתתפו למעלה מ-400 לוחמי מג”ב לצד אבותיהן של שתי הלוחמות, בצעדה שהחלה בשער יפו בירושלים והסתיימה במערת צדקיהו.¹¹³

לצד ההנצחה הדתית קיימת גם הנצחה דיגיטלית לשלוש הנופלות. בני משפחתה של גלית הקימו אתר אינטרנט לזכרה, בעוד שהדר והדס הונצחו בעיקר ברשתות החברתיות, שהרחיבו לאין ערוך את תפוצת התכנים שהועלו בהן. שבוע לאחר נפילתה של הדר פתחו לוחמי מג”ב דף פייסבוק ייעודי לזכרה, שבו ביקשו ממי ששירתו במג”ב בעבר להעלות תמונה שלהם לבושים חולצה מתקופת שירותם כתמונת פרופיל בפייסבוק. גם לאזרחים הוצע להשתתף באמצעות תמונת פרופיל שלהם לובשים חולצה אפורה. ”יחד נביע כולנו הזדהות עם לוחמי משמר הגבול, שמחרפים נפשם בשמירה על ביטחון ישראל” נכתב בדף.¹¹⁴ נוסף על כך, גם בני משפחתה של הדר פתחו דף פייסבוק לזכרה.¹¹⁵ לזכרה של הדס נפתחו עמוד אינסטגרם¹¹⁶ ודף פייסבוק.¹¹⁷

רובד ההנצחה האחרון שנסקור הוא בעל מאפיינים אישיים, הנצחה שנוצרה בידי אנשים בודדים, שרק חלקם הכירו את הנופלות. חלקם בחרו בצורות הנצחה שתאמו את דרך חייהן של הנופלות, ואחרים – בהנצחה כללית. לדברי אביה של הדר, 15 תינוקות שנולדו לאחר נפילת בתו נקראו על שמה.¹¹⁸ נוסף על כך, הכבד שלה נתרם לתושבת דאלית אל-כרמל, ו”בפורטל הכרמל והצפון” נכתב כי הדר, במותה ”מנעה בגופה פיגוע גדול יותר, עכשיו במותה גם מצילה חיים של בחורה דרוזית מדאלית אל-כרמל”.¹¹⁹ לוחמי מג”ב ששירתו לצידה של הדס הציבו את תמונתה באחת מפסגות ההימלאיה,¹²⁰ ועל הר הקלימנג'רו באפריקה,¹²¹ וזמרים כתבו, הלחינו וביצעו שירים לזכרה.¹²² אחיה הקטן של

113 אדווה חולי 420 לוחמי מג”ב צעדו על חומות העיר לזכרן של הדס מלכא והדר כהן ז”ל” **חדשות ירושלים** (15.9.2017).

114 ”כולנו מג”ב: פרויקט הנצחה של לוחמים למען הדר כהן ז”ל” **מעריב אונליין** (8.2.2016).

115 ”לזכר רש”ט הדר כהן ז”ל” **פייסבוק**.

116 ”לוחמת מג”ב הדס מלכא הי”ד” **אינסטגרם**.

117 ”לזכרה של הדס מלכא ז”ל” **פייסבוק**.

118 מערכת ירושלים נט ”מעלות הדס והדר”: עיריית ירושלים הנציחה את הלוחמות שנפלו בשער שכם” **ירושלים נט** (20.10.2020).

119 ”כבד של הלוחמת הדר כהן ז”ל הושתל בגופה של תושבת דליה” **פורטל הכרמל והצפון** (6.2.2016).

120 אביה של הדס אמר כי עבורו ”התמונה שלה על רקע רכס ההימלאיה המושלג היא סוג של נחמה. הלב נצבט לראות את התמונה מוצבת על פסגה בגובה 5,500 מטרים. הזיכרון שלה כבש את ההר”. מאיר תורג’מן ”הזיכרון של הדס כבש את ההר” **ידיעות אחרונות** (7.11.2017).

121 ”לזכרה של הדס מלכא ז”ל” **פייסבוק** (24.8.2023).

122 האחד על ידי יוני יעיש, בשיתוף חבריה של הדס, והשני על ידי מאור ומוטי דרעי.

הדר התגייס למג"ב,¹²³ ואימה של הדס התגייסה למדור תביעות במשטרה¹²⁴ – צעדים שהוצגו בתקשורת כהמשך דרכן של שתי הלוחמות.

הנצחתה של הדר התבטאה בין היתר גם בתחום הקולינרי: שמה הוענק לתות, הפרי המועדף עליה,¹²⁵ ובאתר האינטרנט "מתכון עם זיכרון" פורסם מתכון עוגת השוקולד האהובה עליה.¹²⁶ מגמה זו ניתן לייחס הן לאינדיבידואליזציה של ההנצחה, שאפשרה התבוננות לא רק ברגע המוות של הלוחמת כי אם גם בחייה, והן לשגשוגה של תרבות האוכל בישראל, בדמות תוכניות ריאליטי, בלוגים העוסקים באוכל וצילומי מזון באינסטגרם, שאפשרו הנצחה גם בהיבט זה.

התקופה השנייה התאפיינה, אם כן, בעלייה במספר הנשים ששירתו בתפקידים מבצעיים וכלוחמות במג"ב, ובמהלכה החל מסעו של הזיכרון מן הפנתאון הממלכתי הקולקטיבי אל הפנתאון האינדיבידואלי והדיגיטלי. דרכי ההנצחה התרחבו, וכך גם מספר המנציחים. הדת הפכה לחלק בלתי נפרד מתהליך ההנצחה בשלב המאוחר יותר של התקופה השנייה (הדר והדס), וכך גם ההנצחה הדיגיטלית, שאפשרה באמצעים פשוטים ונגישים לכול, כגון אפיית עוגה או כתיבה בדף הזכור, אימוץ צורת הנצחה אישית, מבלי שהמנציחים יידרשו להשקיע בכך זמן ניכר או תקציב. מגמות אלה התחזקו בתקופה השלישית, שאותה נסקור כעת.

התקופה השלישית: שבעה באוקטובר ואילך

ערב המלחמה הייתה מדינת ישראל לכודה בשסע פנימי עמוק, שהתבטא בהפגנות ענק תדירות כנגד הממשלה.¹²⁷ המחאה החברתית הנרחבת התמקדה בין היתר בחשש מפני

123 רעות ברזילי "בשם האחות: ירין התגייס למג"ב בעקבות אחותו הדר כהן ז"ל שנרצחה בפיגוע" **N12** (18.7.2021).

124 סולימאן מסודה ואיציק זוארץ "אימה של לוחמת מג"ב הדס מלכא שנהרגה בפיגוע ב-2017 גויסה למשטרה" **כאן** (19.08.2021).

125 שר החקלאות אורי אריאל, שביקר בבית המשפחה במהלך השבעה, שמע על אהבתה לתותים, ופנה למכון הוולקני בבקשה לסייע בהנצחתה בדרך זו. "תות הדר' ע"ש הדר כהן ז"ל: 'כך רצינו להנציח, בצורת לב ומתוק'" **מעריב אונליין** (30.4.2017).

126 "עוגה מלאה שוקולד" **אתר מתכון עם זיכרון**.

127 נסים ליאון "מפחד לזעם: פוליטיקה דיסטופית בישראל, 1995-2023" **סוציולוגיה ישראלית** (2) (2023) 179.

הגבלת זכויות נשים לחופש ושוויון,¹²⁸ ויצאה נגד הפרדה מגדרית במרחב הציבורי.¹²⁹ המחאה הולידה מפגשים תדירים בין אזרחים לשוטרים, והמפגינים טענו לא פעם להפעלת כוח שלא כדין, על רקע פוליטיזציה של המשטרה.¹³⁰ תקופה זו התאפיינה גם בהשתלבות מוגברת של נשים בתפקידי הלחימה. השוטרות היוו בתקופה זו כרבע ממצבת הקבע של משטרת ישראל,¹³¹ ומילאו מגוון תפקידים: רובן שירתו בתפקידים מבצעיים, הכוללים את תפקידי הליכה הארגוניים, לרבות סוור, בילוש, חקירות ותנועה (4,532), אך רק מיעוט מבוטל מהן (138) שירתו בתפקידי לחימה, בעוד היתר – שירתו בתפקידים מנהליים (2,818).¹³² המלחמה החלה בעיצומם של תהליכים אלה. בשבעה באוקטובר 2023 פלשו כ־3000 מחבלי חמאס אל אזור הנגב המערבי – ביבשה, בים ובאוויר, בחסות ירי רקטות חריג בהיקפו ויעדיו. מטרתם המרכזית של המחבלים הייתה תקיפת סמלי ממשל, ובעיקר בסיסי צבא ותחנות משטרה, אך במקביל בוצעו גם מעשי רצח, תקיפה וביזה של אזרחים ורכושם. בזמן הפלישה נמצאו בשטח 29 שוטרים, 41 שוטרים בשכר במסיבת הנובה, 45 שוטרי מג”ב, 13 מתנדבים, ולרשותם עמדו 9 ניידות סוור. זמן קצר לאחר מכן הוכרזה פקודת ”פרש פלשת“, שמשמעותה חדירת מחבלים בהיקף משמעותי לישראל. משלב זה התפתחו כחמישים זירות לחימה, שבהן הייתה המשטרה פעמים רבות המגיבה הראשונה, או המרכזית, עד הגעת צה”ל לאזור. לעיתים היו אלה שוטרים שלא בתפקיד, שיצאו מבתם מבלי לקבל פקודה, ובאופן לא מאורגן. זאת, בין היתר, כיוון שחיילים המתינו לפקודות ואילו השוטרים רגילים לעבוד באופן עצמאי בשטח, ורובם התגוררו בדרום והכירו את האזורים שבהם נלחמו, בניגוד לחיילים שהגיעו ממגוון מקומות. במהלך יומה הראשון של המלחמה נפלו 58 שוטרים בעת מילוי תפקידם, ביניהם – שש שוטרות.

השוטרות שנפלו בעת מילוי תפקידן

סיפור נפילתן של שש השוטרות בשבת שבעה באוקטובר הוא גם סיפור דרכן בתוך המשטרה, המהדהד את סיפור כניסתן של נשים לתפקידי שיטור. בה בעת הוא משקף

128 שלומית שרביט ברזילי ”ישראל לא תהיה גילעד“: הנשים מ’צעת השפחות’ מדברות” *ynet* (19.2.2023).

129 יופי תירוש ”הפרדה בין המינים במשפט הישראלי: סיכום מוער של הדין הפוזיטיבי ומבט לעתיד” *עיוני משפט* מה 697 (2022); צבי טריגר ”קול בְּמַרְצָה ערווה: סובלנות פטריארכלית והפרדה בין המינים באקדמיה כהטרדה מינית ממוסדת” *משפטים* יד 89 (2020).

130 לעמדות מעין אלה, ראו נבו שפילג ”ההפיכה המשטרית – כיצד הפכה משטרת ישראל לכוח אנטי־דמוקרטי – ואיך נבנה אותה מחדש” (מכון מולד, המרכז להתחדשות הדמוקרטיה 17.10.2024).

131 *שנתון סטטיסטי, משטרת ישראל 2022*, 100 (אגף אסטרטגיה, משטרת ישראל 2023).

132 מכתב מרפ”ק יניב ארקוס, הממונה על חופש המידע, אל נעמי לבנקרון, מענה לפנייה לפי חוק חופש המידע (20.3.2022).

גם את מהלכו של שבועה באוקטובר בכמה זירות מרכזיות. ארבע השוטרות הראשונות שאת סיפורן נביא להלן היו במשמרת במסיבת הנובה, החמישית – נטלה חלק בקרב על תחנת שדרות, והשישית, לוחמת מג"ב היחידה מתוך הקבוצה, השתתפה בחיפוש אחר מחבלים ביישוב אזרחי.

במסיבת הנובה שנערכה בחניון רעים בלילה שבין שישה לשבעה באוקטובר, היו כ־3,500 מבלים, ועבדו 41 שוטרים בשכר. בידי השב"כ וצה"ל היה מידע מוקדם מסוים על העתיד להתרחש, אך הוא לא נמסר למשטרה. עשר דקות לאחר שהחל ירי הרקטות, בשעה 6:39, הורה מפקד מסיבת הנובה על פיזור, עובדה שאפשרה ל־2500 איש לערוך מבין החוגגים לצאת מהמקום בשלום, אך כ־350 איש נרצחו. בשטח המסיבה נמצאו גופותיהם של 170 מחבלים, נתון המצביע על הלחימה שהתנהלה במקום. מבין השוטרים שעבדו במסיבה נפלו 15, ביניהם – ארבע שוטרות.

רס"ב דבורה (דבי) אברהם נולדה במרץ 1983 בבאר שבע, למדה בפנימיית "אורט נתניה", ובצבא שירתה כמפקדת צוות במודיעין שדה. לאחר שחרורה למדה לתואר ראשון בקרימינולוגיה במכללה האקדמית אשקלון והתנדבה במג"ב.¹³³ היא רצתה להתגייס למשטרה, המתינה לתקן והתגייסה במרץ 2012.¹³⁴ תחילה נשלחה למוקד 100, אך נאבקה להצטרף ליחידת הסיוור, וכשהצליחה, עברה לשרת כסיירת בתחנת אופקים.¹³⁵ במקביל למדה לתואר שני בתוכנית לניהול ויישוב סכסוכים באוניברסיטת בן-גוריון,¹³⁶ התנדבה ב"בית התבשיל" באופקים (בית תמחוי לנזקקים),¹³⁷ וכן בעמותות המסייעות לבעלי חיים, ובשני המקומות רתמה את שוטרי התחנה להתנדבות.¹³⁸ בשבעה באוקטובר הייתה אחראית על החפ"ק המשטרתית במסיבת הנובה. גם לאחר הגעת המחבלים למקום המשיכה דבי לנהל את פינוי המבלים ולהעביר דיווחים לצה"ל, אך ללא מענה. היא התקשרה לאחותה, מסרה את אהבתה לכל בני המשפחה וביקשה שישמרו על אימה.¹³⁹

רס"ל אלונה אסטפנקו נולדה במרץ 1998 בבלארוס, ועלתה לישראל עם משפחתה בשנת 2000. בצבא שירתה כמדריכה בחיל התותחנים, ועם שחרורה החלה ללמוד לתואר ראשון. בפברואר 2023 התגייסה למשטרה, סיימה את קורס ההכשרה בהצטיינות, ושובצה

133 ערן איצקוביץ "כולה הייתה נתניה ודאגה לאחר": המחווה המרגשת לשוטרת שנפלה בקרב במסיבת ה'נובה' "ישראל היום" (15.7.2024).

134 "רס"מ דבי (דבורה) אברהם הי"ד" אתר Remember.

135 מירית גולן "דבי אברהם נפלה כשהגנה על מאות מבלים, כך מנציחים אותה בנתניה" ynet (20.2.2024).

136 פוסט לזכרה של דבי (דבורה) אברהם, "התכנית לניהול ויישוב סכסוכים – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב" פייסבוק (8.10.2023).

137 איצקוביץ "כולה הייתה נתניה", לעיל ה"ש 133.

138 "תנו לחיות לחיות: העמוד הרשמי" פייסבוק (3.12.2023).

139 שילה פריד "כל שוטר שהיה בנובה הבין בשלב מסוים שהוא לא ייצא בחיים" מקור ראשון (25.04.2024).

כשוטרת סיור בתחנת אופקים, תפקיד שבו שירתה עד שבעה באוקטובר, אז יצאה לעבוד במסיבת הנובה. כשהחל ירי הטילים סייעה בפינוי המבלים מן המסיבה וכשהגיעו דיווחים על ירי סמוך לקיבוץ רעים, יצאה עם שוטר נוסף לעבר הקיבוץ. בעת שהשניים טיפלו בפצוע שנקרה בדרכם, הגיעו למקום שני מחבלים, ואחד מהם ירה באלונה למוות.¹⁴⁰ רס”מ יוליה ווקסר נולדה בשנת 1986 באוקראינה, ועלתה לישראל בשנת 1996. בגיל 15 החלה להתנדב במשטרה, ובמאי 2007 התגייסה לשח”מ (שירות חובה במשטרה) ושירתה בלשכת מפקד מרחב נגב. עם סיום השירות הסדיר המשיכה בשירות קבע באותה לשכה. בשנת 2017 מונתה לראש לשכת קצין אגף מבצעים במחוז דרום. במקביל, למדה לתואר ראשון במנהל ובמדיניות ציבורית, ותואר שני במנהל עסקים. בתקופה זו נישאה וילדה שני ילדים. אל מסיבת הנובה הגיעה כעובדת בשכר. היא סייעה את משמרתה בשעה 6:00 ועמדה לצאת לביתה כשהחלו מטחי הטילים. יוליה החלה מייד להעביר למפקדה מידע על המתרחש – על היקף הטבח, מספר המחבלים, שלחה תמונות והכווינה כוחות למקום באמצעות שליחת מיקום בוואטסאפ. דיווחים אלה סייעו רבות בהבנת טיב האירוע והיקפו, ולשיגור כוחות משטרתיים וצבאיים לשטח. בשעה 9:00 כבר שלחה הודעה מסוג אחר למפקדה, ובה ביקשה ”תתפלל עליי”. לבעלה כתבה ”תשמור על הילדים. אני אוהבת אתכם”.¹⁴¹ רס”מ שרון רחמני נולדה בשנת 1989 ביישוב מבועים. בזמן שירותה הצבאי התגייסה לשב”ס, ושירתה כסוהרת בכלא רמון. עם שחרורה החלה לעבוד במעבר תרקומיא במשך כתשע שנים, שבמהלכן למדה תואר ראשון במשפטים, וסייעה תואר שני בהצטיינות. היא התמחתה אצל שופט מעצרים בבית המשפט בבאר שבע, ולאחר ההתמחות החלה לעבוד במשרד של עורך דין פרטי. כעבור חודשים אחדים החליטה לחזור לתחום הביטחון, והתגייסה למשטרה בינואר 2020, כחוקרת בימ”ר נגב. בשבעה באוקטובר הגיעה למסיבת הנובה כשוטרת סמויה, במטרה לביים עסקאות סמים עם משתתפי המסיבה. כשהחלה מתקפת הטילים התקשר אליה השוטר שאותו הייתה אמורה להחליף, ועדכן אותה שאינה צריכה להגיע, כיוון שהמשטרה מפזרת את המסיבה. שרון, שכבר הגיעה לאזור, החלה לסייע בפינוי המבלים ובפתיחת צירי תנועה. כשהתברר כי מחבלים חדרו לאזור, שלחה הודעה למשפחתה והזהירה אותם שלא יצאו מביתם. בהודעתה האחרונה כתבה ”תתפללו עליי. אוהבת וסליחה, תכף זה ייגמר”.¹⁴² רס”מ מור שקורי נולדה בשנת 1994 בשדרות. בשנת 2012 התגייסה לצה”ל ושירתה כמ”כית במחנה 80. באוקטובר 2017 התגייסה למשטרה, שירתה תחילה בתחנת אשקלון

140 ניר אלון ”השוטרים שגיא ואלונה ז”ל נלחמו מול עשרות מחבלים והצילו אזרחים רבים” **באר שבע** נט (25.10.2023).

141 רס”ב יוליה ווקסר דאונוב” **אתר גיבורות ישראל, פורום דבורה**.

142 רו שכניק וליאת זנד ”היא כתבה לי – אוהבת וסליחה, תכף זה ייגמר”: סיפורה של עו”ד שרון רחמני שנרצחה בנובה” **ynet** (02.04.2024).

ולאחר מכן בתחנת שדרות כשוטרת סיור, ועמדה להינשא לשוטר שהכירה במסגרת העבודה.¹⁴³ בבוקר שבעה באוקטובר סיימה משמרת לילה כשהחלה השתלטות המחבלים על תחנת שדרות. היא עלתה יחד עם שוטרים אחרים לגג התחנה, ומשם ניהלו קרב שנמשך שעות נגד המחבלים, במהלכו עשתה חוסם עורקים לשוטר שנפצע והצילה את חייו. היא הספיקה להתקשר לאימה, מסרה לה את אהבתה, אמרה "שמע ישראל", וזמן קצר לאחר מכן נורתה בידי צלף.¹⁴⁴

רש"ט רווית אסייג נולדה באשדוד ביולי 2004. היא גדלה בבית דתי, עובדה שהפכה את הגיוס למג"ב למורכב יותר עבורה. רווית סירבה לוותר על שאיפתה ולבסוף התגייסה לחיל בנובמבר 2022, וסיימה טירונות בהצטיינות.¹⁴⁵ בשבעה באוקטובר הגיעה עם כוחות מג"ב למושב כיני, שם פרצה יחד עם לוחם נוסף למחסן שבו הסתתר מחבל. רווית ביקשה מהלוחם שיחפה עליה והסתערה ראשונה. היא נורתה למוות מייד כשנכנסה למחסן.¹⁴⁶ שש נשים. שישה סיפורי חיים שונים. עם זאת, חוט שני דק שזור בין סיפוריהן השונים ומלמד על המכנה המשותף ביניהן – חיים בפריפריה הישראלית, הגירה (2) ומזרחיות (3).¹⁴⁷ רובן השתייכו למשטרה הכחולה, ורק אחת למג"ב, כך שלמעשה הן לא התנדבו לשרת במקום שיש בו סכנת חיים, והן נעדרו את הכישורים הנדרשים ללחימה פעילה, לא כל שכן מול כוח בהיקף ומאפיינים שבהם נתקלו. ולמרות זאת, כולן מילאו את תפקידן באופן הטוב ביותר שיכלו. רובן מתוארות כמי שהונעו מרצון לתרום לחברה, לעבוד בעבודה בעלת משמעות ושליחות, וכמי שהיו בעלות מחויבות עמוקה לזהותן המקצועית כשוטרות: שרון שירתה רוב חייה המקצועיים בתפקידים ביטחוניים, דבי ויליה התנדבו למשטרה בטרם התגייסו, רווית נאבקה על זכותה להתגייס למג"ב.

חמש מהן היו רווקות, ורק אחת (יוליה) הייתה נשואה ואם לילדים. עובדה זו עשויה להצביע הן על החסמים שהיו ונותרו ביחס לאימהות במשטרה, והן על מורכבות ייחודית ביחס לעבודה נוספת של שוטרות שהן אימהות, בהשוואה לשוטרים.¹⁴⁸ מחצית מהנופלות (יוליה, אלונה ודבי) עבדו בשכר במסיבת הנובה, עובדה המלמדת על תנאי העסקתן

143 דינה חלוץ "מור שקורי נהרגה בקרב על משטרת שדרות: 'חיכתה להקים בית, להיות אמא, ולא זכתה'" **ynet** (22.10.2023).

144 יואב שפיץ "באותה שבת כל כך קיוויתי שהיא תשב במקום, אבל היא נלחמה עד הרגע האחרון" **mako** (13.5.2024).

145 "סמ"ש רווית חנה אסייג", **אתר גיבורות ישראל, פורום דבורה**.

146 דינה חלוץ "רווית אסייג היתה מוזיקאית רגישה ולוחמת קשוחה: 'הסתערה ראשונה, ונהרגה ראשונה'" **לאשה** (7.11.2023).

147 פנינה מוצאפיי-האלר **נשים בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית** (2012).

148 לדיון כללי על אימהות במשטרה, ראו Tricia Agocs, Debra Langan & Carrie B. Sanders, *Police Mothers at Home: Police Work and Danger Protection Parenting Practices*, 29(2) GENDER SOCIETY 265 (2015) &; לדיון באתגרי האימהות במשטרת ישראל, ראו לעיל, ה"ש 79, 81.

במשטרה, המצריכים השלמת הכנסה בדמות עבודות נוספות המתואמות בידי המשטרה לאחר שעות העבודה של השוטרים והשוטרות, ותורמות רבות לשחיקתם.¹⁴⁹ גם שרון, שהייתה חוקרת בימ”ר, עורכת דין, ובעלת שני תארים אקדמיים המוכרים בידי המשטרה לצורכי שכר, נהגה לעבוד באבטחת משחקי כדורגל כעבודה נוספת.¹⁵⁰ בניגוד לשוטרות בתקופות הראשונה והשנייה, שמותן או פציעתן הקטלנית התרחשו כהרף עין, בשבעה באוקטובר הפרידו מספר שעות בין ההבנה של השוטרות בנוגע למצב לאשורו, לבין רגע מותן. עדות, גם אם חלקית, לפעילותן בשטח במהלך שעות אלה, עולה מעדויות הניצולים, משיחות הטלפון שביצעו השוטרות ומההודעות ששלחו. כולן נפלו בעת מילוי תפקידן, תוך פינוי אזרחים, סיוע לפצועים, אבטחה ולחימה, וכולן התקשרו או שלחו הודעות לבני משפחתן, בניסיון להתריע על המתרחש.

ההנצחה

חריגותו של שבעה באוקטובר, גודל השבר שיצר, ובעיקר ריבוי מקרי המוות וזהות הקורבנות, שינו במידה רבה את דפוסי ההנצחה, לכל הפחות לטווח הקצר. כל אלה תרמו ליצירת מגוון עצום בהיקפו של אופני זיכרון חלופיים, שהאפיל באופן מוחלט כמעט על ההנצחה הממסדית: ציורי גרפיטי הופיעו על קירות במרחב הציבורי, ולצידם הודבקו סטיקרים ובהם תמונות של קורבנות ומשפט שאפיין אותם; עשרות אתרי זיכרון הוקמו, כמו למשל מיזם תמונות של הקורבנות במקום שבו התקיימה מסיבת הנובה, או “קיר התקומה” הכולל רכבים שנשרפו ונפגעו; אזרחים הקימו מיזמים עצמאיים לאיסוף עדויות מהמלחמה ובעיקר מיומה הראשון; בתקשורת, באינטרנט וברשתות החברתיות הופיעו אינספור מאמרים וסיפורים קצרים. הנצחת השוטרות שתוצג בפרק זה התרחשה בטווח הקצר, שנה לאחר הטבח, אך ייתכנו כמובן שינויים בהנצחה בטווח הארוך.

149 לתנאי העסקתם של שוטרים בישראל ראו נעמי לבנקרון “אהיה אני המרטין לותר קינג של המשטרה: איסור ההתארגנות של שוטרים בישראל והשפעתו על זכויותיהם כעובדים” **עבודה, חברה ומשפט** טז 27 (2020). בשל תנאי העסקתם של שוטרים בישראל, המשטרה מאפשרת להם לעבוד בעבודה נוספת, ובתנאי שזו אושרה על ידה, כמפורט בפקודת מטא”ר “עבודה נוספת והתנדבות – האיסור הכללי וההיתר” (2014, 06.0.207). למורכבות הנלווית לעבודות נוספות אלה, לרבות ערוב התחומים המסוכן בין הפרטי לציבורי, וכן שחיקת השוטרים, ראו Seth W. Stoughton, *Moonlighting: The Private Employment of Off-Duty Officers*, 2017 UNIVERSITY OF ILLINOIS LAW REVIEW 1847 (2017); James R. Brunet, *Blurring the Line Between Public and Private Sector: The Case of Police Officers’ Off-Duty*, 37(2) PUBLIC PERSONNEL MANAGEMENT 161 (2008).

150 דניאל כהן “ההכרעות מתנקזות לסוף”: בהפועל באר שבע כבר מסתכלים קדימה” **מיינט באר שבע והגנב** (5.3.2024) [”בשערי היציע המזרחי הוצבה עמדת זיכרון מיוחדת לזכרם של השוטרים רס”ר אליאור יפרח ורס”מ שרון רחמני זכרם לברכה. יפרח ורחמני עבדו בדרך קבע ביציע המזרחי ונרצחו במסיבה ברעים בשבת השחורה”].

שבעה באוקטובר הפקיע, ולו לפרק זמן קצר, את השוטרות משוליותן הכפולה: גבורת נשים במהלך יום זה, בכללותה, זכתה להכרה עצומה בהיקפה,¹⁵¹ וגם המשטרה זכתה – לפחות לטווח הקצר – להערכה רבה יותר מהרגיל, עובדה העולה הן מסקרים שנערכו בשבועות שלאחר מתקפת הפתע,¹⁵² והן מצויורי קיר שתוכננו בידי אזרחים בשיתוף עם הרשויות וצוירו על בניינים בשתי זירות לחימה מרכזיות באופקים ובשרות, ומופיעים בהם שוטרים ותושבי העיר, אך לא חיילים.¹⁵³ עם זאת, הנצחת השוטרות נותרה תחומה במעגלים הקרובים להן, והן לא זכו להכרה לאומית כמו הדר והדס. זאת, קרוב לוודאי, בשל ריבוי הקורבנות שאפיין את שבעה באוקטובר, ובשל העובדה שנקלעו לקרב זה יותר משבחרו לשרת בתפקיד המסכן את חייהן.

כל שש השוטרות שנפלו בשבעה באוקטובר זכו להנצחה הממלכתית המקובלת, ובעיקר ציון שמוותיהן וסיפור חייהן באתר היזכור ובאתר המשטרה, באנדרטה בבית מורשת המשטרה ובהיכל הזיכרון בהר הרצל, לצד הנצחה שארגנה כל תחנה לשוטרים ששירתו בה. עם זאת, הודעות המשטרה על נפילת השוטרות הותאמו לנוסח שנקבע לכלל חללי המשטרה במלחמה, ולמשל על דבר נפילתה של שרון, מסרה דוברות המשטרה כך: "גבורה תחת אש – אנו מודיעים בצער וביגון רב על נפילתה בקרב של רס"מ שרון רחמני, חוקרת ביחידה המרכזית (ימ"ר) נגב במחוז דרום, אשר פעלה בעוז ובחירוף נפש מול האויב בקיבוץ רעים".¹⁵⁴ כמו כן, בני משפחתה הוזמנו לאירוע שערכה המשטרה לסיום עבודתו של סוכן סמוי בפרשת סחר בסמים שרחמני השתתפה בחקירתה, וקיבלו מגן הוקרה על תרומתה לחקירה.¹⁵⁵ באופן תמוה, דווקא במג"ב, שבו החלו נשים את דרכן כלוחמות, פורסם ביום השנה למלחמה ספר המתאפיין בדפוס שוביניסטי מובהק: הגברים לוחמים, ואילו הנשים מסתרות, מתחננות לעזרה, בוכות וצורחות. זאת, תוך התעלמות מן המידע הרב על אודות התנהלותן ולחמתן של נשים רבות ביום זה, לרבות שוטרות מג"ב.¹⁵⁶

151 אורנה ששון לוי ועדנה לומסקי פדר "השיח המגדרי החדש בצבא לאחר השבת השחורה" קריאות ישראליות 6, 32 (2024).

152 תמר הרמן ואור ענבי "סקר בזק 'חרבות ברזל': אמון הציבור בצה"ל ובמשטרה גבוה מביוני 2023" (המכון הישראלי לדמוקרטיה 23.10.2023).

153 בשתי הערים הציור צויר על קיר בניין בן שלוש קומות – באופקים בשכונת מישור הגפן, ובשרות מול תחנת המשטרה. הציור הוא פרי שיתוף פעולה בין התושבים לעירייה.

154 הודעת דוברות המשטרה (12.10.2023).

155 הודעת דוברות המשטרה (15.5.2024).

156 אורי קראוסר וטל משגב לחיים ולא למוות: משמר הגבול בשבעה באוקטובר (2024). גבורתה של שפרה בוכריס שחילצה עשרות צעירים ממסיבת הנובה מוזכרת אומנם, אך באותה נשימה מתואר כיצד היא שואלת מייד עם כניסתה לביתה מדוע הילדים אינם ישנים, ומתואר כיצד היא ממהרת להכניס את בגדיה המוכתמים בדם אל מכונת הכביסה, שתי סוגיות מגדריות בתכלית המבקשות להדגיש את מינה. שם, בעמ' 63.

לצד ההנצחה מטעם המשטרה, הונצחו השוטרות שנפלו במגוון דרכים שהותאמו לאישיותן ולפועלן בחייהן, בעיקר בידי מי שהכירו אותן בלימודים, במשטרה, במסגרות נוספות שאליהן השתייכו, וכן חברים ובני משפחה: פרויקט ”פינות האכלה למען חתולי העוטף” הוקם לזכרה של דבי, ובמסגרתו הוצבו ברחבי העוטף 150 עמדות האכלה לחתולים;¹⁵⁷ סיפור חייה של שרון הונצח באתר האינטרנט של לשכת עורכי הדין, שכן הייתה עורכת דין,¹⁵⁸ ובאתר האינטרנט של הפועל תל אביב, שכן אבטחה דרך קבע משחקים של הקבוצה,¹⁵⁹ וזהבה בן ביצעה שיר לזכרה.¹⁶⁰ ”סדרת יינות לזכר גיבורי ישראל”, אשר נוצרה, לפי המתואר באתר, ”בשיתוף משפחות החיילים וכל בקבוק הוא מחווה לזכרם, עדות לאופי שלהם, ודרך עבורנו להחזיר למשפחותיהם ולקהילה” (תוך התעלמות מן העובדה שחלק ממי שהונצחו לא היו חיילים כלל), כללה בין היתר בקבוק יין לזכרה של יוליה.¹⁶¹ גם בשבעה באוקטובר נשאה הנצחתן של חלק מהנופלות אופי דתי: למשל הפרשת חלה לזכרן, הכנסת ספר תורה, הקמת גמ”ח,¹⁶² וצעדה בעלת מאפיינים דתיים-לאומיים נערכה לזכר רווית ולזכר קים דרוקר, שהייתה המפקדת שלה בטירונות ונרצחה במסיבת הנובה.¹⁶³ באופן מעניין, יצר שבעה באוקטובר שינוי נוסף בתבניות ההנצחה, בכך שהציב באור הזרקורים גם שוטרות שפעלו בגבורה ונותרו בחיים, תחת המונופול על אופן ההנצחה הציבורי שהוענק בשתי התקופות הקודמות רק למי שנפלו בעת מילוי תפקידן בפעילות מבצעית. היקף עצום של ייצוגים תרבותיים הוקדש בעיקר לשתי שוטרות: שפרה בוכריס, שהשתתפה בחילוץ צעירים מהנובה, ומאלי שושנה, שהייתה הקצינה התורנית בתחנת שדרות בעת שהמחבלים השתלטו על התחנה. כך למשל מאלי שושנה קיבלה את ”אות הפנתרה” של נעמ”ת;¹⁶⁴ בחרה לבקשת האקדמיה ללשון במילה ”רוח”, כמייצגת בעיניה את המלחמה, הרוח שבזכותה שרדו השוטרים והיא בקרב;¹⁶⁵ קיבלה את אות האבירות של מרכז פרס לשלום וחדשנות;¹⁶⁶ צולמה לתערוכה ”תשעה חודשים” יחד עם עשרים

157 איצקוביץ” כולה הייתה נתינה”, לעיל ה”ש 133.

158 ”עו”ד שרון רחמני ז”ל” אתר לשכת עורכי הדין.

159 עמוד לזכרה של שרון רחמני ז”ל”, ”עושים טוב בצהוב” אתר Charidy.

160 שכניק וזנד ”היא כתבה לי”, לעיל ה”ש 142.

161 ”יין לבן לזכר יוליה ווקסר דאונוב” אתר Wine & friends.

162 ראו למשל את מסע גיוס התרומות לספר תורה ע”ש מור שקורי, באתר fundme מבית ישראל תורמת (עד ליום 3.11.2024 נתרמו 120,626 שקלים מתוך יעד של 150,000 ש”ח).

163 הצעדה הוגדרה כמיועדת ”לעילוי נשמתן של הלוחמות”, והצועדים התבקשו להגיע לנקודת ההתכנסות עם דגלים וללבוש חולצות מתאימות. remember_ravit ”צועדים לזכרן” אינסטגרם.

164 הענקה ”אות הפנתרה” של ארגון נעמ”ת למאלי שושנה, נעמ”ת – תנועת הנשים של ישראל, פייסבוק (13.03.2024).

165 ”הבחירה של מאלי שושנה”, אתר האקדמיה ללשון העברית.

166 ”אבירות מרכז פרס לשלום ולחדשנות 2024” אתר מרכז פרס לשלום ולחדשנות (28.2.2024).

נשים אחרות שהתנהלותן בשבעה באוקטובר הוגדרה "מעוררת השראה"¹⁶⁷ וגם בתערוכה במוזיאון הסובלנות¹⁶⁸; דמותה הופיעה בארכיון "גיבורות מברזל"¹⁶⁹ ובספר קומיקס¹⁷⁰. אף שגם שפרה בוכריס וגם מאלי שושנה פעלו במסגרת צוות שרובו גברים,¹⁷¹ הרי שרק שמן הוזכר פעמים רבות בדיונים באירועים שבהם נטלו חלק, בדומה למקרים של שרה אהרונסון וחנה סנש. להיקף העצום הזה של ייצוגים תרבותיים ביחס לגבורת השוטרות החיות, ולמקום המרכזי שיוחס להן באירוע שבו היו מיעוט מספרי בתוך קבוצת שוטרים גברים שנשכחו מזיכרון הציבור – אפשר להציע שני הסברים: האחד, לנוכח תחושת הכישלון העזה לאחר שבעה באוקטובר, נזקק הציבור לנחמה בדמות גיבורות חיות, שאת חוויותיהן יוכל לשמוע בגוף ראשון; וההסבר השני הוא שייתכן שריבוי ייצוגים זה מעיד דווקא על ניסיון להחרגה של דמותן, על מנת ליצור חציצה ברורה בין ייצוגיה המוכרים של המשטרה בתקשורת, האהודים פחות, לבין פעילותן ההרואית של שתי שוטרות באופן נקודתי.

דיון וסיכום

המתים הם בבחינת נוכחים־נפקדים במרחב הציבורי: ייחודיותם היא בחוסר יכולתם להשפיע על השיח שמתנהל במרחב, ועל הדרך שבה יונצחו. מעשיהם טרם מותם מוטבעים בידי המנציחים במעמקי תודעתה העצמית של החברה, בתרבותה הפוליטית ובדרך ניהול המדינה בכללותה, כיוון שבניגוד לנופלים, המדינה המנציחה אינה קופאת על השמרים: חלופה הזמן מייצר שינויים בחברה ובתרבות, ואלה נשקפים בייצוגים התרבותיים שבאמצעותם יונצחו המוות והגבורה. באמצעותם מתאפשר דיון בתרבות המנציחה, ובשינויים החלים בה על ציר הזמן.

על רקע זה, ביקשנו לתאר את סיפורי חייהן, מותן והנצחתן של שוטרות בישראל לאורך השנים, ולחשוף כיצד הם משלבים נרטיבים חברתיים רחבים על התמודדות החברה עם שכול באמצעות פולחן הנופלים, אך בתוך כך גם חושפים את דרכן של נשים במשטרה, את מאבקהן להשתלבות בה, את זהותן המקצועית ואת המחיר היקר ששילמו בגינה. עד היום מצא הציבור עניין מועט בסיפורי חייהן, בעבודתן, או בגבורה יוצאת הדופן שהפגינו חלקן. רק אם נפלו בעת מילוי תפקידן בפעילות מבצעית, או הפגינו גבורה שנתפסה חריגה בשבעה

167 אורן דגן "9 חודשים, 21 נשים: תערוכת הצילומים של שרון בק היא מחווה לנשים של 7 באוקטובר" **דבר היום** (8.7.2024).

168 תערוכה "מחושך לאור" אתר מוזיאון הסובלנות.

169 אתר גיבורות הברזל.

170 סמדר שילוני "התלבטתי איך לצייר מחבלים. את לא יכולה לדמיין אותם כאנשי משפחה, הם מפלצות" **ynet** (22.9.2024).

171 עם שושנה מאלי נלחמה על גג תחנת שדרות שוטרת נוספת, מור שקורי, שנפלה בקרב.

באוקטובר, זכו להיות במוקד תשומת הלב ולהנצחה. כך למשל מאלי שושנה, ששירתה במשטרה שלושים שנה, תחילה כמתנדבת ובהמשך כשוטרת מן המניין, מעולם לא הוזכרה בתקשורת לפני שבעה באוקטובר, אך כיום קיימים בגוגל קרוב ל-7,000 אזכורים שלה.

מחקרנו מצביע על מגוון שחקנים, שעיצבו באמצעות שיח מתמשך ולעיתים מתוך שתיקה דווקא, את הייצוגים התרבותיים שיוקדשו לכל שוטרת שנפלה בעת פעילות מבצעית: המדינה, שהיוותה שחקנית מרכזית, ולעיתים יחידה, בהנצחת הנופלים עד לשנות השמונים, התמקדה ועודנה מתמקדת בעיקר בחללי צה”ל; הרשויות המקומיות שבהן התגוררו השוטרות, השתלבו לא פעם במערך ההנצחה באופן רחב יותר ביחס למישור הלאומי; חברים ובני משפחה הפכו לבעלי תפקיד מרכזי בהנצחה על רקע תהליכי האינדיבידואליזציה שעברה ועוברת החברה הישראלית; שוטרים כפרטים והמשטרה כארגון; אזרחים שלמדו להכיר את נסיבות נפילת השוטרת, אך מבלי להכירה; גורמים בעלי אינטרס פוליטי ומסחרי שעשו שימוש במותן לצורך קידום ייצוגים תרבותיים התואמים אינטרסים אלה; כלי תקשורת שונים, שמספרם התרחב במידה רבה בשנים האחרונות; וצמיחת הרשתות החברתיות, שייתרו את הצורך בנגישות למקום פיזי, כמו גם את הצורך במימון או פנאי, ואפשרו פעולות הנצחה רבות היקף ותהודה שעלותן מעטה והן נגישות לכול.

התחקות אחר פעילותם של שחקנים אלה על ציר הזמן, ושל הייצוגים התרבותיים שיצרו להנצחת השוטרות שנפלו, ממחישה כיצד שעתקה המלחמה והעצימה תהליכים שהחלו לפנייה, אך גם יצרה קו שבר ששינה דפוסי הנצחה קודמים. מלחמה זו, וההנצחה שנלוותה לה, מצדיקים מחקר נפרד, אך כאן נעמוד רק על השינויים המרכזיים שחוללה המלחמה בשוליותן הכפולה של השוטרות – בשני צירים עיקריים: המגדר והמשטרה. ההנצחה שהחלה כבר בימים הראשונים למלחמה העניקה לנשים מקום משמעותי יותר מאי פעם בפנתאון הגבורה, וכללה חיילות, קצינות, אזרחיות, חברות כיתות כוננות וגם שוטרות. אך בשונה ממלחמות קודמות ומאירועים קודמים, לא רק נשים שנפלו בקרבות או נרצחו זכו להנצחה, אלא גם נשים שהפגינו גבורה בדרכים שונות, אם כי המונח “גבורה” זכה להרחבה ניכרת, וייחודיותו האינהרנטית הומרה בשימוש נפוץ ויומיומי בו. עם זאת, השוטרות שתוארו כמי שהפגינו גבורה יוצאת דופן, התנגדו להצגתן בדרך זו, בטענה שרק מילאו את תפקידן, ובמקביל הבליטו את השוטרים הגברים שפעלו לצידן.¹⁷² הציר השני שבו חל שינוי, אם כי קצר טווח ומצומצם יותר בהיקפו, היה היחס למשטרה, שזכתה לכמה רגעי חסד קצרים בשבועות שלאחר המלחמה, כמי שהייתה בעלת תפקיד מרכזי בהדיפת המחבלים. מגמה זו באה לידי ביטוי הן בסקרים שנערכו והן בציורי קיר שנבחרו בידי אזרחים בערי הפריפריה שנפגעו, אופקים ושדרות. עם זאת, בניגוד להשתלבותן

172 יוני קמפינסקי “הציילה רבים ביום הטבח: ניסיתי להציל רבים ככל יכולתי. אני לא גיבורה” ערוץ 7 (16.12.2023); האקדמיה ללשון, לעיל ה”ש 165.

של נשים בכוחות הביטחון, שהייתה תהליך מתמשך בישראל ובעיקר בשלושת העשורים האחרונים כפי שהמחשנו במאמר, הרי שהמשטרה הייתה ונותרה שולית ביחס לצה"ל ולשאר כוחות הביטחון, לפני שבעה באוקטובר – ולאחריו. בעוד הצבא נתפס תמיד כחלק מן הקולקטיב, כגוף המאחד את החברה ושהמשרתים בו הם "הילדים של כולנו", נותרה המשטרה "האחר", זרוע שלטונית המפעילה כוח שלעיתים מופנה גם כנגד האזרחים. ייתכן כי בכך ניתן להסביר את הנכונות לאמץ לתוך החברה רק את אותה חלק מהמשטרה שמחובר לצבא, מג"ב, ואינו נתפס כגוף משטרי הן במשמיותו והן בצבע מדיו.

אך שוטרות שנפלו בעת מילוי תפקידן הן לא רק רגע מותן, או צורת מותן, אלא המכלול: הקשר בין חייהן, צורת מותן ודרך הנצחתן. לפיכך, את סיפורן של השוטרות שנלחמו בשבעה באוקטובר יש לחלץ ממלכודת זו של שוליות כפולה; זאת, כיוון שעבודתן במשטרה, לצד סיפורי נפילתן, ממחישים יותר מכול את חשיבות התפקיד שמילאו מנקודת מבטן, את הדרך שבה פעלו גם – אך לא רק – בשעות חייהן האחרונות, באופן מקצועי, תוך דבקות בתפקיד והגנה על אזרחים, גם במחיר חייהן. דווקא לנוכח השימוש המופרז בייצוגי הגבורה של נשים בשבעה באוקטובר, אשר לעיתים ממעיט בערכה של הגבורה, ראוי לזכור את הנשים הניצבות במרכז המאמר לא רק כמי שנפלו בעת מילוי תפקידן, אלא כמי שחייהן המקצועיים הוקדשו לשירות הציבור.

סיפורה של כל שוטרת כזו מציע פיסה אחת מתוך פאזל מורכב, המתחבר לכלל סיפור רחב יותר מסיפורן האישי, ומשרטט את קווי המתאר להשתלבותן והתקדמותן של נשים במשטרת ישראל; ובתוך כך, את התעקשותן לפרוץ דרך במוסד גברי וכוחני על אף הביקורת הארגונית מבפנים, וביקורת מבני משפחה וחברים מבחוץ; את שוליותן כנשים בפריפריה, שחלקן נדרשו להתמודד עם תנאי העבודה הקשים במשטרה ולחפש מקורות פרנסה נוספים; את היותן נשים בעלות תחומי עניין שונים, מתנדבות למען הקהילה; בעלות משפחה, שנאלצו להיאבק על השילוב שבין אימהות לבין תפקידן כשוטרות, או שעמדו להתחתן; ולבסוף את רצונן העז להתגייס לשורות המשטרה, לשרת את הציבור ולתרום לחברה. והדיון בהן, כך אנו סבורות, יכול וצריך להכיל מורכבות עצומה זו, ולא להתמקד ברגע נפילתן בלבד דווקא.

The investigation reveals the complex power dynamics between three groups: Saffuriyya's Arab refugees, Tzippori's Jewish residents, and the Israeli police, who were simultaneously working to solve the crime, establish their authority, and build public trust. The article uncovers the political, social, and cultural patterns that characterized this pivotal period and region through analysis of evidence and testimonies.

Between Tzippori and Saffuriya: The Double Homicide of the Feder Couple and the Policing of Minorities in the State of Israel (1953)

Yoni Shapira

This article examines the complex relationship between Jewish settlers and Arab refugees during Israel's formative years through a 1953 double homicide investigation in the Lower Galilee village of Tzippori. Using a local historical research approach focused on a specific geographical and cultural space, the study reveals how this crime and its investigation illuminate broader social and cultural processes in early Israel, adding a crucial historiographic layer to our understanding of the period.

Tzippori held profound symbolic significance for both communities. For Arabs, it represented Palestinian national aspirations, while for Jews, it symbolized Jewish settlement dating back to the Mishnaic period. After the IDF's conquest of the Galilee in July 1948, the Arab village of Saffuriyya was destroyed, with its residents fleeing to Lebanon, Syria, or nearby villages. The Jewish village of Tzippori was established on Saffuriyya's ruins in 1950. Former Arab residents continued to assert their claims to the area through both legal appeals and illegal activities, including infiltration and crime.

The article centers on a case that crystallizes these tensions: the Passover eve 1953 murders of Marchel and Helena Feder, Romanian immigrants who had settled in Tzippori in August 1950. The couple lived quietly—he running the village grocery store, she maintaining their home—until their deaths led investigators and villagers to suspect Saffuriyya refugees as the perpetrators immediately.

“A Fresh Experiment”: The Lives, Deaths, and Commemoration of Policewomen in Israel

Nomi Levenkron and Inbal Wilamovski

This article examines the commemoration of Israeli policewomen who fell in the line of duty, analyzing their narrative, visual, and ceremonial representations across three periods: the establishment phase of women in the Israeli police force (1948-1994), their integration into combat roles, particularly in the Border Police (1995-2022), and their combat participation during the first day of the “Iron Swords” war (October 7, 2023).

The analysis builds on historian George Mosse’s concept of “The Myth of the War Experience,” which emerged during the age of nationalism to glorify battlefield death and sanctify warriors’ sacrifice for the homeland through public commemoration. While this myth primarily celebrated soldiers, it marginalized police officers despite their parallel willingness to sacrifice for the greater good.

Zionism incorporated this myth from its inception, developing it through ongoing dialogues between culture and society, periphery and center, and past and present. These tensions manifest in policewomen’s dual marginalization—both gender-based and organizational—within this framework.

Cultural representations offer a vital analytical lens for examining Israel’s evolving, polarized society. By tracing these representations from the police force’s establishment to present day, this study reveals key societal transformations: the shift from collectivism to individualism, the transition from state-led to family-and-friend-driven commemoration, and the evolution from physical memorials to distributed cultural and digital representations.

These changes have fundamentally reshaped commemoration practices, illuminating how cultural and societal transformations have redefined the memory of fallen policewomen.

Citizens in Uniform: The Volunteer Unit for the Defense of the Border Settlements in the War of Attrition, Between Voluntarism and Militarism

Yosef Ohayon

In July 1969, during the War of Attrition, the Israel Defense Forces (IDF) established “The Frontier Defenders” (in Hebrew, Loḥmei HaMedina LeSfar, abbreviated as LAMAS). Founded and commanded by Major General (Res.) Eliyahu Ben-Hur, the unit comprised volunteers aged 50-75, primarily veterans of the British Army, pre-state underground organizations, and the IDF.

Operating under the Northern Command’s Border Police, LAMAS members were deployed to settlements along the Lebanese border. They performed routine security tasks: guarding settlements, preparing shelters, repairing fences, and fortifying structures. Despite their service, the unit was disbanded in December 1969, merely six months after its formation.

Drawing on previously undisclosed archival documents and other sources, this article presents the first examination of LAMAS’s establishment and operations. It investigates the unit’s supporters and opponents, analyzes the challenges it faced during development, and assesses the volunteers’ contributions to border settlement defense.

The article argues that LAMAS’s dissolution stemmed not primarily from organizational challenges but from the declining status of volunteerism in Israeli society—a trend that began after the 1948 War of Independence and reached its apex following the Six-Day War. Beyond documenting this unique unit’s history, this study enriches our understanding of Israeli civil society mobilization during wartime.

CONTRIBUTORS

Dr. Joseph Ohayon serves as a Border Police base commander for special constables (volunteers) in Israel. His research focuses on military and police history, particularly security practices during the 1950s. He completed his doctoral dissertation in 2019 at Bar-Ilan University's Martin (Szusz) Department of Israel Studies and Archaeology, under the supervision of Dr. Gad Kroizer. His dissertation examines the development of Israel's Border Police (1953-1956) and its role in maintaining routine security during Israel's early statehood.

Dr. Nomi Levenkron is a lecturer at Kinneret College's School of Multidisciplinary Studies and the Faculty of Law at Hebrew University. Her research and teaching focus on human trafficking, police and policing, and social and legal history. She has served as editor of "Police and History" since 2017.

Dr. Yoni Shapira is the Deputy Head of the Israel Police Information Security Unit. A graduate of the Mandel Program for senior public sector employees, he holds a Bachelor's degree in Middle Eastern Studies and Jewish Philosophy from Bar-Ilan University, a Master's degree in Modern Jewish History from the University of Haifa, and a PhD in Middle Eastern Studies from Bar-Ilan University. His doctoral dissertation, supervised by Prof. Elad Bendror, examines the village of Saffuriya as a nationalist center in the Lower Galilee during the British Mandate period. A resident of the Lower Galilee, he conducts independent research on the local history of the Lower Galilee and the Jezreel Valley.

Dr. Inbal Wilamovski is a teaching fellow at the Hebrew University's Institute of Criminology and Lafer Center for Women's and Gender Studies. Her research examines body and space through a gender perspective, focusing on criminality, victimization, and law enforcement. She specializes in violence against women across multiple contexts, including dating violence and street harassment, as well as women's roles in both crime and law enforcement systems.

TABLE OF CONTENTS

Introduction	
Nomi Levenkron	9
Between Tzipori and Saffuriya: The Double Homicide of the Feder Couple and the Policing of Minorities in the State of Israel (1953)	
Yoni Shapira	15
Citizens in Uniform: The Volunteer Unit for the Defense of the Border Settlements in the War of Attrition, Between Voluntarism and Militarism	
Yosef Ohayon	53
A Fresh Experiment": The Lives, Deaths, and Commemoration of Policewomen in Israel	
Nomi Levenkron and Inbal Wilamovski	87

POLICE & HISTORY

Vol. 6

Editor in Chief:

Nomi Levenkron

All Rights Reserved

Copyright © 2024

Printed in Israel

